

આશુદમાં મારો સાહિત્યનો વિચારો બની રહે
સ્નેહી બાઈશ્રી નરવરલાલ માણેકલાલ દ'

લેખકનાં પુસ્તકો :

નવલકથાઓ

જનમટીપ

લખ્યા લેખ

ધરતીનો અવતાર

પંખીનો મેળો

પાતાળ કૂવો

કળિયુગ ભા. ૧-૨

કાળજી કેટલી

હૈયા સગડી ભા. ૧-૨

નવલિકાઓ

તાણાવાણા

માનતા

પારશ્વમણિ

કાશીનું કરવત

દેખા ચિત્ર

આમ ચિત્રો

આમ સાહિત્ય

પટલાઈના પેચ ભા. ૧-૨

કંકુ ને ટન્ના

૨-વૃત્ત રાત્રી મધ્ય-તેથી જાગ્યા આનંદનો પાર રજો ન હતો. એ આનંદ તો સૌને હતો. પરંતુ જાને વિશેષ આનંદ એ હતો કે મને જે ધધો સૂઝવા દેતી ન હતી તે સ્વરાત્ર્યની ચળવળોનો અંત આવ્યો. 'જર ની' હિંદ છોડો' એ લોકલ વખતે હું ટ્રિવિયસ પાસ થઈ ઇન્ટરમાં હતો અને મેં કોલેજ છોડી દીધી. અમારી કોલેજ ખૂબ થઈ હતી એટલે બધા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ છોડવો પડ્યો હતો, પરંતુ એ ચાલુ થઈ ત્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થઈ બધા હતા ત્યારે હું બૂગર્લ પ્રવૃત્તિમાં એટલો બધો આગળ વધી ગયો હતો કે કદાચ હવે તો પણ કોલેજમાં દાખલ થઈ શકું તેમ ન હતો.

તે વખતે મને પકડવા અવારનવાર પોલીસ મારા ઘર ઉપર એડ્રેસિંગ રોક પાડતી. બે વખત તો હું ઘરમાં પણ હતો. એક વખત તો હું આખા પકડાઈ જવાનો હતો. પોલીસ એક મુઠ્ઠરમના વેશમાં આવી હતી. એણે નીચે જાગણું બધું હતું એટલે ખૂબ પાડી: 'રજીસ્ટરલાર્ક છે કે ?'

એ દિવસે અમારી ગોડવળુ પ્રમાણે બૂગર્લ પ્રવૃત્તિ અંગે શાન્તિભાઈ મને મળવા આવવાના હતા. મને પેલો અવાજ શાન્તિભાઈનો લાગ્યો. મનમાં એમના બહુધારા હતા એટલે આ પ્રવૃત્તિમાં બરાબર જાગત રહેવું એટલે એ હું ચૂકી ગયો અને ત્રોડ ખાઈ ગયો. 'હા, આવો ઉપર.'

પોલીસે ઠાણુ બારણુ વાસેલું હતું તે ઉધાડ્યુ. સહજ રીતે મારો નાનો ભાઈ શહિદ દાદર બણી ગયો અને એની નજર એ અજાણ્યા અહેરા ઉપર પડી. મારા બણી મોં ફેરવે તો આવનારને વહેમ પડી જાય એટલે એણે ડાખા હાથને બિચો કર્યા વગર હવાપીને મને એતવી દીધો. સાથે મોટા અવાજે એ ભાઈ ને શહિદે પૂછ્યુ 'કેનું કામ છે ?'

હું તે વખતે પાછલી બારીએથી ફૂદી પડી ખીજ ધરના વાડામાં પડ્યો હતો. આવી પડાપડી પહેલાં પણ થઈ હતી એટલે પાડોસીઓ ચૂપકીદી જાળવી મદદરૂપ થઈ પડતા. એ ધરનો વડો ફૂદી હું ત્રીજે ઘેર પહોંચી ગયો. અને તે ઘર એક કૌટુંબિક વિધવા ઠાકીનું હતું. મને એમાં છુપાવીને મહાર તાણુ મારીને સોનાઠાકી ફળિયામાં નીકળી ગયા.

પોલીસે પછી દાદર ચડી ઉપર આવી પૂછ્યુ 'રણુજીતભાઈ ક્યાં ?'

શહિદે કહ્યુ 'મોટાભાઈ નથી.'

પોલીસ : 'હમણાં કાણુ બોલ્યુ 'તું' ?'

શહિદ : 'હું.'

પોલીસ : 'એ તમારો અવાજ ન હતો રણુજીતભાઈનો અવાજ હતો એ ધરમાં છે.'

શહિદ : 'હોય તો સોધી લ્યો.'

એટલી વારમા સફેત પ્રમાણે પાછળ બીજી એ પોલીસ એના વેશમા આવી પહોંચી છુપા વેશમાં આવેલ જમાદાર હતો. ત્રણે એ ધર તપાસ્યુ પણ મારો પતો ન પડ્યો. પાછળ ફૂદી પડાય તેવું હતું એટલે એમણે બેડેના ધરની જડતી કરી એમાં હું ન જડ્યો. એટલે ત્રીજા ધરને તાણું મારેલું હતું તે કેનું છે એ પૂછ્યુ

સોનાકાકીએ પોતે જવાબ આપ્યો. 'એક ડોસીનું ઘર છે.'

પોલીસ : 'ક્યાં છે એ ? અમારે તે ઘરની તપાસ કરવી છે.'

સોનાકાકી : 'એ તો ચાર દહાડાથી એમની દીકરીને ત્યાં બહારમાં ગયાં છે.'

પોલીસ સોનાકાકી જેવાં આદેક ઉમરની વિધવાઓના આ જવાબથી બુલાવામાં પડે. એને ખ્યાલ પણ નહિ કે આવી સ્ત્રીઓ આવેા સહજ બનાવટી જવાબ આપતી હશે.

પરંતુ જમાદારને એમાં તો શંકા ન રહી કે હાથમાં આવેલો માણસ છટકી ગયો. અને એનો શેષ એણે મારા ઘરનાં ત્રણે માણસો ઉપર ઉતાર્યો. જીઓને તો એ શું કરી શકે ? પણ બાને એણે ગાળો દીધી. સરોજને પણ એણે સંભળાવ્યું—માંડીને આમ નસાડીને બગાડે છે એનું પરિણામ બંગડીઓ બાગવામાં એક દિવસ ના આવે તો યાદ રાખજે !

શકિત હતો તો સોળ વર્ષનો પણ એની હિંમતનો પાર ન હતો. એ પોતે પણ અમારી બૂઝમાં પ્રવૃત્તિમાં હતો. ટપાલ લૂંટવામાં એણે જે મદદ કરી છે તેવી કાઈ કરી શકે તેમ ન હતું એમ અમારા સૌ સાથીદારોનો એકમત હતો. પરંતુ આ ઉંમરનો છોકરો એ પ્રવૃત્તિમાં હોય તેવી શકા ખુદ પાડેશીઓને પણ આવી ન હતી. એટલે એ ખુલ્લી રીતે ઘેર રહી શકતો અને બહારની બાતમાં ગેળવી અમને સમાચાર પૂરા પાડતો. આવેા હિંમતવાળા નાનોભાઈ પોલીસનું અપમાન શી રીતે સહી શકે ? એ પોલીસ સામે ચર્ચા ગયો. અને તે દિવસે તો અંગ્રેજ સહનતના જીવનમરણનો સવાલ હતો એટલે સરકારે પોલીસને કોઈ છીંક ખાય તો પણ ગોળીયાર કરવાના છપા એડર્સ આપી દીધા હતા. અડાસ, ડોકોર, ચકલાસી, કરમસદ વગેરે ચરોતરનાં બાપોમાં એ હુકમની મદીરા પી પોલીસે ગોળીયાર કરી નિર્દોષના ભોગ લીધા હતા. આ સિચિતિમાં પોલીસ નાનોભાઈ

માયું ફેરવીને જોલે તે સાજે? એને પકડીને થાણામાં લેઈ જવામાં આવ્યો અને ફેટકારવામાં આવ્યો. પોલીસને હવે એક જ કનૂન વ્યાખ્યું હતું કે કોઈ હિસાબે આ છોકરા પાસેથી એના ભાઈનો પત્તો મેળવવો. પરંતુ રાહિતનું માયું કપાઈ જાય તો પણ એમાં શું વળે?

છેલ્લે થાકીને બીજો દિવસે એને છોડી મૂક્યો. પરંતુ આથી એ વધુ તોફાની બન્યો. એક દિવસ અમને 'મળવા આવ્યો' હતો ત્યારે ચોરીપીથી ભારી રિવોલ્વર એ જોધાવી ગયો. મને પોતાને એવો વહેમ પણ શી રીતે આવે કે નાનોભાઈ આમ ચોરી કરી ગયો હશે? સાથીઓ પણ મને મૂરખ કહેવા લાગ્યા. જો આમ હું રિવોલ્વર જેવું હથિયાર સાચવી ન શકું તો તરવારની ધાર જેવી ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિમાં એ ગાફિલપણ ચાલે શી રીતે? પરંતુ અડવાડિયા પછી એ આવીને મને પાછી આપી ગયો ત્યારે એ બેઠે પૂટ્યો.

જમાદારે એના ઉપર જે હુમલો કર્યો હતો એનો એ બદલો લેવા માગતો હતો અને બે દિવસ ઉપર જમાદાર ગામડે રોન ઉપર જતો હતો ત્યારે આગળથી છુપાઈને એ નિશાન માંડી રહ્યો હતો અને તેના ઉપર ગોળા છોડી હતી. ગોળા થોડું નિશાન ચૂકી ગઈ એટલે જમાદારનો પગ ધવાયો અને ઘોડી ધાયલ થઈ. રિવોલ્વર એ પાછી આપવા આવ્યો ત્યારે જમાદાર ધવાઈને સરકારી દવાખાનામાં પડ્યો હતો.

મારા સાથીઓ આ સાદસ જાણી દંગ થઈ ગયા એને શાખારી આપી એ બનાવથી ગામમાં લોકો લય પામી ગયા હતા. ગુનેગારને પકડવા પોલીસ નિર્દોષને નાહક રંગડશે એ બીક. પરંતુ એ કામ કરનાર રાહિત છે એવી પાડોશીઓને ખબર, ન પડી, કે ન ખુદ જમાદારને પણ શંકા આવી. અને ગુનેગારને પકડવા પોલીસ બીજો ફાંફા મારવા લાગી.

‘આ બનાવ રોહિતે સરોજને કહ્યો હતો. સરોજ ‘મારી અને રોહિતની પ્રેરણા’નું હતી. મને પોતાને પણ ખબર નહિ’ કે સરોજ મારી આ જ સટોસટની પ્રવૃત્તિમાં ‘કેશરબીના કંથ સીધાવો રણુવાટ’ એવા ઉત્સાહથી, મધ્યયુગની વીર રજપૂતાણીને મામાં આંગળી ધક્કાવે તેવી રીતે મારા પગલાને વધાવી લેશે.

‘સરોજમાં ખીજ રીતે એવું કંઈ પ્રમળ વ્યક્તિત્વ કે આંખને આંજ નાખે તેવું સૌંદર્ય’ ન હતું. એક સામાન્ય યુવતી જેવી એ એક સ્ત્રી હતી. જો કે જેનામાં આંખને લોભાવે તેવી સુંદરતા ન હતી છતાં આંખને ગમે તેવું સુડોળપણું તો હતું જ. અને એ સુડોળપણાને એની સુધડતા વધુ દીપાવતી હતી. એનામાં સ્વભાવની મીઠાશ હતી અને પ્રોત્સાહન આપે તેવું મધુર હાસ્ય હતું. બહેલી અંગ્રેજી પાંચ મોપડી સુધી હતી. પરંતુ જિંડી સમજ હતી, જીદિનો વેગ હતો અને જિંડી ભાવના હતી. આ કારણે એ જેમ મારી પ્રિય પત્ની બની રહી હતી, તેમ રોહિતની હેતાળ બાબી થઈ પડી હતી અને બાની લાડકી દીકરી બની બેઠી હતી.

સરોજમાં વીર રજપૂતાણીનું ‘ખુમારીબચુ’ શૌર્ય ‘હશે એવી ખબર મને પડેલી નહિ. મને પોતાને તો ખીજ હતી કે બૂગભે’ પ્રવૃત્તિમાં જવાની મારી વાત એ નહિ સ્વીકારે અને આંસુ સારી મેને દીલો બનાવી મૂકશે. અભિમન્યુને જેમ ઉત્તરાની આજીજીને અવંગણીને રણુબિ ઉપર જવું પડ્યું હતું તેવી મારી દશા થશે પરંતુ બિલટ એણે ‘કેશરબીના કંથ સીધાવો રણુવાટ’ એવી શૌર્ય અંકિત વિદાય આપી. વિદાય આપી એટલું જ નહિ, પરંતુ રોહિત મને એ પ્રવૃત્તિમાં પડવાની ના પાડતો હતો એને બિલટો એણે વાળ્યો હતો.

રોહિત મને ના પાડતો હતો એના મૂળમાં સરોજ પ્રત્યેનું એનું હેત હતું. એના દિલમાં ખટક્યા કરતું હતું કે આ ધંધો એટલે

જવનું જોખમ. અડાસની ધરતી ઉપર એવા લાડકવાયા પોદવા હતા અને એનાં છૂપાં આંસુ નહિ પરંતુ આહન આંસુ મા, લગિની, પત્ની સારતાં હતાં એટલું જ નહિ પણ આખો પ્રદેશ સારતો હતો. શહિદને એવું કાંઈ ચિત્ર ખડું ચતાં બાબી યાદ આવતી. બાઈ રશુ-શયા ઉપર પોઠે એનું દુઃખ નહિ, પણ બાબીનું પછી શું ?

એટલે એ મને ના પાડતો હતો: ‘તમે મોટાબાઈ ઘેર રહો, હું એકલો પ્રવૃત્તિમાં જામસ. હું મરીસ તો પાછળ ઉપાધિ નથી. તમે.....’

સાચે જ આવા વીર જામની આંખમાંથી એમ કહેતાં આંસુ ટપકી ગયાં. મારા હૈયામાં એના રનેહે પાડેલા પડધાથી હું એ બરાઈ ગયો. પણ સરોજ વીર રજપૂતાણીની માફક શૌર્ય અંકિત સ્વરે બોલી: ‘શહિદબાઈ! તમે મોજ વર્ષના માથું આપવા જાઓ, અને ૨૦ વર્ષના તમારા મોટાબાઈ માટું મોં જોઈ ધરમાં બેસી રહે એમ ? અને ન કરે નારાયણ અને યુદ્ધદેવીને બલિદાન આપવાનો પ્રસંગ આગ્યો ત્યારે અમે તમારું બલિદાન આપી વડીલ તરીકે સગીરના હકનું રક્ષણ કયું હતું એવું કાળું મોઢું લેઈ સંસારમાં ફરીએ ? દેશને માટે તમારા જેવા દૂધમલિયા કિશોરોનો ભોગ આપવો પડે તો આપવા પાછું ન પડવું જોઈ એ એ ખરું, પણ તે વખતે ૨૦ વર્ષના જુવાનો ધરમાં પત્નીનાં મોં જોઈને બેસી રહે એવી રીતે તો નહિ જ. બીજી પત્નીઓની વાત નથી કરતી પણ હું તો એવી પત્ની નથી કે પતિને મારી સોડમાં લેઈ દિયરને માથું વધેરાવવા મોકલું !’

સરોજ ત્યારથી મારી અને શહિદની ગ્રેરણામૂર્તિ બની રહી હતી. એણે મારી બાવનાને પાંખો આપી હતી, તેમ દિયરના કોડ પણ પૂર્ણ હતા. શહિદને જોખમ ખેડતાં એણે વાજ્યો ન હતા. ન્યાં બાબી દિયરને સાહસના કોડ પૂરતી હોય ત્યાં દિયર પોતાના સાહ-સની કયા એને ઠગા વગર કેમ રહી શકે ?

જમાદગ દિવસ છોડેથી ગોળીની કથા એણે સરોજને કહી. ગ્રહિતને પ્રથમથી બીક હતી કે જો બીજુ કાર્ડ જાણશે તો મને આ પગલામાથી વાગશે એટલે જોમ એણે મારી રિવોલ્વર ચૂપકીથી લીધી તેમ જો પ્રસંગ જનતા સુધી ધરમા પણ એણે છાનો ગમ્યો હતો. મરોજે જો પ્રસંગ જાણતાં શાખાથી તો આપી, પરંતુ જેમાં દેશનું હિત સંધાતું ન હોય તેવા કામમાં હિંસક ન જનવાની સલાહ આપી.

પણ જો સલાહ રોહિત માને શાનો ? એણે કહ્યું ‘જો પોલીસ ખાનાં અને તમારા અપમાન કરે તેનું હું વેર ન લઉં તો પછી કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીની વિરાટકાય ભારતમાતા માટે મને લડવાનો જો અધિકાર !’

સરોજે જોયું કે દિવસ આમ દલીલથી માનગે નહિ, કાગળ કે દેશમાં સરકાર જે રીતે જુલમ કરી રહી હતી તેથી એના જેવા કિંગોરો સળગી રહ્યા હતા એટલે આ ગસ્તેથી આગળ વધતો દિવસને રોકવા પોતાના પક્ષે ખાની જરૂર પડશે માની રિવોલ્વરના ગોળાખાગની વાત એણે ખાતે કરી.

આ ખિચારી જો વાત સાંભળતા ફફડી ગઈ જો શુના માટે ગ્રહિત પકડાયા વગર નહિ રહે, અને સખ તરીકે એને ફાંસી મરો જો કદપના આવતા બા બેહોશ થઈ ગઈ ઉપાધિ ઝાઝી કરવા જતા સરોજ નવી ઉપાધિમાં આવી પડી ના અવસ્થ થઈ પરંતુ એણે પહેલો હુમલો સરોજ સામે કર્યો. ‘આ બધાને તે જ ચડાવીને ફટકા છે’ અને ગામમાંથી બે શ્રવાનો પહેલાં પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા તે જોમ જોમ જીસ વધતી ગઈ તેમ તેમ ન વેડાવાથી ઘેર આવી જાનામાના બેસી ગયા હતા, તેનો દાખલો આપતા બાએ કહ્યું ‘બીજા બધાના છાકરા વહુઓને લીધે ઘેર પાછા આવ્યા, પણ તે રડીને જો ગસ્તે જતા વાળવાને બદલે બેઠે જમીને આગમાં હોમી દીધા અને તમે ત્રણેય એક થયાં એટલે મારું શું ચાલે ?’

આકી તું મારા બણી રહી હોત તો આપણા એકીનાં રડતાં મોં જોઈ
એકેમની હિંમત આવું ગાંડપણ કરવાની ના ચાલત.' .

સરોજ બાને સમજતી હતી. એમની આગળ પહેલા આ પ્રવૃત્તિ
અંગે દક્ષીણ કરી ચૂકી હતી એટલે એનું પુનરાવર્તન ન કરતાં
એણે એટલું જ કહ્યું: 'હું કંઈ એવું જાણતી હતી કે રોહિતભાઈ
આટલા સુધી જશે?'

બા: 'તને નહોતી ખબર કે એક વખત આગનો તણખો
પડે એટલે એ પ્રજ્વળતો પ્રજ્વળતો આપું જગલ બાળી દે?'

સરોજે એના સ્વભાવ પ્રમાણે બા પાસે જેમ અમને આ પ્રવૃ-
ત્તિમાં જવા માટે મંજૂરી અપાવી હતી તેમ સમજાવટથી બાને
પહે ગ્રહી રોહિત પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી કે 'પોતે દેશહિતમાં જરૂરી
નહિ હોય તેવી હિંસા કરશે નહિ.'

પરંતુ બાનો જીવ આથી શાંતિ શાનો પામે? એને તો એક જ
ખીક, આ છોકરાઓ કેક દિવસ પકડાઈ જશે અને જો ફાંસીની સજા
થઈ તો હાથથી ગયા. એવામાં ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિવાળા માણસો પકડાવા
લાગ્યા. એમને કોઈને ફાંસીની સજા થતી નથી એ જોતાં બાએ
મારો કેડો લેવા માડ્યો કે તું પકડાઈ જા. આમ સંતાતો ફરે છે
તે કરતાં જલમાં જઈ તો નિરાંત. ફાંસી તો દિવાની નથી, પછી
વર્ષે-એ વર્ષે છૂટીને આવે તો પણ મને વધી નથી, મારા જીવને
શાંતિ રહે. પરંતુ હું પકડાવામાં માનતો ન હતો અને ખીજ બાજુ
પ્રવૃત્તિ મંદ પડતી જતી હતી. છુપાઈ રહીને જે ઘડાઈ અમે સર-
કારને આપવા માગતા હતા એનું જોર ઘટતું હતું. તેમાં આગેવાન
જેવા માણસો પકડાઈ જવાના સમાચાર મળતાં ખીજાઓ ઉપર
માઠી અસર થતી. છતાં હું જાણીને પકડાઈ જવામાં માનતો ન હતો.
ખીજ બાજુ ટૂંકી સજા થયેલા માણસો જલમાંથી છૂટતા હતા, અને
છૂટવા પછી તો કોઈ એ વાત કરતું નહિ. ઘડાઈ સાવ ઠરી ગયું

હતી અમને પકડવા હવે પોલીસ પ્રયાસ પણ કરતી ન હતી ફક્ત અમારે જરા તકેદારી રાખવી પડતી હતી એટલું જ

આમ જેલમાં ન જઈને મારે ઊલટ લાંબા સમય સુધી જેલ બોગવવી પડી હતી જ્યારે બીજા તરફે હું જેલમુક્ત થયો ત્યારે મારા સાથીઓ ઐન્યુએટ થઈ ગયા હતા 'કાઈ કાઈ અભ્યાસ મૂકી ધધે પણ વળગી ગયા હતા હું ઐન્યુએટ થતા પહેલા અભ્યાસ છોડીશ એવો 'હરની લડાઈ પહેલાં મને ખ્યાલ ન હતો પરંતુ એ લડાઈ આવી તે મેં અભ્યાસ છોડ્યો હવે તે ચાલુ કરવાની પણ જરૂર લાગતી ન હતી મેં મહાગઢી જે ફળવણી મેળવી હતી તેથી મને વસવસો પણ ગલો ન હતો કે મેં અભ્યાસ છોડી ગુમાવ્યું છે ડિગ્રીને મોહ રહ્યો ન હતો લડાઈ પછી લશ્કરમાં ભરતી થયેલ સૈનિક છૂટો થઈ ઘેર પાછો ફરે તેવી મારી તે વખતે મનોદશા હતી

એ લડાઈ દરમ્યાન મારામાં જે નવી બાવના સર્જાઈ હતી, જે સ્વપ્નાં હેરાન કરતાં હતાં, તે સ્થિતિમાં બીજા યુવકોની માફક ધધે વળગના જેવું મારું માનસિક વલણ ન હતું / જ્યારે માને એક જ રદ જાગી હતી કે તું ધધે વળગી જા તને ગમે તે ધધો કર, પણ આમ બેસી રહેવું તે સારું નહિ આ ગઢ પાછળ બાનું માનસ એ કામ કરી રહ્યું હતું કે હીકરો ધધે લાગી જાય તો પછી નયાર્થ જાય જે કામ વહુએ કરવું ભૂંધવું હતું, પણ તે એ ન કરી શકી તો ધધો એ કામ જરૂર કરી શકશે જ્યારે બીજા બાનું દેશની સ્થિતિ 'હરની ચળવળ' કરતા પણ વધુ ખગળ બની હતી લાંચકુશલે માઝા મૂકી હતી કાગી બગર ધૂમ ચાલતા હતા ગરીબ પ્રજા બૂંબે મગતી હતી, 'મધ્યમ વર્ગ' પીસાઈ રહ્યો હતો, અને કેપ્રેસ જેલવાસમાં હતો ત્યારે અમલદારોએ પ્રજા ઉપર જે કેટલું ગુનગો હતો એ હકીકત સાંભળી રોમાચ ખડા થઈ જતા હતા

લડાઈના મોરચા ઉપર ગયેલો ટ્રેનિંગ, જે એક જાતની કડક લશ્કરી સિસ્ટમની નીચે રહેવાથી, યેર પાછો ફરતા જતાં ગૃહસ્થ તરી-

કેના એના મૂળ જીવનમાં આવતાં એને વખત લાગે છે તેવી મારી સ્થિતિ થઈ હતી.

હું વાત વાતમાં અકળાઈ ઊઠતો હતો અને તે અકળામણુ કેવળ સગકારી તંત્ર સામે જ હતી એવું પણ નહિ એ તો લડાઈ વખતે પણ હતી પણ જહાગ આવતાં બધી પ્રજા ઉપર મને ગુસ્સો આવવા લાગ્યો વેપારીઓ કાળાં બજાર કરતા તેથી મને થતું કે આ લોકોને પહેલાં ગોળાએ દેવા જોઈએ કાંગ્રેસીઓ જલમાંથી છૂટ્યા પછી એ ય કાળા બજારમાં જોડાઈ ગયા હતા, અને નહોતા જોડાયા તે પણ કાળા બજારમાંથી વગુઓ ખરીદતા હતા એટલે મને થતું સૌથી પહેલાં, વેપારી કગતા, આ કાંગ્રેસીઓને ગોળાએ દેવા જોઈએ લોકો દેશમાં અનાજની તગી હોવા છતાં જે જમણુવારો કરી ગયા હતા તે દૃશ્યો જોતાં મને થતું—આ પ્રજા નાલાયક છે, એમને સરકાર ગોળાએ દે તો જ સીધી થાય !

આમ મને રાજ રાજ ઉશ્કેરાતો જોઈ બાને મારી ચિતા વિશેષ થયા કરતી એ મને એક જ વાત કહેતી કે, તું એક વખત ધધે વળગી જા એટલે આ બધું-દુખ જુલાઈ જશે

હું કહેતો ‘કયે ધધે વળગું ? જે ધધા માટે લોકોને ગોળાએ દેવાની વાત કરું છું, એ ધધે ?’

હું ધધાનો વિચાર કરતો ત્યારે મને એકે ય પ્રામાણિક ધધો દેખાતો ન હતો એના મૂળમાં એ પણ હકીકત હતી કે મને ધધો કગવાતું સ્ક્રલુ ન હતું જીલટ મારું સૈનિકતુ માનસ હજુ બદલાઈને ડેકાણે આગ્યુ ન હતું એટલે બાની ઈન્જા છતાં હું ‘ધધે વળગ્યો ન હતો અને શું કરવું તેના નવા નવા તરજો કર્યા કરતો હતો.

તેમાં ઉવટ સ્વરાજ્ય સિદ્ધ થયું ખડિત તો ખડિત પણ સ્વરાજ્ય આગ્યુ એથી બાને આનંદ થયો કે હવે સ્વરાજ્યની ચળવળો ગઈ એટલે દીકરો ધધે વળગશે અને એ રીતે એણે મારા તગદથી છૂટકારોનો દમ ખેંચ્યો.

[૨]

કાળા બમ્બર, લાંચરુસ્વત, તેને પોષતી પ્રજા અને કૌશીસી
ઓથી હું ઉશ્કેરાઈ જતો હતો, એ મારી મનોદશાએ મને નાદુર
કરી મૂક્યો. હિન્દુમુન-માનના હુલ્લડોએ '૪૨ની મગવળ પછી
અમદાવાદમાં જે હુલ્લડ થયું તે હુલ્લડનો જીવનમાં મેં પ્રથમ અનુ
ભવ કર્યો હતો. એ વખતે હું છૂપાવેગે હતો. એને ઈચ્છુ છતાં
મધ્ય મદદરૂપ થઈ શકું તેમ ન હતો. હિન્દુઓની ભાગે બહુમતી હોવા
જતા એમણે ખતાવેલું કાયરપણ ધરનાગને તાણુ મારી ગામડે
હિજરત કરી જવાની એમની મનોદશા, બીજી બાજુ પોલીસની
ભય કર નિષ્ક્રિયતા, પરંતુ એ હુલ્લડ શમી ગયું અને મનમાં જે
ઉદ્વેગ થયેલો તે પણ શમી ગયો હતો.

પરંતુ કૌશીસ અને અંગ્રેજ સરકાર સમાધાન ઉપર આવી
હિંદ છાંડી જવાની ક્રિસ-પેથિક મિશન દ્વારા જે ભૂમિકા ગોઠવતી
હતી એ વાતાવરણમાં ભાગલા પાડી પાશ્તિતાન મેળવવા માટે
મુન્દલીમ ક્ષીંગે જે વૈરઅગ્નિ સજાવાળો હતો અને પછી બગાળમાં
મીઠા પગલાંને નામે જે હોનાગત સજાગી હતી એ ઈતિહાસ એટલો
તાજો ■ કે એનું વર્ણન કરવાનું હોય નહિ. પરંતુ એણે મારા
માનસિક અદોષનોને જખરો આવાત પહેંચાડ્યો. હું કાળા બમ્બર
લાંચરુસ્વત વગેરે અંગે જે ઉશ્કેરાતો હતો તે વામણી શમી ગઈ,
પરંતુ પ્રજામાં આવા દુષણ ન હોય તો એનું પરિણામ બીજું
આવે પણ શું ?

એટલે સૌ પ્રથમ હિંદી પ્રજાને જો કોઈ તાલીમ આપવી હોય તો નિર્ભયતાની આપવી જોઈએ એવો એક વિચાર મારા મગજમાં આકાર લેવા લાગ્યો. ગીતામાં પણ નિર્ભયતાને પહેલા ગુણ તરીકે ગણાવ્યો છે. ગીતામાં મને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી એમ નહિ કહી શકું. પરંતુ બૃગર્ષ પ્રવૃત્તિમાં જન્મા એણે 'મને પ્રોત્સાહન આપ્યું' હતું એ ચોક્કસ. ગીતાએ હિંસાને યુદ્ધ તરીકે સ્વીકારી છે એ વિચારસરણી અમારા પક્ષમાં પ્રચળ હતી. મહાત્માજી ગીતા આધારે અહિંસા પ્રબોધતા ત્યારે મારા જેવા હિંસા તરફ વળનારા એ જ ગીતામાંથી હિંસાનો સંદેશો મેળવતા. પરંતુ બાપુએ નોઆખસી વખતે જ અહિંસા આચરી ગતાવી પ્રેમનો સંદેશો ઝૂંપડે ઝૂંપડે ૮૦ વર્ષની વયે. ઉધાડે પગે, કાદવ-કીચડવાળા રસ્તે આશીને પહોંચાડ્યો, તે દશ્ય મારો આખ આગળ ખડું થતાં મારી ગીતા દ્વારા ટેકા મેળવેલી હિંસા જોડી ગઈ. મહાત્માજીમાં મને ગીતા કરતાં ઝોછી શ્રદ્ધા ન હતી. મને સલાહ થયો કે વર્ષો પૂર્વે કૃષ્ણે યુદ્ધમાં હિંસા અનિવાર્ય માની અર્જુનને એ રસ્તો પ્રબોધ્યો હતો એ જોટલું સાચું છે તેટલું સસ અહિંસા-પ્રેમ દ્વારા મારો આખ સમક્ષ નોઆખસીનું અહિંસામય યુદ્ધ છે. તો એ બેમાં ભવ્ય ક્યુ ફ અને દેશમાં ચાલી રહેલા અન્યાયને ઝોળીએ દર્ધને સુધારવાની મારી મનોવૃત્તિ દૂર થવા લાગી. પરંતુ એ રથાને બા પ્રવૃત્તિ હતી તે, ધર્મી કરી કમાવાની વૃત્તિએ આમન ન જમાવ્યું. આ બધા અન્યાયો પ્રજામાંથી દૂર કરવા હોય તો પ્રથમ પ્રજામાં અભવનો ગુણ ફળવવો જોઈએ. પ્રજા નિર્ભય હોય તો જ એ કોઈ અન્યાય ન સહી લે. પરંતુ એ નિર્ભ-તાનો પાક પ્રજાને જણાવવો શી રીતે ?

આ વિચાર હું સરોજ 'આગળ ચૂકતો ત્યારે એ ઠસીને કહેતો :
'તમારામાં 'સૈનિકનો કુર્મુણ' આવી ગયો લાગે 'છે.'

હું : 'કેવી રીતે ?'

સરોજ: 'લશ્કરમાંથી આવેલો સૈનિક જેમ એની દુનિયાથી જીવનને માપે છે તેવી, તમારી સ્થિતિ થઈ છે. તમારામાં નિર્ભયતા છે એની ના નહિ, પણ એ ગુણ કવિતાની પેટ કંઈ મોટે કરાવ્યાથી આવતો નથી. અને આવતો હોય તો પણ તમારા જેવો એક માણસ તેની માસ્તરગીરી કરે એટલા માત્રથી, તો નજ આવે !'

હું: 'તો શું, આ અંગે, વિચાર, જ ન કરવો?'

સરોજ: 'વિચાર જરૂર, કરો, એ - અંગે, પ્રસંગ આવે ત્યારે, આચરણ પણ કરો. પરંતુ પ્રજાના તમે નેતા, થઈ બેઠા હો તેવી ઘેલછા તમારા મગજ ઉપર સવાર થઈ બેઠી છે તે દૂર કરો.'

મેં વ્યગ્ર થઈ જતાં પૂછ્યું: 'સરોજ, સાચે તું એવું માને છે? મને ઘેલછા લાગી છે.'

'ઘેલછા નહિ તો ખીજું શું?' સરોજે મારી આંખમાં આંખ પડાવતાં કહ્યું: 'મહાત્માજી, જ્વાહરલાલજી, સરદાર સાહેબ, એ બધાને શુ પ્રજાની નિર્બંજતાનો ખ્યાલ નહિ હોય? એમને માથે સમગ્ર દેશનો ભાર છે છતાં વ્યગ્ર થયા વગર કાર્ય કરી શકે છે અને તમે તો જાણે એમના કરતાં ૫ મોટા નેતા હો તેમ આખા હિંદનો ભાર માથે લઈને ફરો છો.'

મારાથી હસી જવાયું.

સરોજ બોલી: 'હું' હસતી નથી. તમે ભૂમર્જ પ્રવૃત્તિમાંથી બહાર આવ્યા પછી તમારામાં આ ઘેલછા આવી છે એમ હું અનસ્ય માનું છું.'

મેં એ દલીલ સ્વીકારતાં કહ્યું: 'હું કંઈ ધધેા નથી કરતો એમાં તો તમને ઘેલછા નથી લાગતી ને?'

સરોજ હસીને બોલી: 'એમાં પણ લાગે છે.'

મારી જીત થઈ હોય તેમ હું ઉત્સાહમાં આવી જતાં બોલ્યો:

‘બસ, પકડાઈ ગઈ. તારે મારી પાસે ધધો કરાવવો છે અને હું નથી કરતો, એ કારણે તને મારી આ વૃત્તિમાં ઘેલછા દેખાતી હોય તો ?’

સરોજે ધીર મંબીર રીતે જવાબ આપ્યો : ‘હું જે ધધાની વાત કરું છું તેમાં મારી વૃત્તિ બીજી પત્નીઓ પોતાના પતિને ધધો કરાવી સુખચેન ભોગવવાની બાવના રાખે છે તેવી નથી. તેમ જ આ ધધા પાછળ જે વૃત્તિ રાખે છે, સમગ્રીય ચળવળમાં ન પડે તો સારું, એવી પણ મારી દૃષ્ટિ નથી. હું ધધો પણ પ્રગતી સેવા માટે જ કરવાનું કહું છું.’

સરોજ અને મારી વચ્ચે જે ચોકું અંતર દવું તે મારાથી સહું ન ગયું. હું એની નજીક જવા ખસ્યો. એ મારે ખભે હાથ મૂકી મને દૂર રાખતાં બોલી : ‘આ ધધો કરવાનું મેં તમને કહ્યું નહોતું. તમને મારા ઉપર વહાણ તે મારું અભિપ્રાય નથી.’

મેં એની નજીક જવાની વૃત્તિને કબૂલમાં લેતાં કહ્યું : ‘તારા ઉપર હું ખુશ થાઉં અને તને ઈનામ ન આપું તે કેમ આવે ?’

સરોજ : ‘ચુંબનનું ઈનામ તો તમે મારા ઉપર આ વાતથી ખુશ નહિ થાઓ તો પણ આપવાના છો જ. પણ મારે તો બીજું ઈનામ માગવું છે.’

મેં ક્ષત્રિભવત દાખવતાં કહ્યું : ‘તારે જે માગવું હોય તે ઈનામ આમ. રઘુકૃષ્ણ રીત પ્રમાણે તારું વચન હું પ્રાણ જશે તો ય પાળીશ.’

સરોજ : ‘તમારો પ્રાણ જળવાન થાય એવું મારું તો ઈનામ છે.’
હું : ‘એનો અર્થ તો તું મને ઈનામ આપે છે એવો થયો.’

સરોજે માથું : ‘તમે કોઈ ધધો કરો.’

હું : ‘શાથી ?’

સરોજ : ‘આટલું તમે સમજતા નથી, પછી હિંદની પ્રગતી

સેવા કરવાની ઘેલછા નહિ તો ખીજું શું? મુદ્દ વખતે સૈનિકો મોરચે
 શોભે, પરંતુ શાંતિમાં એ સૈનિકોએ દેશના ઉત્પાદનમાં લાગી જવું
 જોઈએ. બાકુતી સૈનિકો કદાચ આ વાત ન સમજે, પણ તમારા
 જેવા બાવનાશીલ દેશદાનવાળા સૈનિકોએ એ અમલમાં મૂકી
 દેવું જોઈએ. ’

મેં ધંધા બંજે મુશ્કેલી બતાવતાં ક્યું : ‘ શો ધંધો કરું ? ’

સરોજ : ‘ જે ધંધાથી પ્રમત્ત રોપણ થતું ન હોય અને
 પ્રમત્તને તે ઉપયોગી હોય તે ધંધો કરો. ’

હું : ‘ મને એવો કોઈ ધંધો દેખાતો નથી. ’

સરોજ : ‘ મને દેખાય છે. ’

હું : ‘ કયો ? ’

સરોજ : ‘ આજે તમે પચ્ચીસ વર્ષના થયા, કંઈ ધંધો ન
 કર્યા છતાં આપણે બૂખે મર્યાં નથી તેનું શું કારણ ? ’

હું : ‘ જમીનમાંથી ઉત્પન્ન આવે છે તે. ’

સરોજ : ‘ અને છતાં જે જમીન તમને છવાડી રહી છે તેને
 સંભાળવાનું, ઉત્પાદન વધારવાનો ધંધો તમને દેખાતો નથી ? ’

હું નવાઈ પામ્યો. બોલ્યો : ‘ સરોજ, સાચું બોલે છે તું. હું ખેડૂત
 થાઉં તો તને મરે ! ’

સરોજ : ‘ તો શું હું નાટકનો અભિનય કરું છું ? તમે દેશ-
 હિતની જે વાતો કરો છો, રચનાત્મક કાર્યક્રમની વાતો કરો છો,
 પરંતુ ખેડૂત સમૃદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ રચનાત્મક કાર્ય સિદ્ધ
 ન થાય. હું તો એ માનતી થઈ છું કે જે દેશ માટે આજે કોઈ
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ હોય તો તે ખેતી છે. દેશમાં આજે જે કાળાં
 બમરનું અનિષ્ટ છે, કારમો બૂખમરો છે, તમે જે નિર્જળતાથી ત્રાસો
 છો, એ બધાંનું મૂળ ગરીબાઈ છે. હિંદની એ ગરીબાઈ ખેતી સમૃદ્ધ

થયા વગર જાય તેમ નથી અને એ ન જાય ત્યાં સુધી પ્રગતને બીજા
 મુજોની તાલીમ આપવાનો અર્થ નથી / ટોચ-ટોચ દહે-છે તેમ
 પોતાની જમીન ઉપર માણસ વમે અને તેના ઉત્પન્નમાંથી, પોતાનો
 મુગ્ધરો ચનાવે, એના જેવું સુખ અને સ્વતંત્રતાનું બીજું, સાધન
 અત્યારે નથી અને કાળાન્તરે પણ નહિ હોય '

સરોજની પ્રતિભાને નવી નરી પાંખો ફૂટી હોય તેમ અને
 દેખાયુ એનામાં જન્મતાથીનું ચોથું હતું એટલે એ મારી પ્રેરણા-
 મૂર્તિ બની હતી પરંતુ એણે જે દલીલ કરી તેથી એ મારી
 આદર્શમૂર્તિ બની ગઈ'

મે એની એ વિચારસરણી ઉપર વારી જતાં કહ્યું મગેજ
 માન ન માન પણ તારામાં પૂર્વજ-મની પ્રતિભા કે બાળી આટલું
 વિચારનું બેઠાણ તારામાં હોય ક્યાંથી ?'

સરોજ પૂર્વજ-મ ઉપર જે આપણે બધું ડોઝીશુ તો પુરુષાર્થ
 રક્ષાઈ જશે આ વિચારસરણી મારામાં શું આપેઆપ આપી ગઈ
 ■ એમ માનો છા ? તમે જ્યારે જીવ સટોસટની લડાઈમાં ગયા ત્યારે
 શું હું એકે કોડલરી પત્ની બનીને તમારા વિરહમાં આંસુ સારી બેસી
 રહી હોઈશ એમ માનો કે ? જીની ફરજ પતિને જીવનસગ્રામમાં
 પ્રેરણા આપી એની પ્રેરણામૂર્તિ બની હોવાની છે /

હું સરોજને જાણે પ્રથમ જોતો હોઉ તેમ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો

સરોજ બોલી રહી હતી જો હું તમને મુદ્દમાં મોકલવા
 માટે પ્રેરણામૂર્તિ બની હોઉ તો મારી એ પછીની ફરજ નહોતી કે
 પતિ એક દ્વિસ સૈનિક તરફે મુદ્દમાંથી પાડો ફરે ત્યારે એને
 જીવનસગ્રામમાં વળાવવા માટેની બીજી તૈયારી કરી રાખવી ? એટલે
 તમે જ્યારે મુદ્દભૂમિ ઉપર ગયા ત્યારે મે વિરહના ગીત નથી ગાયાં
 પણ મારી ભુદ્ધિશક્તિનું ગીતેગીતુ ખચી જીવનસગ્રામમાં બગેા વિષે
 અભ્યાસ કર્યો ■ આ વગસો દગમિયાન પિતાએ આપેનાં ધરણી

વેચીને પુસ્તકોનાં ત્રણચાર કપાટ લઈયાં છે, એ કોઈ ધનિકના ઘરની શોભા વધારવાનો શોખ માન નથી. એ પાછળ તપતિની શ્રવણ-સંગિની બની એનાં સ્વપ્નને મૂર્ત કરવાની પત્નીની એક માત્ર ફરજની તમન્ના છે. અને એ તમન્નામાંથી જે નિયોઃ આબ્યો તે પૂર્વજન્મની કોઈ અકળ સાધના નથી પણ ત્રણ વર્ષ સુધી કરેલા અભ્યાસનું પરિણામ છે.

હું : ‘કોઈ વિષયમાં જ્યારે મને કાર્યકારણનો સંબંધ દેખાતો નથી ત્યારે હું પૂર્વજન્મના વિચારે ચડી જાઉં છું.’

સરોજ : ‘મારો એ વિષયમાં એવો અભ્યાસ નથી કે હું કંઈ કહી શકું.’

સરોજ અને મારે તે દિવસે આટલે વાત અટકી હતી. હું પોતે ખેતી કરવાના વિચાર લણી પણ ચૂકી રહ્યો હતો. પરંતુ એ વાત બાને બિલકુલ ગમતી ન હતી. એને તો દીકરો ઉજળો ધંધો કરી પૈસા કમાય, વૈભવ ભોગવે એ મહેચ્છા હતી. વળી ધંધા માટે જોય મળે તેવા બનેલીનો મુબઈમાં મોટો વેપાર હતો. એ પોતે હું ચળવળમાં લખ્યો ત્યારથી એ ખેડો છંદ ચૂકી ફેર વેપારમાં આવી જવાના હિતની સલાહ આપ્યા કરતા હતા. ચળવળ પતી અને હું જાહેર રીતે રહી શકું તેવી સ્થિતિમાં આબ્યો તે પણ એમનો આગ્રહ વધી ગયો હતો. પરંતુ મેં એમને કહ્યું હતું કે હું હજી કોઈ ધંધાના નિર્ણય ઉપર આબ્યો નથી. અને મારે વેપારમાં પડવું હશે ત્યારે જરૂર હું મુંબઈ આવીશ. બાકી જોમની પાસે અમે એક જ માગણી કરેલી હતી કે રોહિતને બી. એસસી. ચંદને વિદ્યાનના વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ જવું છે તેમાં તમે મદદ કરજો. એમણે એ વાત સ્વીકારી પણ હતી. આમ સળંગ સગા હોવા છતાં હું અભણ માણસ જે ધંધો કરે તે ખેડૂતનો ધંધો કરું તે બાને તો માયાવાદ જેવું લાગતું હતું.

પરંતુ સરોજની એમાં સંમતિ હતી એ જાણતાં બાં પિત્રાધિ
છૂટી પડી હતી: 'તમે બેઉ એક જાતનાં ભૈરવો થયાં છો, તો પડો
'ખાડામાં. હું તો તમારા હિતમાં દુઃખ છું, પણ તમારે સુખી નાં થવું
હોય તો હું શુ કામ છવ બાળું!'

બાં આ બોલવા ખાતર બોલી હતી એટલું જ, બાકી
અતરમાં એને બહુ દુઃખ થતું હતું. પરંતુ બાના સ્વભાવને હું અને
સરોજ સારી પેઠે ઓળખતાં હતાં. એને અમારા પ્રત્યે પ્રેમ હતો એટલે
એ પ્રેમના પ્રવાહમાં એનો અસંતોષ થોડા વખતમાં તણાઈ જતો અને
પછી માલુમ પણ પડતું નહિ કે બાને કોઈ દિવસ અસંતોષ હતો.

પરંતુ ખેતીમાં પડતાં મને એક પ્રમંથે રોક્યો.

દેશનાં હિંદ અને પાકીસ્તાન એમ બાગલા પડ્યા, કેમિસે દુઃખી હોયે
ખડિત સ્વરાજ્ય સ્વીકાર્યું. એ પાછળ ભાવના હતી હિંદની શાન્તિ
જળવવાની, કોઈ ઉપાયે દેશમાં મુરલીમ લીગે સંગઠાવેલો કોમી
હુતાશન શમે અને અગ્નિને કોઈ રીતે એક વખત દેશમાંથી જાય.
પરંતુ નિર્વાસિતોની હિંજરત, મિલકતની ખાનાખરાબી, સ્ત્રીઓનાં
અપહરણ અને એમાંથી દેશમાં દિંદુઓના મુસલમાન પ્રત્યે ફાટી
નીકળેલ રોષના પરિણામે શરુ થયેલાં કોમી હમકલાં, એ સ્થિતિ
એવી બપ કર હતી કે દરેકને થવા લાગ્યું કે જો ભાગલા કેમિસ
હોનારત સર્જવી નીર્માઈ હતી એમ જાણ્યું હોત તો ભાગલા કેમિસ
સ્વીકારત નહિ.

આ કોમી તણખો ઠેક મારા ગામ સુધી સંગમતો આવ્યો.
મને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ કે હિંદના ભાગલા પહેલાં ત્યારે
કોમી હુતાશન એની પૂર્ણ કક્ષાએ હતો ત્યારે જ ગામડાં એનાથી
ખાકાત રહ્યાં હતાં તેમાં સ્વરાજ્ય પછી આ અગ્નિ ફરી વળશે, પણ
એ હુતાશન મારા જ ગામમાં ફરી વળ્યો, અને તેણે નિર્દોષ, ગરીબ,
અને અમદાય મુસ્લિમ પ્રજાનાં જ ઘર બાળ્યાં, રંજક કર્યાં, અને

જનશ્રુતી નવાળામાં ફેંકી જે શરીર સજાવાની મુશ્કયાં તેને મૂંગો. સાક્ષી હું ગામમાં હોઉં છતાં શી રીતે ગનું ?

અને ન્યાં હિંદુઓ ગાંડા બન્યા હોય ત્યાં હું એમના સામે કામ કરું તે એ સહી પણ શી રીતે શકે? એ તોફાનમાં હું ધવાધો. પ્રજાની સરકાર હતી છતાં પ્રજાને એ રક્ષણ ન આપી શકી. હું પહેલાં મુસ્લિમ પોલીસ ઊપર જે ખીજ અનુભવતો હતો તે મારી શમી ગઈ. અહીં હિંદુ પોલીસોએ પણ એ જ કથું હતું. અને એ સાથે મેં એ પણ અનુભવ કર્યો કે પોલીસ પોતે પણ એવી ખીજી હતી કે આવાં મોટાં તોફાનમાં જનનું જોખમ ખેડીને એ રક્ષણ આપી શકે તેમ માની લેવું વધારે પડતું હતું.

ન્યાં આવાં તોફાન હોય, ન્યાં મદદની રાડ પડે ત્યાં ગુજરાતના દાદા ગણાતા મૂંગા સેવક કિસોરભાઈ શી રીતે રહી શકે? અને એ આવે એટલે ધાયલોની ખબરઅંતર લીધા વગર ઓછા રહે? હું ઘાપલ થયો છું તે સમાચાર મળતાં એ મારી ખબર જોવા આપ્યા. દાદાને સાંભળ્યા હતા ધણી વાર. એમનું લખાણ પણ ઘણું વાંચ્યું હતું. પરંતુ અંગત પરિચય આ પહેલવહેલો.

અને એ પરિચયમાંથી હું ખેતીમાં પડવાને બદલે ખીજ રહેતો ચસકાયો.

શરીરે આગમ યતા હું દાદાને મળવા ગયો. મળવાનું કાગળ કે મુસલમાનો એમને યથેચ્છ નુકસાન માટે દાદા તરફ મદદની મીટ માંડી ગયા હતા. બપોરે આમલોજી દાદાની વિરુદ્ધ હતા. એમના પ્રત્યે આજ સુધી માન હતું, પરંતુ આ પ્રમ આવતાં લોકો એમને વેદિયા કહેતા હતા, અને એ જે રસ્તો ચૂસવે તે સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા.

મેં ગામમાં જે સ્થિતિ હતી તે કહી. હું કંઈ ગામનો આગેવાન ન હતો, પરંતુ મુસલમાનોના પડખે રહી મેં જે સદન કહ્યું હતું, એથી એમને મારા તરફ સદગ્ન પક્ષપાત જ-મ્યો હતો. એમની એવી હિંમત કે હિંદુઓની જે મનોદશા છે તે મારે દાદાને રજૂ નહીંને કહેવી.

મેં દાદાને બધી વાત કરી. લોકોનો એમના પ્રત્યેનો શંક જાગ્યો.

દાદા દસીને બોલ્યા: ‘લોકો તો ગાય જેવા છે. ગાય દૂધ આપે છે, તેમ છાત પજુ મારે છે. છતાં છાત મારે એથી ગાયને પાગવાનું ઘોડી દઈએ તો રેશનું શું થાય? લોકોનું પજુ એવું. એમને કોઈ મટે માટે આપજાથી એમની મેવા ઘોડી દેવાય? એમના સ્વાર્થની વિરુદ્ધ વાત કરે એને એ છાત માગવાના જ. પછી એ તમે દો, હું દોડું કે ખુદ મદાતમાજી દોષ છતાં એમની સાનો ગાય જેવી દિંસક નથી દોની પજુ શબ્દથી અદિંસક દોષ છે!’

મારુ મોં મલકી ગયું. મેં કહ્યું : 'એ લાતો મારે છે તેની પાછળ નિર્જનતા છે.'

દાદા: 'નિર્જનતા કન્તાં સ્વાર્થ વિશેષ.'

હું: 'આવા સંમોગોમાં કરવું શું?'

દાદા: 'દેશમાં અનેક પ્રશ્નો પડ્યા છે. એકી સાથે હાથ ધરવાની આપણી તાકાત પણ નથી. પરંતુ સ્વરાજ્ય પછી મને જે લાગે છે તે એ કે દેશનું રક્ષણ કરવું, ચાંતિ જાળવવી એ સરકારની જોટલી ફરજ છે તેટલી નાગરિકોની પણ છે.....'

હું લગ્ન બોલ્યો: 'આપણી પોલીસ બં ન્યાં એ ફરજ મંથી બજાવતી ત્યાં નાગરિકો પાસે આપણે ક્યાંથી આશા રાખીએ?'

દાદા: 'એ માટે આપણે એક બીજા રસ્તો લેવો પડશે. જે પોલીસ છે તે બેઠાર પોલીસ છે એનામાં સ્વતંત્ર પ્રજાનું ધોરણ નથી. પ્રજારક્ષણની ફરજની બાવના નથી. એ તો લાકડાની ખનાવટી તરવાર જેવી નકલી પોલીસ છે. એમની પાસેથી આપણે વધુ પડતી આશા રાખીએ તે ખોટું છે. પઠાત, અબણ, ગરીબ અને કચડાપેલી પ્રજામંથી પોલીસોની બરતી થાય છે. કેવળામેલો, જાંબા ખમીરવાળો કોઈ એમાં દાખલ થતો નથી.'

હું બોલ્યો: 'સારો વર્ગ એમાં શી રીતે દાખલ થાય? સમાજમાં એની પ્રતિષ્ઠા ક્યાં છે?'

દાદા: 'એ પ્રતિષ્ઠા સારો વર્ગ દાખલ ન થાય તો આવે ક્યાંથી? એ કારણે તો હું ગામડે ગામડે ફરું છું ત્યારે જુવાન વર્ગને પોલીસમાં દાખલ થવાની હાકલ કરું છું. એ મારી હાકલ પાછળ કંઈ પેટિયું કમાવા માટે પોલીસખાતામાં દાખલ થાઓ એમ નથી. એવા પેટિયા માટે તો આજે પોલીસ છે તેવા બીજા મળી રહેવાના છે, પરંતુ હું સેવા માટે જુવકાને એમાં બોડાવા કહું છું. લડાઈના

વખતમાં જેમ લશ્કરમાં નાગરિકોની ભરતી કરવામાં આવે છે, તેમ આજે દેશનું તંત્ર ચિસ્તબદ્ધ કરવા માટે નિદાન પાંચ વર્ષ શક્તિ-શાળી યુવકોએ પોલીસ થવું જોઈએ.’

હું વિચારમાં પડ્યો હોઉં તેમ એમના સામે તાકી રહ્યો.

દાદા કહેતા હતા: ‘આજે આપણી મોટા ભાગની મનોદયા કાર્ધ પણ ઉપાયે કમાઈને એમાંથી સુખચેન બોગવતાં જે વધે તેમાંથી બને તો મુઠ્ઠી ધન દાન કરવાની છે, પણ ખરું દાન-સાત્વિક દાન શક્તિનું છે. માણસનામાં જે શક્તિ હોય તે રાષ્ટ્રને જરૂર પડે ત્યારે એને ચરણે ધરવી એને હું દેશભક્તિ કહું છું મારી આ વિચારસરણી યુવકોને ગમે પણ ઉતરે છે. પરંતુ એક પણ યુવકે હજુ મુઠ્ઠી મને એવો જવાબ નથી આપ્યો કે, જાઓ હું પાંચ વરસ પોલીસખાતામાં સેવા આપવા તૈયાર છું.’

એ વખતે મારાથી પૂર્વ વિચાર ક્યાં વગર કહેવાઈ ગયું: ‘દાદા, જાઓ હું પાંચ વર્ષ પોલીસ તરીકે સેવા આપવા તૈયાર છું.’

દાદાના મોં ઉપર દર્ષ હવાઈ ગયો. બોલ્યા: ‘તમારા જેવા ૨૦૦-૫૦૦ યુવકો નીકળે તો ગુજરાતનું કલેવર ફરી જાય. દરેક થાણે એકએક ખડો ચર્ધ જાય તો એમના દાર્ષની પ્રેરણા બીજા પોલીસોને મળે. એ પોલીસોને જાગ્રત કરવા, એમની ફરજનું ભાન કરાવવું. અને ગુલામ જેવા એ ઉપરી અમલદારોથી બી ગયેલા છે તેમાંથી પાંચ વરસમાં ગરબ્બ બની કરતા ચર્ધ જાય એની મને શ્રદ્ધા છે.’

દાદાની ભાવનામાં તણાઈને હું હા તો પાડી બેઠો, પરંતુ એમની પાસેથી છટો પડતાં બૂલ કરી બેઠો હોઉં તેમ દિવમાં એક જાતની ચટપટી ચવા લાગી. પોલીસ ક્વાર્ટર્સની ઘોઘકાં જેવી ઓરડીઓ મારી દષ્ટિ સન્મુખ ખડી થઈ. એની બહાર રમતાં નાગાં, ગંદાં છોકરાંનાં મોં દેખાયાં. બીબીના વેશમાં ફરતી મુસ્લમાન સ્ત્રીઓના

એના આંખ સામે તરવા લાગ્યા. એ ક્વાર્ટર્સનો કંઈ અનુભવ તો નહોતો, પણ આટલાં સ્થૂઘ જોયેલાં દરબોથી મન દડતું થઈ ગયું. સરોજ એ ક્વાર્ટર્સમાં આવીને શી રીતે રહેશે? અને પોતે પોલીસ ફેસમાં પરેડ ઉપરથી પાછો આવશે ત્યારે સરોજને હું કેવો દેખાઈશ!

મને ઘડીભર થયું કે હું પોલીસ શી રીતે થઈ શકીશ? અને આવા વિચાર સાથે મને મારી જાત ઉપર ધિક્કાર આવ્યો. મેં આવેશમાં તણાઈ જઈ તરત ખીકું શું કામ ઝડપી લીધું? મેં મોટે ભાગે આવા અવિચારી કામ જ કર્યા હતાં. પહેલાં જ્યારે એ માટે પરતાવો નહોતો થયો ત્યારે આજે મારી જાત ઉપર ત્રીડ ચડી હતી. એમ પણ થયું હતું કે આવા મહત્ત્વના નિર્ણયમાં ઘેર પૂછવું જોઈએ, એમ પણ વિચાર સાથી ન આવ્યો?

પણ ખીજી ક્ષણે થયું, સરોજ કોઈ સ્થિતિમાં રહેવા ખુશી જ પછી એના વિચાર હું શું કામ કરું છું? એ તો ઝાડું વાળવા જેવું કામ હોય તો મ ના પાડે એવી નથી પછી હું આટલો બધો જીવ શું કામ બાળું છું? સરોજને કહી દેવાશે કે આવેશમાં આવી જઈ હા પાડી દેવાઈ. એક વખત હા પાડ્યા પછી પાછું કમ ભરવું એ કાયરનું કામ છે માટે એ બદલવાની મારામાં નિર્બળતા આવે તો પણ તું એ ખંખેરી નાખજે. પાંચ વર્ષ એ કંઈ મોટો ગાજો નથી. '૪૨ ની ઓબરટ હજુ મઈ કાલની વાત હોય તેમ લાગે છે, છતાં એને પાંચ વર્ષ વહી ગયાં. એ રીતે પોલીસખાતાનાં પાંચ વરસ પણ વહી જશે. દિલથી દેશસેવાની જ લાવના છે તો પછી પોલીસ કે પ્રધાન ચવામાં બેઠે શું કામ માનવો? દાદાએ કહ્યું તેમ સક્તિનું દાન કરી છટકું એટલે ખસ. અને આમ ઘેર જતા પહેલાં મેં મારા મનને મક્કમ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ મેં એ વાત સરોજને કહી ત્યારે ઘડીભર એ કંઈ બોલ્યા-ચાંચા વગર મારા સામે તાકી રહી. એના મોં ઉપરનો લુખ્ખો ભાવ

જોઈ હું વિમાસણમાં પડી ગયો. મેં પૂછ્યું: 'તું ના નહિ પાડે એમ માનીને મેં હા પાડી છે.'

એના હોડ ફફડ્યા. અવાજ આવ્યો: 'સાચું બોલો છો? તમને પણ આ બૃહ કરી બેઠો છો એમ નથી લાગતું?'

હું ધ્રુજી ગયો. સ્વસ્થ ચર્તા બોલ્યો: 'તને મારા અંતરની વાતની ખબર શી રીતે પડી?'

સરોજ: 'તમારું અને મારું અંતર જુદું છે?'

મેં ડોકું હલાવી કહ્યું: 'ના.'

સરોજ: 'તમને અને મને એક જ વિચાર આવ્યા હશે તો વ શી ખબર?'

હું: 'તને શો વિચાર આવ્યો?'

સરોજ: 'વાત જાણતી મને થયું કે તમે તમારા હિતાવજિયા સ્વભાવ પ્રમાણે દાદા તરફની ભક્તિને લીધે હા પાડી બેઠો. પછી તમને બૃહ સમજાઈ કે આમ કાચું મેં ક્યાં કાપી નાખ્યું? પોલીસ જેવા અસંસ્કારી લોકો બેઠા શી રીતે રહેવાશે. સરોજ એ પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં શી રીતે રહેશે. પણ હમ બધાં પછી બીજા ઉપાય શો એટલે હવે તો હા પાડી તે ના ન પડાય એમ માની છેવટ મન વાળ્યું છે.'

હું બોલી ઊઠ્યો: 'સરોજ, હું જ્યોતિષ પણ જાણતી છામે છે. તારી વાત રજેરજ સાચી છે. તેં એ બધું જાણ્યું શી રીતે?'

સરોજ: 'મેં તમને એક વખત તો કહ્યું કે મારું અને તમારું અંતર જુદું નથી.'

હું: 'અંતર એક હોય, પણ એથી અંતરની વાત એક હોય તેવું જોણું છે? એમ હોત તો તારા મનમાં શું છે તે કું ન જાણી શકત?'

સરોજ / પુરુષને અંતર જાણવાની આવડત નથી હોતી. એને કાર્ય કરવાની આવડત હોય છે સ્ત્રીને અંતર જાણતા આવડે છે એટલે એ કાર્ય કરી શકતી નથી છતાં ગ્રેષ્ઠા આપી શકે છે. '

હું : 'આ તો તે કવિ બોલે તેવું કહ્યું.'

સરોજ. 'સ્ત્રી જાતે કવિતા છે પછી હું કવિ જેવું બોલું એમાં નવું શું છે ? તમેજ કબૂલ કરો છો કે મેં તમારા અંતરમાં હવે તે કહ્યું છે.'

હું : 'પણ તું શું કહે છે ?'

સરોજ. 'તમે પોલીસ ચર્તા પહેલા આટલા જડ બની જશો તો સાચેસાચ પોલીસ બનશો ત્યાં મને પણ જડ બનાવી દેશો !'

હું : 'પોલીસ જડ છે માટે તો માગ જેવા યુવકોને એ ખાતામાં ભરતી થવાની દાદા હાકલ કરે છે.'

સરોજ કટાક્ષ કરતાં હસીને બોલી. 'અને તેથી તમારા જેવા વગર વિચારે હા પાડીને, બીજો ઉપાય નથી એટલે પસ્તાતા પસ્તાતા દાખલ થવાની તૈયારી કરે છે !'

હું : 'તું મને ટેકા આપીશ એટલે મારો પસ્તાવો ઊડી જશે'

સરોજ 'હું તમને ટેકા આપી શકું તેમ હોત તો તમારા પ્રથમ જવાબ વખતે મૂગી શું કામ બની જાત ?'

હું આઘાત અનુભવતા બોલ્યો. 'સરોજ ! આ તું શું બોલે ? ! માયું આપવા જેવા કાર્યમાં તે તૈયારી બતાવી હતી એટલે મેં માન્યું કે તું આમાં ના નહિ જ પાડે'

સરોજ : 'માયું ત્યજવું સહેલું છે, સન્કાર ત્યજવા સહેલા નથી.'

હું : 'એટલે ?'

સરોજ. 'હું આજે તમારી પત્ની છું તેમ કિરીટની મા પણ છું. એ બાબતના સન્કારની જવાબદારી માગ હિપર છે. તમે પોલી-

સોને સંસ્કાર આપવા જાઓ છો, પણ એ સાચે તમારો કિરીટ એ પોલીસ ક્વાર્ટર્સના જીવનમાં રહી કુસંસ્કાર લેખને આવશે તેનું શું ?

હું આપોઆપ બોલી ગયોઃ ‘ખીજાઓને કોંચે લાતવા જેમ આપણે સકિતનો ભોગ આપીએ તેમ સંસ્કારનો એવો ભોગ પણ આપવો નોઈએ.’

સરોજઃ ‘સુદ્ધિથી હું એ ન સમજું એવી તો નથી. પણ તમારી જેમ મારી માટી પુરુષની નથી, સ્ત્રીની છે. એટલે તમને સ્ત્રીમાં દુઃખ થાય છે છતાં મન મનાવી લીધું તેમ માટું મન માનતું નથી એટલે જ હું મૂંગી બની ગઈ હતી.’

હુંઃ ‘જો તું ટેકા ન આપે તો બા આગળ વાત કાણ મૂકશે ? આ એટલું બોમ્મ એમનાથી વેકાય એવો નથી હું ખેંદાત બનું તે એમનાથી વેકાતું નથી તો પોલીસ બનું તે એમનાથી સાંભળ્યું કેમ જાય ?’

સરોજઃ ‘બા એકલાથી નહિ, પણ આપણા કાષ્ઠ સગાથી તમારું આ પગલું સંજી નહિ જાય. મુઠ મારા બાપુજી અને બાથી જ આ સ્થિતિ ન સહેવાય. એ જાણશે કે તરત શું કરશે તેનો જ મને વિચાર આવે છે, બાપુજીને તો તમે જાણજો છો. એ બધું સઢી સઢી પણ આબરૂ લાય નહિ સઢી સઢવાના અને તમારા બનેલી પણ.....’

એ બધાંના વિચાર આવતાં સાચે મને પણ મૂંઝરી આવી ગઈ. ખેતી વખતે જ એમણે મને દપકો આપ્યો હતો. હું દીસો પડી જતાં બોલ્યોઃ ‘તું કહેતી હોય તો હું દાલને ના લખી દઉં. ખીજું શું થાય ? મારી માગીશ.’

સરોજઃ ‘કારણ શું આપશે ?’

હુંઃ ‘ખીજું શું ? તારું કે બાનું બદાનું કાઢતું પડે.’

સરોજ: 'પુરવોએ આમ જ સ્ત્રીને વગોવી છે. ચોતાની નિર્જનતા એમણે કાયમ સ્ત્રી ઉપર દોળવા પ્રયત્ન કર્યો છે.'

હું: 'તારો ટેકા મારે ભોંઈએ તો ખરો ને?'

સરોજ: 'પણ એ ટેકા આવવાની મેં ચોખ્ખી ના ક્યાં કહી છે?'

હું હિંમત લાવતાં બોલ્યો: 'એટલે તારી હા તો છે ને?'

'હા તો નથી,' સરોજે કહ્યું: 'પરંતુ એ વિચાર કરવાનો અવકાશ તમે રહેવા ક્યાં દીધો છે? દાદા આગળ તમે નિર્જન થાઓ કે અમને નિર્જન બતાવો એમાંથી એકેય મને કબૂલ નથી. એક દહાડો તમે રધુકુળ રીતની વાત કરતા હતા એ ભૂલી જઈને પાંચ વરસ માટે ફરી જાઓ છો?'

હું એકદમ ભમત ચર્ચ ગયો: 'સરોજ, તેં મને પડતો બચાવ્યો છે. નહિ તો હું તો પડ્યો'તો જ.'

સરોજ: 'હું તો શું બચાવવાની હતી? મેં તમને ચેતવ્યા એટલું જ. બાકી બૂઝવાનું તમારા પગ ઉપર છે, એમાં હું ગાડા તળેની ફૂતરી માફક ભાગ લેઈને શું કામ ફરું? તમને ટેકા આપ્યા વગર મારો તો ક્યાં છૂટકો છે? પરંતુ બીજાનો વિરોધ શી રીતે ખાળવો તેનો હું વિચાર કરું છું.'

હું: 'એ બધું તું જાણે. મને બધાં ભેડે હસીબબાજી કે વિનાંતિ કરવાનું નહિ ફાવે.'

સરોજ: 'એ તો હું તમને પરણી ત્યારથી જાણું છું કે મૈનિ-કોને એક જ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે.'

હું: 'તને બધી ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન છે પણ માત્ર શું કામ ચિંતા કરવી?'

બાએ અને સર્ગાએ મને કુલાંગર માન્યો. લોકોએ મને ચક્રમ માન્યો. અત્યાર સુધી મારી બૂઝઈ પ્રવૃત્તિથી લોકોને મારા પ્રત્યે જે

ભાવ હતો તે ગામમાં હુલ્લક થયું તે વખતે ખલાસ થયો હતો અને મારી વેદિયામાં ગણતરી કરી હતી, પરંતુ પોલીસમાં ભરતી થવાની મારી વાત જાણતાં લોકોએ એકી મતે નિર્ણય કરી નાખ્યો. કે વ્યક્તિ નહિ તો ખીજું શું? દાદો ધરબાર છોડીને બાવો થઈને બેઠો. છે એટલે એ તો અન્યવહારિક સલાહ આપે માટે કંઈ એ સ્વીકારી લેવાતી હતી? દાદાનું બધા માન રાખે છે પણ એથી એમની આ માંડી વાત ફેટલાયે સ્વીકારી? હજુ સુધીમાં આ પહેલો જ મળ્યો એટલે વ્યક્તિ નહિ તો ખીજું શું? જો એ દેશસેવા હોય અને દેશને જરૂર હોય તો ક્યા કેમિસીના ધરમાં દીકરો નથી?

આમ બધાના વિરોધ વહોરીને મેં પોલીસમાં દાખલ થવા ડી. એસ. પી. ને અરજી કરી.

[૪]

ડી. એસ. પીની ઑફિસમાં અઠવાડિયામાં એક દિવસ ઉમેદવારને બોલાવી તેમની શારીરિક લાયકાત તપાસી ટ્રેનિંગ માટે દાખલ કરવામાં આવતા હતા. મને છુધવારે બોલાવ્યો હતો. તે દિવસે સત્તર ઉમેદવારો આવેલા હતા, તેમાં હું મારા ગોરા શરીરથી અને બિંચાઈથી જુદો પડી જતો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ અમે કારકુનો પાસે પ્રથમ અમારી અરજીઓ કઢાવવા ગયા ત્યારે બીજા બધાની અરજીઓ નામ પ્રમાણે દરેકના હાથમાં આપી, પરંતુ મારી અરજી આપતાં એ આખી વાંચવા લાગ્યો, એણે અરજી તો પ્રથમ ત્રીજા ત્યારે વાંચી તો હતી, પણ મારાં કપડાં, શરીર અને કેળવણી બેઈ એ વિચારમાં પડી ગયો.

અરજી મારા હાથમાં આપતાં એણે પૂછ્યું: ‘તમે મેટ્રિક પાસ છો છતાં પોલીસ થવા કેમ આવ્યા છો?’

મેં પોતે અગ્રાઉથી વિચાર કર્યો હતો કે આવો કોઈ જવાબ આવે ત્યારે હું સેવા કરવા આવ્યો છું કે પોલીસમાં જાગૃતિ લાવવાના ઉદ્દેશથી, આવ્યો છું એવું કંઈ કહેવું નહિ, એ એક અજિમાન કહેવાય અને બીજા પોલીસો કરતાં આપણે સારા છીએ એવી છાપ પડે તો સેવા કરવા માટે અકચરુરૂપ ગણાય. એ કારણે અરજીમાં પણ મેં નોકરી કરવાની ઉમેદવારી જતાની હતી એમાં વિરોધ કંઈ લખ્યું ન હતું.

એટલે મેં કારકુનને જવાબ આપ્યો: ‘જ્યાં જેમ નોકરી મળે આવ્યા છે, તેમ હું પણ આવ્યો છું.’

છાપ પડી નથી, એ કેવળ મારા મનનું ભૂત છે, બાકી છેલ્લી કક્ષાની નપાટ રૂમ મને આપવાનો વિચાર જ કેમ આવે ?

હું અને સોમેશ્વર રૂમની અંદર તો ગયા, પણ સરસામાન ક્યાં મૂકવો તે જ અમને સ્પષ્ટ ન પડી. પેલા લાઈને મન આ રૂમ વિચારી જાંગલો હોય અને જાતે એકલા એટલે ક્યાં બધું વાળીમૂડીને સાફ રાખે તેમ એમણે આ રૂમને સાફ રાખી પણ ન હતી. નીચે કચરા હતો, બાજુમાં પણ બાવાં લટકતાં હતાં. હું અને સોમેશ્વર સરસામાન સાથે બહાર નીકળ્યા અને ખુદામી સામાન મૂક્યો. અમે બંનેએ એકબીજા સામે જોયું અને ફિલસફીની જેમ મોં મલકાવ્યાં.

પેલા લાઈ રહેમુમિયાં, જે અમે અંદર ગયા ત્યાં સુધી જોત્યા ન હતા, તે અમને બહાર નીકળતા જોઈ જિજ્ઞાસા થયા અને બહાર આવ્યા. એ જોવા કે અમે બીજો વિદ્યાર્થી થઈ એમની સ્વતંત્રતા અત્યાધિત રાખીએ છીએ કે શું ! પરંતુ અમે અમારી રૂમ મૂકી ક્યા જઈએ ?

પરંતુ રહેમુમિયાં અમારી મદદે આવ્યા. જોત્યા : ‘ આ રૂમ તમને ન ગમતી હોય તો બીજી રૂમમાં જમા હોય ત્યાં જાઓ. ’

હું : ‘ એમ મને તે રૂમમાં જઈ શકાય છે ? ’

રહેમુમિયાં : ‘ હા, હા, જેને જેની સાથે ફાવે તેની સાથે અહીં બધા રહે છે. ’

હું : ‘ એક રૂમમાં કેટલા રહેવાનો નિયમ છે ? ’

રહેમુમિયાં : ‘ એવો કોઈ નિયમ નથી. એકમાં એક પણ છે અને પાંચ જણ પણ છે. ’

સોમેશ્વર મને કહે, ‘ ચાલો બીજો તપાસ તો કરીએ, ’ અને એ ચાલ્યો એટલે મેં પણ એની સાથે ચાલ્યાં માંડ્યું. અમારી નજર કદ રૂમ વધારે બેઠેલો હતો તે તરફ હતી. હેવટ એક રૂમમાં

મહાત્માજીનો નાનો ફોટો મેં જોયો એટલે એ કાર્ડ નાતીલાનું ધર
હોય તેમ મેં કંઈ વિચાર કર્યા વગર અંદર ડોકિયું કર્યું.

અંદરવાળા લાઈએ પૂછ્યું: 'કાનું ક્રમ છે ?'

હું: 'અમે તમારા જેવા ઉમેદવારો છીએ. ક્યાં મુકામ કરવો
તે જાતીએ છીએ.'

પેલાલાઈ મારા ખાદીનાં કપડાં જોતાં બોલ્યા: 'અંદર આવો.'

શેત્રાં પાથરેલી હતી એના ઉપર અમે બેઠા. એ રૂમમાં એક
ચૂલો હતો તે મેં જોઈ લીધું.

મેં પૂછ્યું: 'આ રૂમમાં ફટલા જણ છે ?'

પેલાલાઈ: 'જણ.'

સોમેશ્વર: 'અમને પેલી છેલ્લી પતર્ગવાળી રૂમ આપી છે પણ
અંધારું છે, ગંદો છે અને મિયાંભાઈ રહે છે.'

પેલા લાઈ: 'અહીં તો એવું. દરેક પોતપોતાનો ખૂણો લેઈ
આગવું જમાવે. મને પણ હું આવી ત્યારે નવાઈ લાગી હતી.
આટલી રૂમોમાં અમારી ત્રણની જેમ કાર્ડનો એક ચૂલો નથી.'

હું: 'કારણ ?'

પેલા લાઈ: 'એક નાત ન હોય, બેગું છત્રવાની ટેવ નહિ,
નાનાં મન....'

હું: 'પણ ઉમેદવારો માટે એક રસોડું કરી, હાવાદાય જેવી
અવસ્થા સરકારે જાડવી નથી? અહીં ઉમેદવારો તાલીમ લેવા આવે
કે એમની જૂની ટેવો પ્રમાણે છવવા ?'

હું બોલતાં તો બોલી ગયા, પણ યાદ આવ્યું કે એક મહિનો
મેહું સીધી લેવાનો નિર્ણય છે એટલે પેલા લાઈએ એનો
જે જવાબ આપ્યો તેની સામે મેં આગળ દલીલ ન કરી. અને એ

ખાદીનાં કપડાં જોઈ મને એકે ય ચીજ ખરાબ આપી ન હતી.

આ સરસામાનમાં જે ચીજોનો ખીજ ઉમેલ્યો અને મારી ને સોમેશ્વર વચ્ચે બેઠે હતો. અમે બંને અનામ્ડ ફોર્સમાં હતા અને ખીજ આમ્ડ ફોર્સમાં હતા. જોપડીથી એણે બહેલા હોય તેમને બંદક સાથે ફરજ બજાવવાની હોય છે. એમને આમ્ડ પોલીસ ફોર્સ કહે છે. બહેલા પોલીસને બંદક હોતી નથી એટલે એને અનામ્ડ ફોર્સ કહે છે. તેના પહેરવેશમાં બૂટને બદલે ચપ્પલ હોય છે. એટલે મને અને સોમેશ્વરને બૂટને બદલે ચપ્પલ મળ્યાં હતાં. ખીજો બેઠે આમ્ડ પોલીસને પરડની કેવળ ટ્રેનિંગ આપવામાં આવે છે, ત્યારે અનામ્ડ ફોર્સને એ ઉપરાંત કાયદાનું જ્ઞાન આપવા કક્કાસ પણ ભરવાના હોય છે. એટલે અમને બંનેને લગભગ ૩૦૦ પાનાનું પોલીસ ગાઈડનું પુસ્તક કાયદાના અભ્યાસ માટે મળ્યું હતું.

આમ સરસામાન લેઈ અમારે અમારા મુકામે જવાનું થયું. દરેકને જે ઓરડીમાં જવાનું હતું તે નંબર મળી ગયો હતો. અમે બંને અનામ્ડ ફોર્સનાં હતાં એ કચ્છે કે ઉત્તરિયાત હતા એ કાચ્છે એક રૂમમાં નંબર આપ્યો હતો. આ તો મેં રૂમ નહોતી જોઈ ત્યાં સુધીની મારી ગણતરી હતી. પરંતુ રૂમ જોઈ જાગી યઈ કે અહીં આંશરે અમે બંને સાથે આવી ગયા હતા. બાકી પોલીસતંત્રમાં એવા કોઈ બેઠને સ્થાન નથી. બધી ઓરડીઓ લગભગ ૧૦x૧૨ની હતી. વેન્ડીકેશન માટે કંઈ વિચાર કરેલો નહિ, ફક્ત ધાગામાં એક ફૂટનું કાણું હતું અને બારણાને કાણું હતું. એક્સિઝનના અભાવે રાત્રે જાંધતો માણસ મરી ન જાય એટલું હવાનું પ્રમાણ જળવવા પૂરતી આ વ્યવસ્થા હોય તેમ મને લાગ્યું. આગળ ખુણી ૨-૨૧ ફૂટની વરંડા હતી. હું અને સોમેશ્વર અમારી રૂમનો નંબર જોધતા એ લોખીમાં યઈ આગળ વધતા હતા ત્યારે દરેક રૂમમાં ખૂણે ખૂણે જુદા ચૂલા જોઈ મને નવાઈ લાગી. કોઈમાં ત્રણ ચૂલા હોય, કોઈમાં બે હોય, કોઈમાં ચાર પણ હતા અને એ રૂમમાં સ્થાપી રહેવાનાં

ચિહ્ન દેખાવા કરતાં ગામની ભાગોળ પડેલા જિખારીઓના સરસામાન જેવો રખડતો સામાન એ ઝોરડીઓમાં પડેલો નજરે પડતો, અને એ સરસામાનમાં સૌથી આંખ ખેંચે તે ચૂલા આગળ બાળવા માટે નાખેલાં લાકડાં-કરંડાં ! કોઈ ખૂણામાં, છતીઓ સમી કરવા લાંગીતૂટી પેટીમાં સામાન લઈ ગામડા ગામમાં કારીગર આવે છે, તેવી પતરાની તુટેલી અને કાટ ખાઈ ગયેલી પેટી આંખે ચડતી.

આ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પોલીસ ઝોરડીઓનું મારા મગજ ઉપર પડેલું ચિત્ર છે. પોલીસો પણ એ ઝોરડીઓમાં એટલા જ અવ્યવસ્થિત હતા. કોઈ વરંડામાં ચૂંકતો હતો, તો કોઈ બીજાની બીટી ખૂંચવી લેઈ પીતો હતો, કોઈ પેટી ઉપર પગ નાખી સતો હતો, તો કોઈ નવા ઉમેદવારો આવ્યા તે કરતાં ચડિયાતો હોય તેમ મૂખાઈમાં મસ્કરી કરતો—આવ, અહીં આ રૂમમાં, વિચાર થાય છે ?

આ અઘો તાલ જોવાની મને પૂરી તક મળી. કારણ કે અમારી ઝોરડી છેલ્લી હતી અને તે જ આ રૂમો કરતાં નપાટ. જવામાં એ જરા મોટી હતી. ૧૨ x ૧૫ની લગભગ, પણ એને આજે ઝોરડીનું નામ આપ્યું હતું એટલું જ, બાકી મૂળ એ તખેનો હતો. ઘોડાનું ઘર હતું. ઘોડો જતાં માણસ અને જનાવરમાં કંઈ ફેર ન માની એને એક ઝોરડી તરીકે ગણી લેઈ ઉમેદવારોને આપવામાં આવતી હતી. એની ચોમેર અને ઉપર પતરાં હતાં અને અંધારું તો એટલું કે પાંચ વાગે એટલે અમારી રૂમમાં રાત્રિનું સામાન્ય શરૂ થઈ જાય. તે પછી દીવો ન હોય તો ચાલે નહિ. એ રૂમમાં એક ઉમેદવાર રહેતો હતો. એ જાતે મુસલમાન હતો.

આ રૂમ જોઈ મને દુઃખ ન થયું પણ સંતોષ થયો. અત્યાર સુધી મારા લઘુતરની અને શરીરની બીજાં ઉપર છાપ પડી છે એમ માની હું જે મનમાં થોડું અભિમાન લેતો હતો તે આ બૂમિ જોતાં ચાલ્યું ગયું. મને ખાતરી થઈ કે કોઈ ઉપર મારી એવી વિશિષ્ટ

કારકુને વિરોધ ઠંઈ દલીલ ન કરી. પરંતુ મને માપવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ અમે એના ટેન્શન આગળથી વિદાય થયા ત્યારે એ મને તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. મારી સાથમાં હતા એ ઉમેદવારોને એ સવાલથી ખચર પડી કે, હું મેટ્રિક પાસ છું એટલે એ પણ નવાઈ પામ્યા હતા.

એક પ્રાણીય ઉમેદવારે મને પૂછ્યું: 'તમે પોલીસ થવા આવ્યા તે કરતાં માસ્તર થયા હોત તો સારું. તમને એ નોકરી પણ તરત મળી જત.''

હું: 'મને માસ્તરની નોકરી પમદ નથી.'

ખીજ ઉમેદવારો પણ આરા એ જવાબથી તાકી રહ્યા. માસ્તર અને પોલીસ, એ એમાંથી એ દરેક માસ્તરની નોકરી પમદ કરે એમ એમના મોં ઉપરના હાથ જોતાં મને ખાતરી થઈ, અને વાત પણ સાચી હતી. એમાંથી કોઈએ ગુજરાતી સાત પૂરી કરી ન હતી. મને સવાલ પૂછનાર પ્રાણીય સોમેશ્વર કાષ્ઠનિશમાં ત્રણ વાર નાપાસ થયા ખજી માસ્તર થવાની આશા પૂરી થાય તેવું ન રહ્યું ત્યારે અંહી આવ્યો હતો. બાકીના બધાએ ચાર ચોપડી સુધી અભ્યાસ કરેલો હતો, એ સત્તર ઉમેદવારોમાં હું અને સોમેશ્વર બે ઉજ્જિમાત ગણિતના માણસો હતા. બાકીનામાં ત્રણ મુસલમાન હતા, બે વાવરી હતા, ચાર કોળી હતા અને સાત રજપૂત-બારૈયા હતાં.

અમારા સત્તરમાંથી એક બારૈયો દાક્તરી પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, બાકી સોળને પોલીસ તરીકે દાખલ કરવા માટે ડી. એસ. પી. એ મંજૂરી આપી દીધી. મારા અંગે ડી. એસ. પી.ને કુતૂહલ તો થયું હતું કે આવો માણસ કેમ ભરતી થવા આવ્યો હતો? પણ એ પોલીસ અમલદાર હતો. એમ પૂછે શાનો? એણે કેવળ, મારા તરફ તીરછી નજર નાખી ધ્યાનમાં રાખવા જેવો ઉમેદવાર છે એટલી મન સાથે નોંધ લેઈ રાખી એમ મને વિદાય કરતાં ડાકું હલાંચું તે ઉપરથી મેં માની લીધું.

ડી. એસ. પી.ની મંજૂરી મળતાં અમારું સરંચસ સ્ટોરકીપર પાસે પહોંચ્યું. સ્ટોરમાં અમને કપડાં આપવા જમવાની પતરાળી પીરસવાની હોય તેમ લાઇનસર નીચે બેસાડ્યા, અને વાનગીઓ પીરસાતી હોય તેમ ડગલા, ચટ્ટીઓ, ચેતરંજી, ચોવરકોટ, રેઈનકોટ. પાંચડીનો પટ્ટો, કુહો (પાંચડી), જૂટ, પગે બાંધવાના બેન્ડેજ, કેડે બાંધવાનો પટ્ટો, બદ્દન, બગલથેલો, ગરમ સ્વેટર, લાડી, ફ્રીજ વખતે બધો સામાન બાંધવા માટેની ચાગકાની પટ્ટી, બ્લીસલ વગેરે સામાન આપ્યો. મેં જોયું કે એ કપડાંના બહારના બેઈ ધણાના મોં ઉપર આનંદ છવાયો હતો. કપડાં માપસર છે કે નહિ તે માટે દરેક બિલા ચઢને પહેરી જોવા લાગ્યા, અને તેમાંથી સોમેશ્વરે ત્રણ ડગલામંતિ એક સાવ ફાટલો હતો એટલે બીજો બદલી આપવા કહ્યું.

સ્ટોરકીપરે આ પોલીસખાતુ છે એનો પ્રથમ પરચો કરાવતાં કહ્યું : 'આ હું બામણ તરીકે દક્ષિણમાં નથી આપતો કે ફાટલુ મારાથી અપાય કે ન અપાય તેનો વિચાર કરું. સરકાર આપે છે તે માટે આપવાનું છે, લેવું હોય તો લે નહિ તો રહેવા દે '

મને પૂછવાનું મન તો થયું કે, સરકાર આવાં ફાટલાં આપે છે ? પરંતુ મેં નિર્ણય કયો હતો કે એક મહિના સુધી તો બિલકુલ મોં સીવી રાખવું, અને જે અનુભવ મળે તે પૂરેપૂરો લેઈ લેવો.

સોમેશ્વરે કંઈ બોલ્યાઆલ્યા વગર એ ડગલો સ્વીકારી લીધો. પછી મને ખબર પડી કે પોલીસનો કેન્સલ થયેલો સ્ટોક સ્ટોરકીપર આવી રીતે નવા આવેલા ઉમેદવારોને માથે મારે છે. નવો ઉમેદવાર કંઈ જાણે નહિ એટલે સોમેશ્વરની સાફ સ્વીકારી પણ લે અને એના બદલામાં જે નવો સ્ટોક વધે તેને પોલીસોમાં વેચવામાં આવે છે. આવી ફાટલી વસ્તુ કેવળ સોમેશ્વરને જ આવી હતી એવું નહિ, બીજાને પણ આવી હતી. પરંતુ બીજા એટલા કચ્છાયેલા વર્ગમાંથી આવેલા કે કંઈ બોલેલા નહિ. સ્ટોરકીપરે મારું મોરું શરીર અને

છાપ પડી નથી, એ કેવળ માગ મનનું જૂત છે, બાકી છેત્રી કધાની નપાટ રૂમ મને આપવાનો વિચાર જ રૂમ આવે ?

હું અને સોમેશ્વર રૂમની અંદર તો ગયા, પણ સરસામાન ક્યાં મૂકવો તે જ અમને મુઠ્ઠા ન પડી પેલા લાઇનિ મન આ રૂમ વિચાળ અંગણો હોય અને જાતે એકલા એટલે ક્યાં બધું વાળીખૂડોને સાફ ગણે તેમ એમણે આ રૂમને સાફ રાખી પણ ન હતી. નીચે કચરો હતો, બાજુમાં પણ બાર્વા લટકના હતાં. હું અને સોમેશ્વર સરસામાન સાથે બહાર નીકળ્યા અને ખુલાખા સામાન મૂક્યો. અમે બનેએ એકમીજ સામે જોયું અને ફિલસૂફની જેમ એ મલકાવ્યાં.

પેના લાઈ રહેમુમિયા, જે અમે અંદર ગયા ત્યાં સુધી બોલ્યા ન હતા, તે અમને બહાર નીકળતા જોઈ જીભ થયા અને બહાર આવ્યા એ જોવા કે અમે બીજો વિદાય થઈ એમની સ્વતંત્રતા અમાધિત રાખીએ છીએ કે શું ? પરંતુ અમે અમારી રૂમ મૂકી ક્યાં જઈએ ?

પરંતુ રહેમુમિયા અમારી મહદે આપ્યા બોલ્યા ‘આ રૂમ તમને ન ગમતી હોય તો બીજી રૂમમાં જાઓ હોય ત્યાં જાઓ’

હું ‘એમ ગમે તે રૂમમાં જઈ શકાય છે ?’

રહેમુમિયા ‘હા, હા, જેને જેની સાથે રહે તેની સાથે અહીં બધા રહે છે’

હું ‘એક રૂમમાં કેટલા રહેવાનો નિયમ છે ?’

રહેમુમિયા ‘એવો કોઈ નિયમ નથી. એકમાં એક પણ છે અને પાંચ જણ પણ છે’

સોમેશ્વર મને કહે, ‘ચાલો બીજો તપાસ તો કરીએ,’ અને એ ચાલ્યો એટલે મેં પણ એની સાથે ચાલવા માંડ્યું. અમારી નજર કદા રૂમ વધારે વ્યવસ્થિત છે તે તરફ હતી. છેવટ એક રૂમમાં

મહાત્માજીનો નાનો ફોટો મેં જોયો એટલે એ કાઈ નાતીલાનું ઘર હોય તેમ મેં કંઈ વિચાર કર્યા વગર અંદર ડોકિયું કર્યું.

અંદરવાળા ભાઈએ પૂછ્યું: 'કેનું કામ છે?'

હું: 'અમે તમારા જેવા ઉમેદવારો છીએ. ક્યાં મુકામ કરવો તે જોતીએ છીએ.'

પેલાભાઈ મારાં આંદોનાં કપડાં જોતાં જોલ્યા: 'અંદર આવો.'

શેત્રાંજી પાયરેલી હતી એના ઉપર અમે બેઠા. એ રૂમમાં એક ચૂલો હતો તે મેં જોઈ લીધું.

મેં પૂછ્યું: 'આ રૂમમાં કેટલા જણ છે?'

પેલાભાઈ: 'ત્રણ.'

મોમેશ્વર: 'અમને પેલી છેલ્લી પતર્ગવાળી રૂમ આપી પછી અંધારું છે, ગંદી છે અને મિયાંભાઈ રહે છે.'

પેલા ભાઈ: 'અહીં તો એવું. દરેક પોતપોતાનો ખૂણો લેઈ આગવું જમાવે. મને પણ હું આવી ત્યારે નવાઈ લાગી હતી. આટલી રૂમોમાં અમારી ત્રણની જેમ ધાઈનો એક ચૂલો નથી.'

હું: 'કારણ?'

પેલા ભાઈ: 'એક નાત ન હોય, બેઠું જીવવાની ટેવ નહિ, નાનાં મન....!'

હું: 'પણ ઉમેદવારો માટે એક રસોડું કરી, હાવાશય જેવી અવસ્થા સરકારે ગોઠવી નથી? અહીં ઉમેદવારો તાલીમ લેવા આવે છે કે એમની જૂની ટેવો પ્રમાણે જીવવા?'

હું બોલતાં તો બોલી ગયો, પણ યાદ આવ્યું કે એક મહિનો મોડું સીવી લેવાનો નિર્ણય છે એટલે પેલા ભાઈએ એના જે જવાબ આપ્યો તેની સામે મેં આગળ દલીલ ન કરી. અને એ

સાથે મેં નિર્ણય કર્યો કે એ રીતે તો મારે બીજી રૂમ શોધવા પછી ન નીકળવું જોઈએ છતાં એ રૂમમાં સાફ મ્યાં વગર ગહેવાય એવું ન હતું એટલે આજની રાત અહીં સામાન મૂકી બહાર સૂઈ રહીએ તો વાધો છે? એમ મેં પેલા ભાઈને કહ્યું ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે, રાત થ, તમને આ રૂમ ગોઠતી હોય તો અહીં આવી જાઓ ત્રણને મદલે પાંચ જણ રહીશું

પરંતુ મેં ના પાડી કાણુ વગર મહાશય શુ કામ ભોગવરી એ નિમિત્ત કાઢીને સોમેશ્વરને મેં પૂછ્યું 'ગો વિચાર છે?' ત્યારે એણે કહ્યું—તમારો વિચારે વિચાર

એટલે અમારો બંનેનો સામાન અમે એક રાત પૂરતો આ રૂમમાં છારી દીધો એ ભાઈનું નામ હતું ગણુછોડભાઈ એના ખીજા સાથીદારો હાજર ન હતા એને સામાન સોંપી અમે બંને બજારમાં ગયા મગલુ કે પ્રથમ તો રૂમ સાફ કરવા સાવરણીની જરૂર હતી અમારી રૂમમાં રહેમુમિયાં પાસે સાવરણી હશે કે કેમ એની મને શકા હતી મગલુ કે કમને સાફ કાગવાની એમને કેટલી જરૂર લાગતી હતી એ નજરે જોઈ લીધું હતું અને ઓરડીમાં મારી હાથિએ સાવ ગણુ ચડી પછી ન હતી વળી અહીં તો જમાવભાઈનો જુદો ચેકો તેમ દરેક પોતપોતાનું આગલું જીવન એક રૂમમાં જીવતા હતા ત્યાં ખીજાની ચીજો વાપરવા માટે નવા ઉમેદવારે માગવાની કૃષ્ણતા કરવી એ પણ નકામું હતું

એટલે અમે બંને બજારમાં જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં મેં સોમેશ્વરને પૂછ્યું 'આપણે બંને બેગી રસોઈ કરી લેવાનું રાખીશું કે જુદી ?'

સે મેશ્વર જવાબ આપતાં ખચકાયો

મેં કહ્યું 'ના કહેવામાં મનમાં સકાય શુ કામ રાખો છો ?' એવું હોય તેવું અપ્રેક્ષ્ય દેહેવું

મેશ્વર 'બેચુ ગાખવામાં મને હરકત નથી, પરંતુ તમે '

હું 'કહી નાખેને, જે હોય તેનો ખુલાસો થઈ જાય.'

૧૧ 'તમે ખાદીધારી એટલે નાતજાતમાં નહિ માનતા હો...'

સોમેશ્વરની વાત હું સમજી ગયો બોલ્યો 'એ વગર તમને ખીજી તો હરજત નથી ને?'

સોમેશ્વર, 'ના, મિલકત નહિ તમારી સાથે મારો સહવાસ થશે એ મારું લાગ્યું માનું છું.'

હું 'એમાં લાગ્યું નાલાગ્યું જેવું કંઈ નથી હું પણ તમારા જેવો બે અક્ષર વધારે બણેલો છું એટલું જ.'

સોમેશ્વર 'એ તો લાઈ માણસનો દેહ જ કહી આપે ખરું પૂછાવો તો તમે પોલીસમાં દાખલ થાઓ છો તેથી મને હું ખ થાય છે.'

હું 'કાગળ?'

સોમેશ્વર 'પોલીસની કુનિયા તે સારી છે? આ બધી બોરડીઓ જોઈ તેમાં ગળુડોડલાઈની રૂમ સિવાય બીજો પગ મૂકવા જેવું લાગ્યું? આપણી રૂમમાં તમે છો એટલે હું જિભો રહું, બાકી મિયાં બાઈ જોડે મારે વાહાણ ચર્ચને રહેવાનું કેમ ચાલે?'

હું 'તો તમે પોલીસમાં આવ્યા શું કરવા?'

કપાળે હાથ મૂળી સોમેશ્વરે કહ્યું 'કરમ ધસડી લાગ્યું માસ્તર ચવાની મારી પૂજી હતી પરંતુ ફાર્જનમાં પાસ ન થઈ શક્યો ખીજી લાગવગ નહિ એટલે શો ધધો નરવો તેની સજ ન પડી, એટલે પાપી પેટ ભરવા માટે છેવટ આ કસાઈનો ધધા લેવો પડ્યો.'

હું 'સોમેશ્વરભાઈ મનમાં આવું હું ખ ન નાવતું કાર્ડ ધધો પડી બગીનો હોય કે વાહાણનો પણ અમાણિકપનો ખરીએ તો ખરાબ નથી, હવેકો નથી.'

સોમેશ્વર 'એ બધું ખરું હશે, પણ લોશમાં પોલીસની શી કિમત છે?'

હું: 'એ કિંમત તમારા જેવા સારા માણસો આવશે એટલે આપોઆપ બદલાશે.'

સોમેશ્વર: 'જુઓ રણુજીતભાઈ, તમે કહેનાર કહી રહ્યા. મને દિલમાં ડંખ છે, પણ તમે આગ્યા છે તેથી એટલું મને આશ્વાસન મળ્યું કે તમારી સોજતથી મને કંઈક સાંતિ મળશે.'

અમે બંને બગરમાં જઈ જોઈતી ચીજો ખરીદી લાગ્યા. નાસ્તો પણ કરતા આગ્યા, અને રાત્રે રણુજીતભાઈની રૂમની બહાર ખુલામાં ચૂઈ ગયા. બીજા પણ એવી રીતે ચૂઈ જતા, કારણ કે રૂમમાં પોષ માસની ઠંડો સિવાય સૂવું સહેલું ન હતું.

અમે બધા સૂતા સૂતા દસ વાગ્યા ત્યાં સુધી વાતો કરતા હતા. એ વખતે બેત્રણ જણ બહાર જતા હતા એટલે મેં સ્વાભાવિક રણુજીતભાઈને પૂછ્યું: 'આ લોકો અત્યારે ક્યાં જાય છે?'

રણુજીતભાઈ: 'એ બધું તમે ન જાણો. એ સારું છે, પણ જાણ્યા વગર શી રીતે રહી શકવાના હતા?'

[૫]

રથછોડભાઈ એ મને પૂછ્યું : ‘એ લોકો ક્યાં જતા હશે, તમે કહો નેઈએ ?’

હું : ‘તમે આમળ વાત કરી એટલે લાગે છે કે કાઈ ખરાબ કામે જતા હશે.’

રથછોડભાઈ : ‘અહીં બાજુમાં એક ઘડું છે. ત્યાં પરચુરણ કામનાં ઘડાં જુદાં ધર છે. એમનાં બરતો ધધો જ પોલીસોને ફસાવવાનો.’

સોમેશ્વર વચ્ચે બોલ્યો : ‘એવા લોકોને નશ્તક વસવા શું કામ દે છે ?’

રથછોડભાઈની જોડેની રૂમનો એક ખડખડ હસી પડ્યો. બોલ્યો : ‘પોલીસખાતુ કંઈ સાધુઓનો અખાડો છે કે એવી જરૂર ન પડે કે લશ્કરના સૈનિકો માટે સરકાર સગવડ કરે ■ તો અહીં લોકો એની મેળે સગવડ કરી લેતા હોય તેમાં તને વાંધા આવી ગયો ?’

હું મૂંગો ધર્મ ને સાંભળી રહ્યો.

પેલો બોલતો હતો : ‘આટલો બધો ગોખલિયો હોઈ તો આજથી જતો રહેજે. આમાં તો બધી વાતે છાછ ના હોય તેવું કામ છે. કેમ રથછોડ ?’

રથછોડભાઈ બોલ્યા. ‘જાનોમાનો સર્પ રહેને. કાઈને આગપુ-પિજાલું નહિ ને શું બકબક કરે છે ?’

પેનો 'એમાં જોળખવા પિછાનનાનું શુ હતું ? અહીં આવે તે બધા પોલીસ એક નાત એક ગત અને એકસગાથા.'

મે કહ્યું. 'ખરુ છે એમ હોય તો જ ચાલે'

રણછોડાશાહ બોલ્યા 'તમે જાઈ, એને ચડાવ્યો નહિ, બાકી એ પીધેલની જેમ ગમે તેમ બધ્યા કરશે.'

પેનો બેઠો થઈ ગયો 'શુ હું પીઈ છું ?'

રણછોડાશાહ : 'તુ પીએ છે એમ મે ક્યાં કહ્યું ? પણ પીધેનો હોય અને બોને તેમ તું લચારા કરીય એમ મે તો કહ્યું.'

જરા દુર પધારી કરી બીજી એની રૂમનો સાચીદાર સૂતો હતો તે બોલ્યો 'હું પીધેલ છું છતાં નો મોલતો હોઈ તો ? મેકો પીનાગને અમરતા વગોવે છે બણીને નાગાઈ કરવી હોય તો કરે બાકી દારૂ પીવાથી કઈ નાગાઈ થાય છે એવું નહિ એ ત્રણે ગયા, પણ હું જહોન બોલાવવા આવ્યો હતો છતાં ન ગયો નો પીધેલ ગમે તે કરતો હોય તો હું કેમ ન ગયો ? હું કંઈ નથી જતો એવું જોણુ છે ? પણ આજ મારે નહોતું જવું એટલે ના ગયો.'

પ્રથમ મોલનાર રણછોડાશાહ ઉપ દુમનો કરતાં બો ધો 'હમણા આ મહાત્માજીની પૂજડી થઈ ગઈ છે એ તો રાજ બદલાયુ એટલે બાકી અમ્રેજ સરખરનું રાજ હોત અને રૂમમાં મહાત્માજીનો ફોટો લગડાવી જુવત તો મરદ બકત.'

હું તમને માત્માજીનો ફોટો નથી બમતો ?'

પેનો 'ના કેમ ગમે ? હું કંઈ જનાવળ છું ? પણ એમ ફોટો લગડાવ્યો એટલે એમના જેવા સિદ્ધ થઈ ગયા ? અને સિદ્ધ થવું હોય એ પોલીસમાં આવે શુ કામ ? આ તો રાવ દિનું કામ. નહિ જેવાનો તાપ તાદ કે વરસાદ, દહાડો કે ગત સકળીની જીભ અને અકળીના ટાંટિયા એવો આ અવતાર છે સાહેબ હુકમ કરે એટલે

ખબે પચ્ચીસ શેરનો કદો મૂકી હેંડવાનું. પછી પોલીસને દારૂ ય
 નેઈએ, વાંટો હોય તો બાયડી ય નેઈએ, પછી રેલે ડા'પણ ક્યું.
 એવી ચીકણાશ કયે કેમ પાલવે ?'

પેલો પીધેલ ઉમેદવાર બોલ્યો : 'અહીં આવનાર પહેલાં બધા
 ડા'પણ કરે છે. પરંતુ પછી એની મેજ રાત્રે આવી જાય છે. હમણાં
 મને બોલાવવા આવ્યો ત્યાં એ જહોન પહેલાં કેવી ડાહી વાતો કરતો
 હતો ? અને હવે કેવો રાતના ઉઝગરા કરતો થઈ ગયો છે ? અને
 અમેસંગને ઘેરી છે, છોકરાં છે, પણ લીકુડી વગર ઘડી ચાલતું નથી.'

રણછોડભાઈ બંનેનાં સ્વભાવ બાજુનો હોંય તેમ એમને સંકવાનો
 બ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યા વગર મૂંગો રહ્યો. હું અને સોમેશ્વર પણ ધરાઈ
 ગયા હતા એટલે જીંધી જવા આંખો મીંચી ગયા પણ એમ જીંધ
 શી રીતે આવે ? જગા બદલાય છે તો મોડા સુધી જાણસને જીંધ
 નથી આવતી તો આ તો શવન બધ્યાતું હતું.

ચોક્કા ઉપર બારના ટોકરા પડ્યા તે સાથે બ્યુગલ વાગ્યું. બધા
 પધારીઓમાંથી પટોપટ બેડા થયા. મને થયું અત્યારે રાત્રે બાર
 વાગ્યે પાંદું શું છે ? હું જાગતો હતો, સોમેશ્વરની આંખ પણ પૂરી
 મીંચાઈ ન હતી એટલે અમે બંને રણછોડભાઈ બેડા થયા એટલે
 એમની સાથે હાંશિવાર થઈ ગયા.

મેં એમને પૂછ્યું : 'અહીં રાત્રે કેમ જમાને જમાડ્યા ?'

રણછોડભાઈ : 'હમણાં આપણે વાતો કરતા હતા તે માટે જ.
 રાત્રે કોઈ ક્વાર્ટર્સ છોડી બહાર ન જાય તેવો હુકમ છે. પરંતુ
 ચોરી કરનાર એ પાળતા નથી એટલે અવારનવાર અહીં રાત્રે બ્યુગલ
 વગાડી બધાંની હાજરી લેવામાં આવે છે. બ્યુગલ વાગતાં ઘણા
 હાજરી લેવાય તે પહેલાં દોડતા આવી જાય છે. છતાં એમાં પણ
 પકડાઈ જાય છે. વળી એ પરાનો ચેપ ગામમાં પણ જોડ્યો છે

એટલે કાંઈ કાંઈ ગામમાં પણ જાય છે. ગામમાં ગયેલા લોકો આવી ન શકે એટલે પકડાયા વગર ન રહે.’

સોમેશ્વર: ‘આવો બદોળસ્ત છે છતાં લોકો જાય છે?’

રણછોડભાઈ: ‘બદોળસ્ત તો ધૂળનો વનથી. મહિનામાં એકાદ દિવસ આમ હાજરી લેવાય છે તે એ જતાવવા કે હેડક્વાર્ટર્સ પોલીસો ઉપર પૂરતો બદોળસ્ત રાખે છે. બાકી પકડાય એને તરત કમી કરતા હોય તો બીજા ઉપર સીધો દાખલો બેમે.’

હું: ‘પકડાય એને શિક્ષા શી કરે છે?’

રણછોડભાઈ: ‘સુબેદારને રોગ્ય લાગે તે. આ જાત ઠેક ડી. એસ. પી. સાહેબ સુધી જવાની નહિ. એ તો આમાંનું કંઈ જાણે પણ નહિ?’

હું: ‘એ નહિ જાણતા હોય તેમ કેમ કહી શકાય?’

રણછોડભાઈ: ‘એમને કોણ કહે? એ અડવાડિયામાં એક વખત પડે ઉપર વિઝીટ આવે એટલું જ. એટલે સુબેદારની રહેમ નજર હોય તેને કંઈ ન થાય, અને બીજાને કડક શિક્ષા પણ થાય.’

હાજરી લેવાઈ ત્યારે બે નજર ખૂંટવા હતા. જહોન અને અબેસંગ.

રણછોડભાઈએ કહ્યું: ‘આ અબેસંગને પોલીસ કોન્ટેનલ તરીકે રિક્રુટ ઉપર ચોકી કરવા પહેલી રૂમમાં રાખ્યો છે, પરંતુ એ પોતે જ રિક્રુટને એ લતે વળગાડે છે. પરામાં લીલુડી રજાઓ સાથે એને સંબંધ છે. બંને દલાલી કરી અહીં આવેલોનિ ધૂતે છે. ચોકી કરનાર જાતે હાજર નથી છતાં સુબેદાર કશું કરવાના નહિ.’

સોમેશ્વર: ‘એમ સાચી?’

રણછોડભાઈ: ‘પેટમાં પડતું હોય એટલે. જહોન ખ્રિસ્તી રહ્યો. અને અબેસંગ રજાપૂત છે. બંનેને માસ જાણે એટલે સુબેદારનું મો

ભભડે એટલે એમને કહે, અને એ પૂરું પાડે પછી એમને શું કરે ?

સોમેશ્વર 'એથી બીજા ઉપર ખરાબ દાખલો બેમે'

રણુડોડભાઈ 'એસીને બીજા ॥ કરે ?'

સોમેશ્વર 'બીજાને શિક્ષા થાય ત્યારે એ રહ્યા ન જાય ?'

રણુડોડભાઈ 'આ પોલીસનો દુનિયા છે અહીં એવા વાંધા
જીવાનવાના હોય જ નહિ એ જે દુઃખ કરે કે શિક્ષા કરે તે માથે
ચકાવવાની હોય'

હું બોલ્યા વગર સાંભળી રહ્યો હતો.

પથારીમાં સૂતા સૂતા વાત આગળ ચાલતી હતી

સોમેશ્વર 'આવો હકકતો અન્યાય પોલીસ વેડે પછી એ
બીજાને શું ન્યાય આપે ?'

રણુડોડભાઈ 'હું પણ તમારી જેમ માનતો હતો પરંતુ મને
અહીં આખાં પણ મહિના થયા છે, પરંતુ મને આટલા વખતમાં
ટ્રેઈનિંગ મળી ગઈ છે કે પોલીસે પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની નહીં.
એણે તો ઉપરી અમલદારનો દુઃખ બજાવવાનો છે પછી એ દુઃખ
ન્યાયી હોય કે અન્યાયી'

સોમેશ્વર 'એ તો શી રીતે બને ?'

રણુડોડભાઈ 'બનતો એ ટ્રેઈનિંગ જ અહીં અપાય છે
તમારી જેમ આવ્યો ત્યારે હું પણ એવું માનતો હતો પરંતુ પણ
મહિનામાં જ રીટેન ઘઈ ગયો છું તમને આ મહેને ફિવસથી અનુભવ
થવા શરૂ થઈ ગયા છે આખો બધા અહીં આવ્યા બીજો તેનોકરી
કરવા, એ વાત જ્યાં સુધી આખલા ઉપર ચડી બેઠી હોય ત્યાં સુધી
બીજા શું કરી શકે ?'

હું બોલ્યો 'તમે રણુડોડભાઈ કેટલું ભણ્યો છો ?'

રણુડોડભાઈ 'કેમ પૂછતું પડતું ?'

હું: 'તમારી વાત ઉપરથી લાગે છે કે તમે અંગ્રેજી લખેલા છો.'

રણછોડભાઈ: 'અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધી લખેલો છું.'

સોમેશ્વરે મને સલાહ કર્યો હતો તે એમને પણ કર્યો: 'તો પછી અહીં શું કામ આવ્યા? માસ્તર થવું હતું ને?'

રણછોડભાઈ: 'અંગ્રેજી ચાર લેવો છું, પછી ફાર્મસી થયેલો નથી. વળી ગણિત મુદત આવડતું નથી એટલે પાસ થવાય તેમ નથી એટલે બે જગ્યાએ ખાનગી નોકરી કરીને યાકબો, પછી અહીં આવ્યો.'

રણછોડભાઈ ખોલી રહ્યા ત્યાં એક જણે મોટી જૂમ પાડી: 'બકરો આવ્યો છે, જગતા રે'ને.'

અને બધા પોત પોતાની પધારીઓમાં જમત થઈ ગયા.

મેં કહ્યું: 'બકરાનું શું છે વળી?'

રણછોડભાઈ: 'બકરો સાહેબનો પાગલો છે અને ઘણો માનીતો છે. વળી તોફાની પણ એટલો છે. શરુઆતમાં એ આપણે સૂતા હોઈએ તો બોલેલું ઘાંત વને ખેંચી લેતો. પરંતુ એક બે પ્રસંગ એવા બન્યા કે સતેશને એણે માથું માથું અને એકના અંગુઠો બચકું ભથ્થું. એટલે હવે બધા બકરાથી બીએ છે.'

સોમેશ્વર: 'પણ પેલાએ જૂમ મારો તે કરતાં એને પાછો હાંકી કાઢ્યો હોત તો?'

રણછોડભાઈ: 'તો પછી સાહેબનો એ માનીતો શાનો? એને એની મરજી પ્રમાણે ફરવા દેવાનો. એને શિક્ષાનો નહિ.'

હું શાંત ન રહી શક્યો. ખોલી બોલ્યો: 'સો માણસો કરતાં એક બકરાનું મદદર વધારે એમ? બધાની બીંધ જમડે, કે કાંઈને નુકસાન થાય તે કરતાં બકરાને સાહેબ સાંકળે બાંધી રાખતા હોય તો શું જાણ?'

રથુછોડભાઈ: 'મેં સુખેદારને એ કહેલું...'

સોમેશ્વર બોલ્યો: 'પછી ?'

રથુછોડભાઈ: 'સુખેદારે કહ્યું કે જ્યેમને ખીટ લાગતી હોય તે રમમાં સુખ જાઓ. બહાર સુવું એવો ઝોછો ટુકમ છે ?'

મેં અંદરનો ગુસ્સો દગાવી રાખ્યો.

બકરો હાથીની યતિએ મૂલતો અમારી પાસે થકને પસાર થયો. અજવાળા રાત દત્તી એટલે એને ઝંખો ભેઈ શકાયો. ખાઈ-પીને એ પૂરેપૂરો વકર્યો હતો. એનાં કાળાં અણીદાર શીંગડાં શિહોળિયાની માફક ભોંકાઈ જાય તેવાં હતાં.

હું બોલ્યો: 'એનાં શીંગડાં કાઢને ખોસી લાલે તો ખૂન થઈ જાય.'

રથુછોડભાઈ: 'જમાદારની બકરીને એણે ખોસી દેઈ ને મારી, નાખી હતી.'

સોમેશ્વર: 'સાહેબે આ વાત તો સમજવી ભેઈએ.'

રથુછોડભાઈ: 'સાહેબ જાણે ત્યારે ને ? બકરો આપણને હેરાન કરે છે એ એમને શી ખબર ?'

મારાથી ખોલ્યા વગર ખાધું ન રહેવાયું: 'એ નથી કેમ જાણતા ? જો એમના હેડકવાર્ટર્સમાં ચાલવું તંત્ર પણ એ ન જાણતા હોય તો પછી આખી ડીરટ્રીક્ટની હકીકત શી રીતે ધ્યાનમાં રાખે ?'

રથુછોડભાઈ: 'આવી વાતો કરનાર અહીં આપણા ત્રણ સિવાય ખીજ નથી. અને કાઈએ આ સાંભળી હોય તો સુખેદાર પાસે ન જાય એ જ આપણું જાગ્ય. આવી વાતો કરવી એને સુખેદાર તો ફિતુર જગાવવાનું જ ગાને.'

મેં એ વાત ઉપર પડેો પાડતાં કહ્યું: 'ચાલો જંઘી જાઓ હવે. ખીજ અનુભવો આવતી કાલ માટે રાખવા જામશે.'

બકરો જાણે અમારો સાહેબ હોય અને વીઝીટ કરવા આવ્યો હોય તેમ રોક્ષી આંટો મારીને પાછો ફરી ગયો. મને થયું કે સાહેબની ખુમારી આ એક પ્રાણીમાં આટલી આવી છે તો આ પોલીસો કેમ આટલાં ખીકણુ જની ગયા હશે! એક બકરાને હાંકી કાઢવા જોટસી પણ એમનામાં હિંમત નથી તેનું શરણુ શું?

અને જો આ પોલીસો પોતે જ આટલા નિર્જાન, ખીકણુ, અને પોતાના ઉપર ઘટા અમાય સહી લેતા હોય તો પછી એ નાગરિકોને શું રક્ષણ આપે?

મને ખેડૂત અને પોલીસ બંનેની સરખી કુરુણતા દેખાઈ. ખેડૂત ખેતી કરી જમતને જીવાડે, પણ એનાં છોકરાને જીવાડવા જોટણું ધાન એની કાઠીમાં ન હોય. પોલીસનું પણ મને 'આવું જ' લાગ્યું. પ્રજાના રક્ષણની જવાબદારી ઉપાડનાર આ ફોજ એનું પોતાનું જ રક્ષણ કરી શકતી નથી.

એક વાગવા આવ્યો હતો છતાં આંખમાં જીંઘ ન હતી. મને સરોજ યાદ આવી, તે સાથે ફિરીટ યાદ આવ્યો. સરોજનું કહેવું મને બરાબર સાચું લાગ્યું. આવી પોલીસનાં જાળકા એગો ફિરીટને ઉઠેરવો એટલે એને ધીમું એર આપવાનું કે ખીજું? સરોજ આ રમીતિ યાણાનાં પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં જોશે ત્યારે કેટલો વખત જીભી રહેશે? અને તે મારા દુઃખે રહેવા તૈયાર થાય તો પણ ફિરીટના ભાવિ માટે મારાથી એને સાથે રખાય પણ કેમ?

સરોજ અત્યારનો આ દેખાવ જોઈ શકતી હોત તો? એને જીંઘ આવે ખરી?

પહેલા દિવસનો અનુભવ હું સરોજને પત્રમાં લખી રહ્યો હોઉં તેવા સ્વપ્ન સાથે મારી જિંઘ આજની હતી ત્યાં સવારનું, પાંચ વાગ્યાનું જાગવાનું બુગલ વાગ્યું. મારી આંખ ઉઘડી ગઈ.

સ. ત વાગે પરેઝ માઉન્ડ 'લેફ્ટ-રાઈટ'ના પડધાથી ગાજી રહ્યું હતું. ગર્ભ કાલે મેં જે પોલીસ ઉમેદવારોને એમની રૂમોમાં અવ્યવસ્થિત અને હંગામડા વગરના જોયા હતા તે પરેઝ માઉન્ડ ઉપર એટલાજ અવસ્થિત અને સિસ્તજદ્દ હતા. દરેકને પગ એક સાથે જ ઉપડતો અને પડતો. જાણે આખી દુકાનીને એક સાથે હોપ અને લેફ્ટની ચાંપ દાખતાં બધા પગ સાથે જોડાતા હોય. છાતી કાઢીને બધા સરખા ટટાર ચાલતા હતા.

અમારી દુકાનીને આ પહેલો દિવસ હતો એટલે ડ્રેસ પહેરવાની શરુઆત કરી સૂચનાઓ ચાલતી હતી. મારું ખ્યાન એ સૂચનાઓ તરફથી વળી જઈને બીજી દુકાનીઓ જે પરેઝ કરતી હતી તે તરફ હતું. મને એ વિચાર આવ્યો હતો કે ગર્ભ કાલે મેં જે જોયું તેથી નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. દેઈનિગથી જો આ લોકો આટલા સિસ્તજદ્દ પરેઝ કરો શકતા હોય તો પછી એવી જ રીતે હજી આખી હોય તો જીવનમાં પણ અવસ્થિત થઈ શકે.

પરંતુ મારા એ વિચારને આગળ ફેણગા ફૂટે તે પહેલા ફ્રીડ હિન્દ્રકટરે મારું ખ્યાન એવુંયુઃ 'નંજર તીન.'

મેં એના સામે જોયું.

એ : 'ઈધર ક્યુ' દેખતે હો ? બોડીસ લપેટ રો.'

મારા હાથમાં ઝાળા પગનો બોડીસ પકડેલો હતો તે મેં ઝડપથી લપેટી લીધો.

પણ એવું થયું હતું. પરંતુ ટેવથી ખૂંચતી વસ્તુ પણ સદી નવ છે.’

હું: ‘તો મને ય સદી જશે વર્કીંગ શું છે તે તો કહો.’

સોમેશ્વર: ‘ખાડામાં પડી એ વર્કીંગ. મારા તો પગ જ રહી ગયા.’

રણછોડભાઈ: ‘હજૂ આ તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે. આજે ચાકી ગયા હશે તો આગળ જતાં લાગી છૂટ્યા વગર નહિ રહો. બલબલા આ પરેડનો આંચકો વેડી શકતા નથી, અને પોલીસ ખાતાને પગે લાગી લાગી છૂટે છે.’

હું: ‘ટિવ ના હોય એટલે ભારે તો લાગે.’

સોમેશ્વર: ‘તમને રણજીતભાઈ ચાક નથી લાગ્યો ?’

હું: ‘આ કરતાં તો કંઈક ભારે પરેડો અમે ‘જરની ચળવળમાં કરી છે. એકી સાથે ૩૫-૩૭ માઈનો સતત ચાલ્યા ક્યું છે અને તે ય પોલીસથી પકડાઈ જવ ય નહિ તે બીકે આડે રસ્તે.’

રણછોડભાઈ: ‘તમે ‘જરની ભાંગફોડાએ ચળવળમાં પડેલા ?’

હું: ‘હા.’

સોમેશ્વર: ‘એમાં શું કરતા ?’

હું: ‘પોસ્ટ ઓફીસો લૂટેલી, રસ્તામાં જતી ટપાલ લૂટેલી, સરકારી ઘોરાઓ અને ચાણાં બાળે:ં.’

સોમેશ્વર: ‘હેં...હેં...એ બધામાં તમે હતા ?’

રણછોડભાઈ: ‘ત્યારે તો ભાઈ તમને આ પોલીસ ટ્રેઈનિંગ રમત જેવી લાગવાની.’

સોમેશ્વર: ‘તમને કેટલી જેલ થયેલી.’

હું: ‘હું ઠેક સુધી પકડાયેલો નહિ.’

સોમેશ્વર: ‘આવા તમારા વિચારો હોવા છતાં તમે પોલીસમાં કેમ આવ્યા ?’

મેં વાત છપાવતાં કહ્યું: 'હવે તો આપણી સરકાર થઈ છે. પરદેશી હોત તો એની મુલામી કરવા ન આવત.' અને એ વાત આગળ ન ચાલે એટલે મેં મૂળ વાત ઉપર આવતાં કહ્યું: 'રથુડોડ-ભાઈ! તમે વહીં'ગતી વાત તો કરી નહિ.'

અમે એમના ક્વાર્ટર્સ નજીક આવી પહોંચ્યા હતા એટલે રથુડોડભાઈએ કહ્યું: 'હવે એ વાત પછી કરીશ. એક વખત રસોઈ કરવાના અને રૂમ સાફસફ કરવાના કામમાં લાગી જાઓ.'

એ વાત પણ ખરાબર હતી. સમય મળ્યે એ બધી વાતો થઈ રહેશે માની છું અને સોમેશ્વર અમારી રૂમમાં ગયા. અમારી રૂમના ત્રીજા સાથીદાર રહેમુખીયાં આવી ગયા હતા અને ચૂલામાં લાકડાં મૂકી રાખ્યા હતા. સોમેશ્વર જાતિબેદ માનતો હતો એટલે એણે રસોઈ કરવી અને બીજું કામ ચારે કરવું એમ મેં કાવું વહેંચણી ગોઠવી દીધી હતી. પરંતુ આ ઓરડીને સાફ કર્યા વગર રસોઈ કરવાનું ગમે તેમ ન હતું. વળી જૂખ પણ લાગી હતી એટલે રસોઈ કર્યા સિવાય ચામે તેમ ન હતું. એટલે સોમેશ્વરે એક ખૂણે ચૂલા ઉપર ખીચડી પકાવવા દેખાળા મેં લાવી આપ્યા હતા તેનો ચૂસો ખનાવી દેવતા સળગાવ્યો. મેં રહેમુખીયાંના ચૂલા આગળ સાંકી પડી હતી તે લેઈ પ્રથમ છત ઉપર લટકતાં બાવળ પાડવાનો વિચાર કર્યો.

મેં જોવી સાંકી લીધી તેવા રહેમુખીયાં બોલી ઉઠ્યા: 'મરી લાકડી મત લેના.'

મેં કહ્યું: 'બાવાં પાડીને પાછી મૂકી દઈશ સળગાવવા નથી લેતો.' મીયાં સાહેબને માટું એ પગલુ પણ ગમ્યું નહિ પણ કંઈ ખોસા નહિ. સોમેશ્વરે તપેલી ઉપર ઢાંકણું મૂકીને કચરાથી રક્ષણ કર્યું. મીયાં સાહેબ રોડી પકવના હતા એટલે એમના લાણી કચરા ન પડે તેમ મેં સૂઝરીના માળાની જેમ લટકતાં બાવળને નીચે પાડ્યાં. પછી સાવરણી લઈ દીવાલો સાફ કરી. નાની એવી રૂમ એટલે દસ

દ્રોણ ઇન્દ્રકટર મારી પાસે આવ્યો. બોલ્યો : ‘ એસા નંઈ. બામુમે દેખો. ’

મેં બોડીસને વીંટીને તંગ આંધ્યા.

દ્રોણ ઇન્દ્રકટર : ‘ કયા નામ તુમ્હારા ? ’

હું : ‘ રણજીતભાઈ ’

ભાઈ જેવા વિવેકલયા સંબોધનની ત્યાં જરૂર ન હોય તેમ એણે કહ્યું : ‘ હં, રણજીત, યહ પોલીસ ટ્રેઈનિંગ દે, કિતાબો પઢનેકી મૂલ નહીં દે. સ્કૂલમેં તુમ ઇધરઉધર દેખ શકતે હો, મગર યહાં પોલીસ ટ્રેઈનિંગમેં એટેન્શન ચાહીએ. ’

મેં મોં મલકાવતાં કહ્યું : ‘ અમ્હા સાંબ ! ’

દ્રોણ ઇન્દ્રકટર રોક કરતાં જોરથી બોલ્યો : ‘ તુમ કયા સમજતે હો ? ’

મને એના આ ગુસ્સાની સમજ ન પડી. પૂછ્યું : ‘ કિસ ખાતમે ? ’

દ્રોણ ઇન્દ્રકટર : ‘ તુમને મૂંઢ કયુ મુસકરાયા ? ’

હું શો જવાબ આપવો તે વિચારમાં પડી ગયો. મેં મોં મલકાવ્યું હતું તેમાં એના કહેવાની ચેકડી કરવાનો ભાવ ન હતો. પરંતુ આ દુનિયામાં હસતે મોંએ હુકમ સ્વીકારવો તે પણ શિસ્ત-ભંગ હોય તેમ એ આગળ બોલ્યો : ‘ યહ નાટક-તમાસા નહીં દે. તુમ પઢેલીખ્ખે લડકે હો ઇસલિયે જો ખુમારી રખતા હો તો ઉસે નિકાલ દેના યહાં તો સજ એક દે, આહે વો કાલીક કે પઢેલીખ્ખે હો અગર સુધ્ધુ હો. ’

મને હવે સમજાઈ ગયું કે એ પહેલે દિવસે જ મારા ઉપર છાપ પાડવા માગતો હતો. એના દિલમાં હતું કે જો આ બચેલા ઉપર પહેલેથી દાગ બેસડી દર્શાવે તો બધા ઉપર એથી મારી કડ-કાઠની છાપ પડી જશે. હું એની મનોદસા સમજી ગયો એટલે

પ્રથમ તો, મારા કોની મરકરી કરવાનો કે દુકમનો અનાદર કરવાનો અશ્વ પણ ન હતો. વળી મારું 'ધ્યાન' બીજા ગયું હતું એટલે એને કહેવાનો તક હતો. ફક્ત એ કહેવામાં વિનય ન હતો. પરંતુ વિનયને ત્યાં દેવપદો દેવાનો હતો. વિનય હોય તો કડકાઈ ન રહે, બીજા ઉપર ધાક ન બેસે, એ માન્યતા આ તંત્રમાં જગત્તે ગણેલી હતી એટલે કેવળ મારા પૂરતો વિનય લાવે પણ ક્યાંથી ? આ માટે એવો વિચાર પણ કરવો પડે.

ફોલ ઇન્સ્પેક્ટરે આજગ શરૂ કરતાં પહેલાં ક્યું : 'સત્યે ધ્યાનમે' રખના, કસર હોગી તો પડેડ આંહિડકા ચક્રર દાગાનાવી પડેડા' નીચ દુકડીમાં એક જથ્થાને રિફા થતાં એણે દોડવાનું શરૂ કર્યું હતું તે તરફ ધ્યાન બેઠી પ્રવૃત્તિ દાખલો બેસાડ્યો.

પરેડ સવારમાં દોઢ કલાક ચાલે સાંત્વ પાંચ વાગે ફરી દોઢ કલાક ચાલે. જે પોલીસો આખર ફાઈવાગા અબાલુમાં ગણાય છે તેમને કાપદાનો અભ્યાસ કરવા બપોરે ક્લાસ ભરવાનો હોતો નથી એટલે એમને બપોરે પણ દોઢ કલાકની પરેડ ખરી. હું ચરીરથી કસાયેલો હતો, બાપામથી મારા ચરીરને આવી જાતની તાલીમ મળી હતી એટલે સવારની દોઢ કલાકની પરેડથી ચાક લાગતો ન હતો. પરંતુ 'સોમેથર થાકી ગયો' હતો. પરેડ પછી દુકડીએ વેરાઈ ત્યારે બીજી દુકડીને ફોલ ઇન્સ્પેક્ટરે બીજી રાખી હતી. અમે સભાગીએ તેમ જ બોલ્યો હતો : 'આજે આ દુકડીની વર્કાઈ જ એટલે ફરેક પોતપોતાનું વર્કાઈ જ લઈને જવાનું છે.'

મારે માટે આ દુનિયા નવી હતી, અને તે દુનિયામાં હું કેવળ પ્રવાસી તરીકે હિડતી મુલાકાતે આવ્યો ન હતો, પરંતુ એમનો એક સભ્ય બનવા અજાનો હતો, એટલે મેં રજુછોડલ્યાઈને રૂમ તરફ જતાં પૂછ્યું : 'વર્કાઈ જ શું છે ?'

રજુછોડલ્યાઈ કહે : 'રજુછતલાઈ, મને બીક છે કે વર્કાઈ જ આજે ત્યારે તમે જરૂર પોલીસની નોકરી શ્રુતીને તાલી જવાના. મને જે.'

મિનિટમાં પતી બધું, પણ નીચેનું તળિયું ઝટ સાફ થાય એવું ન હતું. નીચે ઈટોની ફરસજાંધી કરેલી હતી તે તૂટી જઈને ખાડા પડ્યા હતા, અને ઈટો વચ્ચેની સધિ પહોળી થઈ ગઈ હતી એટલે તેમાં દડા ભરાઈ ગયેલા હતા. મેં સાવરણી લેઈ કચરાને સહેજ ઊંછડ્યો ત્યાં ગોળું ગોટાઈને હવાની માફક આખી રૂમ ભરી દીધી.

મીયાં સાહેબ બોલી ઊઠ્યા: 'કિસલિયે હેરાન કરતે હો, કચરા તુમ્હારા કયા ખાતા હૈં?'

હું અને સોમેશ્વર સામસામું જોઈને હસ્યા. મેં કચરો ઊડતો હતો એટલે વાળવું બંધ કર્યું. એમ માની કે રસોઈનું પત્થા પછી નિરાંતે સાફ કરીશું. એટલે હું ઓરડીની ખદાર નીકળ્યો તો દસ પંદર જાય ક્વાર્ટર્સની લોખીમાં વચ્ચે બેગા થઈ ગયા હતા અને કંઈ મામલો હોય તેમ લાંબાટુંકા હાથ થતા હતા એ ઉપરથી લાગ્યું.

અમારી બધાંની દેખરેખની જમના ઉપર જવાબદારી હતી. તે સ્વખર્ચ-સ્પેક્ટર, જેને ઉમેદવારો સુમેદાર કહે છે, તે આવી પહોંચેલા હતા એટલે મને લાગ્યું કે કંઈ તકરાર હોવી જોઈએ હું જઈને છેલ્લો બિભો રહ્યો.

સુમેદાર કડકાઈથી પૂછી રહ્યા હતા: 'સચ બોલ દે, તુમને કપિયા લિયા હૈં કા નહિ?'

સુમેદાર: 'મેંને નહિ લિયા. સચ કહેતા હું.'

સુમેદારે ફરિયાદીને કહ્યું: 'તુમને સજુધ દેના હી પડેગા મેં ઉસકો યાનેમે' બેજ દેનેકે લિયે તૈયાર હું.'

મેં મારી જાણમાં બિભેલાને ધીમેથી પૂછ્યું. 'શું ■ ?'

જવાબ: 'શબાઈ કહે છે કે નાથાએ મારી પેડીમાંથી પાંચ કપિયા ચોર્ધો છે. રાતે હતા પરંતુ પહેડમાંથી આવીને જોયું ત્યારે નહોતા. રાત્રે નાથો રૂમમાં એકલો સૂઈ રહ્યો હતો એટલે એણે લીધા છે. કારણ કે એ ગઈ કાલે બિછીના કપિયા શોધતો હતો પણ મોઝીએ

આપ્યા ન હતા અને હોટલવાળો ઊધગણી કરતો હતો. હું હોટલ-
વાળાને પૂછી આવ્યો તો કહે સવારમાં પરેડ ઉપર જતા પહેલાં ત્યાં
પીવા આવ્યો હતો અને પાંચ રૂપિયા આપી ગયો હતો. એટલે
એણે જ રૂપિયા ચોરાં છે.’

કામધ: ‘મારો સાક્ષી મારી રૂમવાળો હતો. પૂછો એને, એ
એ ઉછીના રૂપિયા શોધતો ન હોય તો? અને બીજો સાક્ષી હોટલવાળો.’

નાથો કહે: ‘સાહેબ ! હું ચહેરેમાંથી રૂપિયા ઉછીના લાવ્યો
હું તેનો મારી પાસે પુરાવો છે. મારા ગમના શેઠ રહે છે તેમની
પાસેથી સાંજની પરેડ થઈ રહ્યા પછી લઈ આવ્યો હતો.’

કામધ: ‘તો હોટલવાળાને સાંજે કેમ રૂપિયા ના આપી દીધા?’

નાથો: ‘ત્યાંથી આવતાં મોકું થયું એટલે હોટલમાં આપવા ન
જતાં આવતાં ખાવા કરવા મંડી ગયો હતો.’

સુબેદાર: ‘એ શેઠનું નામ શું?’

નાથો જવાબ આપે તે પહેલાં એક જણ ત્યાંથી ખસ્યો. મારી
નજર એ તરફ ગઈ. મને થયું નાટક બરાબર રંગમાં આવે ત્યારે
કાઈ અહીંથી ખસે નહિ. મારી નજર પેલા લાણી મંડાઈ રહી.
હેઠલી રૂમમાં જઈ ખમીસ અને ટોપી પહેરી એ બહાર નીકળ્યો.

મારી બાજુમાં ઊભેલા પેલા લાઈને મેં ફરી એના તરફ
આંખો કરી પૂછ્યું ‘એમનું નામ શું?’

મને કઈ જવાબ આપતા પહેલાં એ મારા સામે તાક્યો.
બોલ્યો: ‘તારે બધી શી પંચાત છે? અમે સંમત છું બધી ઝાળખતો?’

અમે સંગ શબ્દ કાને પડતાં મને રાતે એ નામ સાંભળેલું તે
રમરણ થઈ આવ્યું. એ બહાર જવા ઝડપથી પગ ઉપાડતો હતો.

નાથે શેઠનું નામ જણાવ્યું હતું તેના જવાબમાં સુબેદાર કહેતા
હતા: ‘શેઠને ત્યાં હું તપાસ કરાવું છું. એ જૂઠું પડશે તો તને ચાણે
મોકલી સીધો કરાવી દેઈશ.’

નાયાની નજર જિંચી થઈ. અભેસંગ જઈ રહ્યો હતો તે એણે જોઈ લીધું એમ મને પાકી ખાતરી થઈ મારો ત્રાસડો બેસી ગયો. હું વચ્ચે બોલી જાડયો. ‘સાહેબ ! પેલા અભેસંગ જાવ છે તેમને પાછા બોલાવો.’

બધાની નજર મારા સામે અને કમ્પાઉન્ડ વટાવી જવાની તૈયારી કરી ગ્રહેલા અભેસંગ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહી સુબેદારે પૂછ્યું. ‘કેમ ?’

હું. ‘તમે એકની તપાસ કરાવશો તે પહેલા એ એમને ખબર આપી દેજો.’

સુબેદાર ચમક્યો. નાયાનું મોં ઝખવાલું પડ્યું. મેં તરત જૂમ પાડી. ‘અભેસંગ ! પાછા આવો, સાહેબ બોલાવે છે.’

સાહેબનું નામ પડતા અભેસંગ અટકી ગયો પાઠો વળ્યો. સાહેબ મને દાટી આપતાં મોલ્યા ‘તમારું બોલું’ પડ્યું તો હું શિક્ષા કરીશ આ તમે એના ઉપર આજ મૂક્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખજો.’

હું વિચારમાં પડી ગયો કે સુબેદાર કેવી વાત કરે છે ! મેં જાણ્યું એનો કેસ મારો જતો હતો તે જણાવ્યો ત્યારે મને દર્જાવે છે ! પણ તે ફોલો જ પાઠ આપ્યું કે એ સુબેદારનો પ્રિયપાત્ર છે એટલે અર્ધી ગત્રે એ હાજરીમાં નહોતો જતા એને કઈ નહિ થાય એમ રજીસ્ટ્રારનામું વાત કરતાં કહ્યું હતું સુબેદારના વલણનો મને ધ્યાન આપી ગયો.

મેં કહ્યું. ‘સાહેબ ! મેં અભેસંગ ઉપર આજ મૂક્યું નથી. હું એમને ઝોગખતો પણ નથી એટલે એ શેઠને કહેવા જાય છે એમ કદી પણ શી રીતે શકું ? પરંતુ મને શક ગયો એટલે મેં તમને કહ્યું શક ઉપરથી પોલીસ ઇન્કવાયરી કરે છે પછી શક લાવવામાં ગુનો ચાલે ?’

સુબેદાર કંઈક દીવા પડ્યા નાથો સ્વાત દીગે થઈ ગયો હતો.

સુમેદારે પુછ્યું. 'તમે અભેસંગને ઝાગખતા નથી તો શક શા ઉપરથી આવ્યો ?'

બધા ગિફ્ટો મારા સામે તાકી રહ્યા. બીજા કોઈ કારણે નહિ, પણ સાહેબ બધાને તુંકારથી વાત કરતા છતાં મને 'તમે' કહ્યું એ એમને માટે સ્વર્ગ પશ્ચિમમાં જોગે તેવું હતું.

મેં જવાબ આપ્યો 'અભેસંગ અહીં બધાની સાથે જોમા હતા. નાથાભાઈને ઈસારો કર્યો એટલે એ તરત એમની રૂમમાં ગયા, ખમીસ ટોપી પહેર્યા અને બહાર ચાલવા લાગ્યા નાથાએ સહેજ જીંચા થઈને એ જોઈ પણ લીડું. એટલે મને શક થયો કે જરૂર એ મેંકને ખબર આપવા જવું છે મેં આ ભાઈને એમનું નામ પૂછ્યું, કાગળ કે હુ મળી કાઢે આવ્યો છું એટલે એમને કવાથી ઝાગખું ?'

અભેસંગ આવી ગયો હતો વાત તપ્પીને એણે મારા સામે દરાયો પાડો આખા કાતરે તેમ આખા કાતરી નાથાભાઈના હોસમાસ જોડી ગયા હતા. મેં જોયું કે સુમેદાર અભેસંગને લીધે વાત બગાડી મૂકશે એટલે એને વચ્ચે ન લાવતાં મેં નવી દરખાસ્ત મૂકી:

'સાહેબ, નાથાભાઈનો ગુનો આટલો વખત માફ કરવાનું કહો, એ જરૂર ગુનો કબૂલી લેશે.'

અભેસંગને બચાવી લેવો ન હોત તો સુમેદારે મારી આ દરખાસ્ત સ્વીકારી ન હોત એની મને અંતરથી ખબર પડી ગઈ હતી. છતાં એને તરત સ્વીકારી ન લેતાં સુમેદારે મને કહ્યું: 'એ ફરી ગુનો નહિ કરે એના તમે જામીન થાઓ છો ?'

મારાથી કંઈ વિચાર વગર કબૂલ કરી દેવાયું. 'હા.'

બધા મારા સામે આંખો ઘેચીને જોઈ રહ્યા. નાથાના જીવમાં જીવ આવ્યો.

સુમેદાર બોલ્યા 'તમે એને ઝાગખો છો ?'

હું: 'ના.'

સુમેદાર: 'તો શા ઉપરથી એના જમીન થાઓ છા?'

હું: 'મને લાગે છે કે એનો ગુનો મારે લીધે ઉઘાડો પડી ગયો.
એટલે મારે એને બચાવવો જોઈએ.'

'ફરી એ ગુનો નહિ કરે એની શા ખાત્રી?'

'એ કરશે તો એની શિક્ષા હું વેડી લેઈશ.'

સુમેદારે મારી સાથે દલીલ બંધ કરી નાયાબાઈને પૂછ્યું 'જેલ,
ગુનો કબૂલે છે?'

નાયાબાઈએ ખીન્ને જોવાય ન રહ્યો એટલે 'ઓશિયાળો બની
મેં નીચું કરતાં કહ્યું: 'હા.'

સાહેબ તરત ખિન્ન થયા. જોરથી એક લાત લગાવી દીધી.
ધૂરંધરા: 'કમનજત ! ક્યારનો જૂઠું બોલી રહ્યો છે !'

સાહેબના એ ગુસ્સાની આડે હું ન આવ્યો. કારણ કે એમ
એ મારી ડબલ ન સહી લે એમ હું માનતો હતો. સાહેમે ખીજી
લાત લગાવતાં કહ્યું. 'આજ તો તું બચી ગયો છે, પણ ફરી આ
ધંધો કર્યો ■ તો જેલમાં જ ધકેલી દેઈશ કલેઈને આજ ને આજ
રૂપિયા આપી દેજે' કહીને સુમેદાર મારા સામું જોયા વગર
આત્મ્યા ગયા.

મેં નાયાબાઈને કહ્યું: 'મારી પાસેથી રૂપિયા લેઈજાને 'તમારો
પગાર આવે ત્યારે મને આપજો'

[૭]

આ પ્રસંગથી મને પોલીસ રિફુટા ન નહિ, પણ આખું પોલીસ સ્ટેશન ઝોળખતું થઈ ગયું. કારણ કે મેં જે રીતે અનુમાન કર્યું હતું તેવી દૃષ્ટિ મારા જેવા નવાસવા ઉમેદવારમાં હોય તેમ લાગ્યે બને. એટલા મુધી તો ઠીક, પરંતુ વગર ઝોળખ્યે ક્યેં નાચાભાઈની ભવિષ્યના મુનાની મેં જવાબદારી લીધી, તરત પાંચ રૂપિયા આપ્યા. આ બનાવ બહારની દુનિયામાં સામાન્ય છે પણ અમારા પોલીસ સ્ટેશનમાં એ ઐતિહાસિક ગણાયો.

તેમાં વળી પચેક ઉપરથી છૂટવા પછી મેં રજીસ્ટ્રારનાર્થે 'જરૂરી હિંસક ચળવળની જાત કરી હતી એટલેજો ગણતાર રિફુટાના આશ્રયનો પાર રહ્યો ન હતો.

રાત્રે આઠ વાગ્યાની હાજરી લેવાર્થે જ્યાં પછી મોટા ભાગના રિફુટા મારી આસપાસ ભેગા થઈ ગયા. નાચાભાઈ અને કાભઈ પણ એમાં હતા. એમની રૂમનો ત્રીજો સાથીદાર છવાભાઈ પણ હતો.

મેં કાભઈને પૂછ્યું : 'તમને જોકે તો નથી લાગ્યું કે મેં નાચાભાઈને શિક્ષા ના થવા દીધી ?'

કાભઈ વિનયથી જોડ્યો : 'એ શું બોલ્યા, સાહેબ !'

હું બડક્યો. વચ્ચે જોડ્યો : 'કાભઈ, હું સાહેબ કેવી રીતે !'

કાભાઈ : 'તમે ભણેને પોલીસ થયા આગ્યા હો, પણ અમે હવે સમજી ગયા છીએ કે એમાં કંઈક ભેદ છે. બાકી તમારા જેવા

ભણેલાગણેલા, સુખી ઘરના આમ અમારી ભેગા હાંધ્યા ફાડવા આવો નહિ !”

જીવાભાઈએ ટેકા આપ્યો: ‘સ્વરાજ્યની ચળવળમાં સરકાર સામે યનાર તમે અહીં આવો એટલે અમે ના અમજીએ કે તમે અમારા જેવા નાગા બપ્પા નથી કે તેમી અહીં આવો.’

હું વિચારમાં પડી ગયો કે મારે મદિનો છૂપા રહેતું હતું ત્યાં ખીજે દહાડે જ ઉઘાડો પડી ગયો. મેં રણછોડભાઈને કહ્યું: ‘મારી વાતો વધારીને તમે સૌને કહી, નહિ ?’

રણછોડભાઈ: ‘હું શું કહેતો હતો ? રતન ઢાક્યું રહેતું હતું ? આજે ને આજે આખા પોલીસ સ્ટેશનમાં તમારી વાતો થાય છે. નાચાભાઈનો બપોરે પ્રમંગ બન્યો ત્યારે ઊઘટો હું બજારમાં ગયો હતો એટલે તમારી હોશિયારી જોવાનો મને મોકિ ના મળ્યો.’

હું: ‘આમાં હોશિયારી શી ? અમે ‘૪૨ની ચળવળ વખતે પોલીસથી નાસતા ફરેલા એટલે આમ બીજાની નજર પકડી પાડતાં મને તે વખતથી ટેવ પડી ગઈ છે. પણ એ વાત હવે જવા દો. કાબઈને ખોટું નથી લાગ્યું એટલે બસ છે.’

કાભાઈએ ફરીથી કહ્યું: ‘સાહેબ !.....’

હું: ‘પાછો ફરીથી એનો એ અપરાધ.....’

રણછોડભાઈ: ‘એને અપરાધ કહેવાય ? સાહેબ યવા તો લોકો મરી શીટ છે.’

હું: ‘જે સાહેબ ન હોય તેને માટે તો એ અપરાધ અપરાધ જ કહેવાય.’

કાભાઈ: ‘ત્યારે અમે તમને શું કહીને બેલાવીએ ?’

હું: ‘આ કેતું ? તમે બધાને નામ દેઈને બોલાવો છો તેમ મને પણ રણછોડભાઈ કહીને બોલાવવો.’

રણુગાડભાઈ: ‘અહીં’ તો બધા તોછડાઈથી જ બોલાવે. આ તો હવે તમને રણજીતભાઈ કહેશે એટલું જ. બાપી બીજાને તો રણુગાડ, નાથો, જીવે એ જ સ્તો !’

હું: ‘એ મને ન ગમે. બીજા બધા ગમે તેમ બોલે, પણ આપણે અહીં બેઠા છીએ તેટલા નકી કરે કે કોઈને દૂકારે કરી ન બોલાવે, પછી બસે સામે આપણને દૂકારે કરે.’

હસી પડતાં કાભાઈએ કહ્યું: ‘એમ બોલાવતાં જ શરમ આવે રોજ હું જીવે કહેતો હોઉં અને આજે એને જીવાભાઈ કહેતાં જમ કેમ ઉપડે ?’

હું: ‘ના કેમ ઉપડે ? તમે અહીં આગ્યા તે પહેલાં, આજે પરેડમાં જેવા પગ ઉપડે છે તેવા ઉપડતા હતા ? દ્રેષનિંગ લીધી એટલે પગ તાલમાં પડે છે તો અધોળની જીભને ઉપડતાં શું થાય ?’

જીવાભાઈ કહે: ‘તમે તો બાઈસા’બ વડીલ જેવા છો. એવું બોલો છો કે સામા જવાબ ના અપાય.’

હું: ‘જોડું’ હોય તો કહો. આપણે અહીં દ્રેષનિંગ લેવા આગ્યા છીએ તે કંઈ નરી પરેડની નહિ, પણ સારા પોલીસ થઈ લેકોની સેવા શી રીતે કરીએ તે માટે. આજે લેકો પોલીસને હલકા માને છે તેનું કારણ આપણામાં રીતભાત નથી તેથી બાકી લેકોનું આપણે કામ કરીએ એટલે મીઠા મધ જેવા લાગવા જોઈએ.’

કાભાઈએ ચોતાની ખાનદાની બતાવતાં કહ્યું: ‘રણજીતભાઈ ! પૂછો નાથાને, જો મેં એને ના કહ્યું હોય કે રૂપિયા માની જા, સાહેબને રૂપિયા નહિ કરું. પણ એણે ન માન્યું એટલે માગે મુખે-ઘરને કહેવું પડ્યું.’

મેં કહ્યું: ‘તમારી એ વાત મને ઘણી ગમી. પણ બીજી ન ગમી.’

કાભાઈએ ઉત્સુકતાથી પળુ લિંચા જીવે પૂછ્યું: ‘કયી વાત ?’

હું : 'મને રણજીતલાઈ કહો અને નાચાલાઈને નાથો કહો તે
 ને બીજાને દૂંકારીને બોધાવતું હોય, અને એ કુટેવ ન સુધારવી
 હોય તો મને પણ રણજીત કહો.'

કાલાઈ દાંત તણે જીભ આવી જતાં સીસકારો બોધાવે તેમ
 બોલ્યો : 'ભાઈસા'બ ! તમને એવું બોધાવાય હશે ?'

હું : 'તો બીજાને પણ એવી રીતે બોધાવતાં દાંત તણે જીભ
 આવી જતી નેહએ. ને આપણે જ અંદરોઅંદર માનથી એકબીજાને
 ન બોધાવીએ તો બીજા આપણને શી રીતે બોધાવે ? ખરી રીતે બીજાનું
 આધું માનકોઈને મળતું નથી. માણસ પોતે માનને લાયક અને
 એટલે બીજા આપોઆપ માન આપે છે. યુરોપ-અમેરિકામાં પોલીસ
 થતા કોઈને શરમ આવતી નથી, અને અહીં તો મારા જેવો પોલીસ
 થાય તો બીજાને તો શું પણ તમને પણ નવાઈ લાગે છે. એવું
 કારણ પોલીસની કિંમત નથી, એટલે ભણેગણેલો અને સારા ગણાતા
 ધરના કોઈ પોલીસ થતો નથી. પણ એ જૂનો જમાનો હવે ગયો.
 આપણે હવે સ્વતંત્ર થયા છીએ એટલે આપણે પોલીસોએ પણ
 સ્વતંત્ર માણસની જેમ ગૌરવથી જીવતાં અને વર્તતાં શીખવું નેહએ.'

કોઈ કંઈ ન બોલ્યું.

મેં કહ્યું : 'હું તમને કોઈને ફરજ નથી પાડતો. પણ બધું
 કાલે આપ્યો ત્યારથી મને જે વાત ઘણી ખૂંચી છે તે તમને કહી.
 તમે મારી પાસે મજાની વાતો સાંભળવા આવ્યા છો તે હું સમજું
 છું. રણજીતભાઈએ હાજરી વખતે મને કહ્યું હતું કે આજે અમારે
 તમારી પાસેથી 'હર ની ચળવળની વાતો સાંભળવી છે એટલે તમે
 બધા એવી રસિક વાતો સાંભળવા આવ્યા હો ત્યારે હું બોધ આપવા
 બેઠું તે તમને ન ગમે એ હું સમજું છું.'

કાલાઈ : 'એવું કશું નથી તમે અમારી જૂલો જતાવો એમાં
 બિલકું અમને શીખવાનું મળે છે.'

હું: 'એ બધી જૂલો નથી. આપણને જેવી ટેવ તેમ વર્તી'એ છીએ. આ બધી ટેવો નાનપણથી પડે છે એટલે એને માટે મોટી જવાબદારી ટેવ પાડનારની છે. કામને લીધે આપણને ખરાબ ટેવ પડી હોય પણ આપણે સમજીએ એટલે તે સુધારેલી જોઈએ તો એ દોષ ટેવ પાડનાર કરતાં આપણે જ ગણાય. એટલે તમારામાં જૂલો છે તે મારામાં નથી એમ સમજીને આ નથી કહેતો.'

રેણુભાઈભાઈ. 'હું' આજથી કાઈને દેંકારીને નહિ બોલાવું'

હું: 'એવું કાઈએ અહીં જાહેર કરવાનું નથી. જેને ગમ્યું હોય. તે એ પ્રમાણે દેંકારાથી ન બોલાવે એટલું જ.'

મોમેશ્વર: 'હવે 'જર ની લડતની વાત કહો.'

હું: 'એનો તો કહેતાં પાર આવે એવો નથી એટલે વખત નીકળશે તેમ તેમ તમને કહેતો રહીશ. પ્રથમ તમને અહીંની જ ટપાલ કેમ લૂંટી તે કહું.'

બધા ભડક્યા હોય તેમ બોલ્યા: 'હો! અહીંની મોટી ટપાલ લૂંટાઈ હતી તેમાં તમે હતા!'

'હું: 'એમાં ભડકો છો શું? હું તો તે વખતે વીસ વર્ષનો હતો એટલે એમાં કંઈ મોટી નવાઈ નથી. પણ મારે નાનો ભાઈ, તે વખતે સાળ વર્ષનો હતો તે પણ એમાં હતો.'

બધાનાં મોં પહોળાં થઈ ગયાં. કાઈ કંઈ ન બોલ્યું.

મેં કહ્યું: 'અમારી જુદી જુદી ડુકડીઓ ગામડાની ટપાલ લૂંટતી હતી પરંતુ પોલીસ એને પકડી શકતી ન હતી. છતાં ઉપરથી તે વખતના ડી. એસ. પી. મિ. મરડેએ કંકાસ મારી કે ગામડાની એકલ વાટમાં એકલા ટપાલીને લૂંટવો એમાં મોટી શી બહાદુરી છે? જો મુગર્લ પ્રવૃત્તિવાળા બહાદુરીની ખુમારી રાખતા હોય તો અહીંની મોટી ટપાલ લૂંટે તો એમને મનિફારી માનું.'

‘આ વાત અમારો પાસે આવી એટલે મારો ભાઈ, રોહિન સૌ પ્રથમ બોલી જાયો—એ ટપાલ લૂની આપણે મગડોને બતાવી આપીએ તો જ ખરા મે કશું એમ વિચારવા ન થયું. એ માટે પ્લાન તૈયાર કરવો જોઈએ પરંતુ મારી જૂન સુધારતા ગળતી દરીને એ અમારો સાથીદાર હતો તે બોલ્યો— યોજના માટે દહાડા ન અગાડાય મગડોને આપણે ચેતી જવાની તક આપવી ન જોઈએ એ તો હજુ એમ માનતો હતો કે એની કદાચ હજુ અપણે જાણતા પણ નહિ હોઈએ એટલે એ પણ નવાઈ પામી જાય તેમ પરમ દિવસે કે ચોથે દિવસે એ ટપાલ લૂટાવી જોઈએ.’

રોહિત બોલી જાયો—ખરાબ છે મે કશું—યોજના વગર ? ગળતી મ્હે—કામ નક્કી થાય એટલે યોજના આપોઆપ ચૂકે ખરી રીતે આપણને યોજના સૂઝતી નથી તેનું મુખ્ય કારણ આપણું કામ નક્કી હોતું નથી. અને એ ખરું પણ પડ્યું એ રાત્રે અમે બધાએ યોજના ઉપર સ્પર્તા સ્પર્તા જુદો જુદો વિચાર કર્યો અને યોજના નથી એમ મ્હેનાગ મનેજ યોજના જડી મઈ અને એમાં જે કઈ ખામીઓ હતી તે બીજાએ મૂચના કરીને નિવારી નાખી અને ચોથે દિવસે નહિ પણ ત્રીજે જ દિવસે એ ટપાલ લૂટાઈ.’

હું વાચ્ય પૂરું કરતાં અટક્યો ત્યાં મોમેશ્વર બોલી જાયો શી ગેતે લૂની એ તો કહો’

હું મોમેશ્વર ‘ટપાનો લૂટવાની ચાર ચઈ એટલે સાથે પોલીસ મૂકવામાં આવી હતી અહીંની ટપાલ સાથે ભરી બદ્દે એ પોલીસ રહેતી રાત્રે મેઈલમા ટપાલ ઉતરતી અને થોડાગાડી એને પોસ્ટ ઓફીસે પડાવતી કરવામાં આવતી એટલે એ મેઈલમાં ટપાલની સાથે રોહિતે ઉતરતું એમ નક્કી કર્યું હતું મેઈલમાથી ગત્રે પેસેન્જરો ઉતરે છે કે નહિ તેનો ખ્યાલ રાખવાનો હતો ઉતરે તે તો મેટલા ઉતરે છે ? સામનો કરે તેવી બીજી પોલીસ સાથે છે કે એ પોલીસ રોજના નિયમ પ્રમાણે છે, વગેરે માહિતી ટપાલની થોડાગાડી આવી

પહેલે તે પહેલાં બેગી કરીને ગાંધિતે અને દોઢ માઈલ દૂર ત્યાં
ટપાલ લેટના છપાયા હોઈએ ત્યાં પહોંચાડવાની હતી.

વચ્ચે ગુણોડભાઈ બોની જાળ્યા 'એ સી રીતે અને ? થોડા
ગાડી કરતા હીડતો માણસ વહેનો સી રીતે આવી શકે ?'

હું હસ્યો બોલ્યો 'ત્યારે યોજના ડાનું નામ ? રેલેશની બાનુમાં
બેતરમાં ગમે તપણુના ઝાડને થડે ટેકરીને તાણુ મારેલી સાવકલ
મૂંડી ગાંધી હતી તે સાવકલ ઉપર મેસીને થોડાગાડી ઉપડે તે અગાઉ
પોલીસને ખબર ન પડે તે પ્રમાણે રાહિતે ઉપડવાનું હતું.'

કામાઈ બોલી જઈયો 'આ તો ભારે કહેવાય.'

સોમેશ્વર 'આવાં સાલસ કર્યા હોય પછી નાથાલ છતો આખ
મી ચકાશે અને અભેસગના પગ પારખી જતા સી વાર લાગે.'

જીવાભાઈ 'મારા જેવા બોલી જુહિના બે પોલીસો ટપાલ
સાથે હોય તે તમને સી રીતે પહોંચે ?'

ગુણોડભાઈ 'હવે આપણે વાતો બધ કરે અને યોગને
કહેવા દો.'

મે આગળ ચડું ક્યું 'રાહિત સાવકલ ઉપર આવી પહોંચ્યો
સાત પેસેન્જરો મેઈલમાં ઉતર્યા હતા એટલે એ ચાલતા આવી
પહેલે તે પહેલાં અમારે અમારું કામ પતાવી દેવું જોઈએ એમ
અમે વિચારી લીધું.'

સોમેશ્વર 'પણ ન પતે તો.'

હું 'યોજના એટલે યોજના પતાવી દેવું પડે અમે થોડાગાડીને
ભીની રાખવા સડક વચ્ચે મે દોરડા નાખી દીધાં અને ત્રાસમા ઝાડ
હતાં તેણે બાંધી દીધાં અર્ધ કાલે અમારામાંથી એક જણ આવીને
તપાસ કરી હતી કે પેલીસો પાછળ મોંઘા કરી ભરી બદ્દે બેડા
હોય છે એટલે ગાડી આવી પહોંચે તે સાથે અમારામાના મે જણે
વીનળાગેગે આગળથી ગાડી ઉપર ચડી જઈ, પોલીસો હોસિવાર

સાથ તે પહેલાં એમની બંદૂકો પકડી લેતી. ખૂંચતી ન લેવાય તો વાંધો નહિ, પણ ફાડવા માટે એના હાથમાં સ્વતંત્ર ન હોય એ રિયતિમાં મુકાતાં પોલીસ છટવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યાં બીજા બે જણે બાબુભાઈ આવી તેમના ઉપર હુમલો કરવો.'

હું ચટક્યો એટલે રણછોડભાઈ બોલ્યા: 'પછી, !'

'પછી શું ?' એ કહ્યું: 'અમે ધાર્યા કરતાં સહેલામાં પતી ગયું. હું અને રજની ચોખના પ્રમાણે ઘોડાગાડી ઉપર આગળથી હમગો મારી ચડી ગયા. બંદૂકો ખૂંચતી લીધી. પોલીસો આ હુમલાથી એવા ગભરાઈ ગયા કે એમણે થોડો સરખો. પણ પ્રયત્ન ન કર્યો. તરત બાબુભાઈ બીજા બે જણ આવી પહોંચ્યા.

'પોલીસો સામે બંદૂક તાકી અમે કહ્યું: 'જો હુમલો કરવાની યેરવી કરી છે તો જાનથી જરો.'

'એમણે બનેએ કહ્યું—તમે ટપાલ લૂંટો એમાં અમને હરકત નથી, પણ એથી અમારી નોકરી જરો. માટે અમોરુ બધું તાકતા હો તો સામા લીમડાના થડ સાથે દોરડા વતી અમને બાંધી દો. એટલે અમને અમારા બચાવ કરતાં ફાવે કે અમે શું કરીએ, એ સોંકાતું મોટું ટોણું હતું એટલે અમને ઝાડ સાથે બાંધી દીધા.'

બધા ખડખડ હસી પડ્યા

'અમે તરત બનેને દોરડા વતી બાંધી દીધા. અને નિરાતિ ટપાલ લૂંટીને પગને ઘોડાની માફક દેડાવી મુક્યા તે ૩૧ માઈલની મુસાફરી પછી રાત્રે છુપાયા. અને તેના પત્તો ઠેક સુધી મિ. મરાઠેને ન મળ્યો તે ન મળ્યો !'

સ. વારની પરેડ પૂરી થઈ ત્યાં આજે અમારી દુકાની વર્કીંગ છે એમ ક્રોધ ઈન્સ્પેક્ટરે જાહેર કર્યું—નંબર ૧, ૨, ૪, ૫ પાણી વર્કીંગ, નં. ૬ પંખા વર્કીંગ, નં. ૭ આશીસ વર્કીંગ નં. ૮ ૬ બગીચા વર્કીંગ, નં. ૧૦, ૧૧ ધોતી વર્કીંગ, નં. ૧૨, ૧૩ હોમ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની વર્કીંગ, નં. ૧૪, ૧૫ લેન્ડ-બકરા વર્કીંગ. નંબર ૩ મારો હતો, મારો નંબર વર્કીંગમાં બિયડું આપ્યો નહિ, એટલે પતી જતા મેં સાહેબને પૂછ્યું. 'મારો નંબર વર્કીંગમાં નથી બોલાયો.'

ક્રોધ ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યું 'તુમ પદેલિએ હો જિસ લિયે તુમને વર્કીંગમેંસે છૂટી મિલ ગયી હે'

મને કહેવાનું મન તો થયું કે જો બીજાને વર્કીંગ આપતા હો તો મને પણ આપો પરંતુ આવી કોઈ એ અવગણ અર્થ કરે એમ માની હું ચૂપ રહ્યો. નં. ૫ મોમેથગનો હતો એટલે એને પાણી વર્કીંગ આવી હતી. સૌથી ખરાબ પાણી વર્કીંગ હતી એટલે એ કામ ચાર જણને સોંપાતું.

લગભગ એક-દોઢ માર્ચ દર મીસે ફૂલો હતો, ત્યાંથી સાહેબના ઘરનું પાણી વર્કીંગ નીકળે તેમજો બગીચાવાવ પડતું. વળી જો પીના જેટલું મીઠું પાણી ત્યાંથી લાવવાનું હોય તો અધું ઓછું થાય એવું હતું, પરંતુ કપડાં ધોવાના પાણી સિવાય બીજા બધા કામમાં મીઠું પાણી વાપરવાનો ડી. એસ પી.નાં પત્નીનો આગ્રહ હતો. ખાગ પાણીથી વાસણ, ઝાંખાં પડી જતાં હતાં એટલે એ સ્વદ્ કરવા માટે

મીઠું પાણી વપરાતું હતું. અને સાફ કનાર નોકર એટલે પાણીનો નળ ખુલો મુકીને જે બેદરકારીથી વોટરવર્ક્સવાળા લેફા પાણીનો દુરુપયોગ કરે છે તેની હરીફાઈ અહીં પણ વાસણ સાફ કરવામાં ચતી નાનના કેમમાં ખાતુ પાણી વાપરવાથી ચામડીને ચગ આવે છે એમ માની નાવામાં પણ મીઠું પાણી વપરાતું હતું અને એથી બાથરૂમમાં બેસી નિરાંતે નાહનાર લોકોને પાણી ઢોળતી વખતે એવો ખ્યાલ પણ આવતો ન હતો કે પાણી લાવી લાવીને બીજાને ટાણ પડી જતી હતી.

તેમાંય આ પાણી લાવવામાં કોઈ કોઈ વખત માટયુ કાચુ નીકળીને બેસી જતું ત્યારે વર્ફીંગવાળો મગજની ચિઠ્ઠી આવી હોય તેમ સામોગ નડાવાઈ જતો અને તેથી સાહેબના નોકરના કડવા બોલ સાંભળવા પડતા એ નફામાં આ અનુભવે ટેવાઈ ગયેલા વર્ફીંગવાળા બારોમાર કુભારને ઘેર જતા અને માટયું માગતા કુભારને પણ વારા પ્રમાણે વર્ફીંગ કરતી પડતી, એટલે એ ન મનનું કાચા જેવું જ માટયુ આતો જેનો અજામ બેકાક દિવસમાં એનો એ આવતો !

પણ વર્ફીંગ એટલે ઓશીસ ટાઈમમાં સાહેબ હોય તે વખતે બહાર બેઠા મેકા મરેલા કુતરાને ભગી તાણી જતો હોય તેમ આંધકા મારી મારીને પણો બેઆ કડવો તે એકધાગ એ નિગસ કામમાં હાથ દટાગીને કે ઘાકીને આગસ કરી જાય અને દોરી થબી જાય તો ઓશીસ પહાવાળો મૂંઝે એનો જ આ ધધો પણ નવા નવા ઉમે દારો પાસે વેક કરાવવાની પડી ગયેલી ટેવને લીધે જમાદાર બની, વર્ફીંગવાળાને ટેડકાવતો—પણા ક્યો જધ રખા ? મર ગવા તો નહિ !

ભદ્ર સોનાવગીમાં જેમ અગ્રેજીમાં બોલવું એ ફેશન ગણાય છે અને તેથી બને વાત કનાગ ગુજરાની સમજતા હોવા છતાં જરૂર ન હોવા છતાં જેમ માણસો અગ્રેજીમાં બોલે છે, તેમ પોલીસ

ખાતામાં દિંદીમાં બોલતું એ ફેશન છે/ અને એથી જ ખીજ ઉપર રુઆમ પડે છે એમ માની દેડ ડી. એસ. પી.થી માંડી એમના પદા-વાળા સુધીના બધા દિંદીમાં દીધે રાખ્યે છે. એ બધાને દીધે રાખવાનું હોય છે પોલીસ જંતુ ઉપર, જે જંતુ બહારથી સમાજને મેલેરિયાના મચ્છર જેવું ઉપદ્રાવક લાગે છે, છતાં જાતે કચડાઓનું દોઈ એટલું નમાલું જની ગયું હોય છે કે પટ્ટાવાળાની ખોટી દાદાગીરીને પણ એ પકકારી શકતું નથી.

ઑશીસ વર્ષોંગ એટલે જે પટ્ટાવાળો રીતસરનો કચેરીનો પગાર ખાય છે તે જમાદાર બની જાય અને ટ્રેઈનિંગ લેવા આવેલો પોલીસ કોન્સ્ટેબલ વર્ષોંગના દિવસ પૂરતો પટ્ટાવાળો બની ઑશીમના હમા-લાનું કામ કરે. કારકુન સાહેબોને પાણી પીતું હોય, કાગળ ચપરકી કાઢીને પહોંચાડતી હોય, તે એણે કરવાનું. મૂળ પટ્ટાવાળો વળી ખુલામત કરવા કાઈ સાહેબને ઘેર પણ ગયો હોય.

બગીચા વર્ષોંગ એટલે સાહેબના અને ઑશીસના બગીચાના છાંડને પાણી પાતું, એમાં ઘાસ થયું હોય તો નીંદી નાખતું જમીન કંકણ થઈ હોય તો તેને ખોદીને પોચી કરતી, ફળ હોય તો તે છિનારીને સાહેબગણીને સુખત કરવાં, સાહેબનાં જાગરો ગમતાં હોય તો એમની ખુશામત કરતી. કાઈનો ઘોડો થવો કે કાઈને ઝાકતી કાળે ઝોલાં બાંધી આપી સિનેમાના સીનની માફક ભવિષ્યમાં પ્રેમ કરવાનો પ્રમંગ આવે ત્યારે લાંબા ઝોલા ખાતાં આવડે તેની અત્યા-રથી તાલીમ આપતી.

ધોખી વર્ષોંગ એ પણ પાણી વર્ષોંગ જેવું અડધું કામ હતું. કૂવેથી પાણી ખેંચી કપડાં ધોવાનાં; અને કપડાં વ રોજ રોજ ઢગલો ચાપ એટલે એ ધોનાર કામ પતી રહે ત્યારે ચાકી જતા. વળી વર્ષોંગ રોજ બદલાય એટલે ધરતી કરવાનું કામ એમને અવડેનહિ એટલે સોંપાતું નહિ બાકી એ હોય તો ધોખી વર્ષોંગ એ ત્રાસ-જનક બની જાત.

હોમ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની વકીલ એટલે કાઈ ચોક્કસ મમ નહિ હી એસ. પી. સાહેબના એ સેક્ટરી બણાવ, એટલે એમના મોલના માનમાં દરરોજ બે નબર એમને ઘેર વકીલ કગવા જતા, ને મગ્યુ ખાડવાના કામથી માંડી લાકડાં ચીરવાના કામ સુધીનું બે કામ સાહેબના મહાનાથી બતાવે તે કરવાનું રહેતું

એમ-બકરાં વકીલમાં ગ્યારીનું કામ બેસ બધાયેલી ને બધાયેલી ન રહે એને એનો પગ છૂટો ખરવા થોડી ફેરવવાની હોય બકરા એ કામ એની મેજ કરી લેતો એટલે વકીલગણાને તસ્દી લેવી પડતી નહિ પરંતુ બેસ નિરાતિ જીબી ગહી નાહી લેતી, વકીલગણાને નવરાવવામાં ત્રાસ દેતી નહિ, બ્યારે બકરા એ વખતે માથુ વીંઝી તોફાન કરી વકીલગણાની સેવા પૂરેપૂરી લેઈ લેતો ઘરમાં ઘરફ માણસ દોષ માને તેને જેમ દાંત ન હોવાથી ફાતણનો ફૂચો કરી આપવો પડે, તેવા ઝીણા ફૂચા જેવા ઘાસના કકડા કરી રાખવા પડતા એ ઘાસ મીડુ જાંગીને રાખવામાં આવતું અને જરૂર પ્રમાણે બેસને નીરવામાં આવતું આજના વકીલગણાએ બીજા દિવસના વકીલગણા ચાઈ સલામે ત્યા સુધી જોઈતું ઘાસ એ રીતે કાપીને ગાખી દેવું પડતું જો આ કામ ન લેત તો સૌથી સહેલી વકીલ આ થઈ જાત પરંતુ વકીલમાં કાઈને અન્યાય ન થઈ જાય એ મરજી આ કામ આટલું અધરુ બની મુ હશે એમ વકીલ કગનાર મહેતા હતા હોડી લીનસીધાના વખતથી સાહેબ ગણીને પગપાનન તરફ એટલી પ્રીતિ બધાઈ મઈ હતી કે બેસની વકા મ બગબર થઈ જી કે નહિ તેની એ જાતે દરરોજ ખાત્રી મરતા હતા

દરરોજની આ વકીલ ઉપરાત સીકન પ્રમાણે બીજી વકીલ પછુ નીચાતી કોવસા પાવાના થાય ત્યારે સરકારી સારા જાવળ જોઈને વકીલમાં કપાવવામાં આવતા અને તેના કાલસા પછુ જાત દેખરેખ નીચે પડાવવામાં આવતા અને તે ગ્રહઉદયની વચ્ચે બેટ

તરીકે એમના દીકરીજમાઈ સહેરમાં રહેતાં હતાં તેમને પણ વરસની ખર્ચાં જોટવા પોલીસવાનમાં ગુણો જારીને મોકલી આપવામાં આવતા. એની જ ગીતે બે સને માટે જોઈતું ઘાસ પણ સીકાન વખતે વર્કીંગમાં કપાવીને ગૂળે બધાવી મૂકાવવામાં આવતી.

ટૂંકમાં સરકારી માણસોની પ્રજાને કરની પડતી સેવાને વેડ તરીકે જાણખાવવામાં આવે છે તેમ પોલીસને અમલદારની કરવી પડતી સેવાને વર્કીંગ તરીકેના જીયા નામથી જાણખાવવામાં આવે છે.

મારી વર્કીંગ ન નીકળી એટલે મને યયુ તો ખરું કે આ લોકો ગેરકાયદેસર આ વેડ કરાવી રહ્યા છે એટલે નવા તત્તને લીધે હવે ભડકતા હોવા જોઈએ. બાકી મારી વર્કીંગ ન કાઢવાને કારણે શું? મારી વાતો પોલીસ કેમ્પમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એટલે હું બચેયો-ગણેયો અને જીયા ધરનો માણસ છું એટલા માટે નહિ પણ બગવાખોર પણ છું એ ખ્યાતિને લીધે મને વર્કીંગમાંથી બાતલ રાખ્યો હતો એમ સમજી જતા મને વાગ ન લાગી આ વર્કીંગ જવી જોઈએ એમ લાગવા છતાં હું એને માટે અધીરો થવા માગતો ન હતો જે કમ્પુ તે વેરભાવે નહ પણ પ્રેમભાવે કરવું, અને એ રીતે થાય તો જ વાતાવરણ નિર્મળ ગહે. વળી હવે તો મારા પહેાં દાદા જેવા સમર્થ પુરુષ હતા એમનામાં શ્રદ્ધા મૂળી પાચ વગસ પોલીસમાં સેવા આપવા આવ્યો છું તો જે કંઈ કરવું તે એમની મનાહ પ્રમાણે શ કામ ન કરવું? હવે સરકાર આપણી હતી દાદાનું સરનામું પ્રતિષ્ઠામયું નહિ, પણ દશરથ રાજ્યમાં રસિધનું જેવું સ્થાન હતું તેવું પરિવર્તન સ્થાન હતું. પત્ની તનવી આવી નાની મોટી કુટેવો રાજની એમાં શી નવાઈ હતી?

પરંતુ પાણીની વર્કીંગમાંથી સોનેશ્વર નહાવાઈને આવ્યો હતો. આવતા સગો એ જોતી જોડે 'ગણજનમાઈ' તમે તો વર્કીંગમાંથી અચી ગયા પણ અમારો મરો છે.

મે કહ્યું 'શું થયું?'

સોમેશ્વર: 'થાય શું ? કુંભાર વેઠ ઉતારતા હોય તેમ કાર્યા માટલાં આપે છે એટલે ફાદી જાય છે. ને એનો રોષ ઉતરે છે આપણા ઉપર.'

હ: 'કાણુ સાહેબનાં પત્ની બોલ્યાં હતાં ?'

સોમેશ્વર: 'એ બોલે તો તો સારુ, પણ રમાજી ઘેર કામ કરવા રહે છે તેણે મને ગમે તેમ બોધવા માંડ્યું.' અને એની આંખ-માંથી પાણી આવી ગયું.

મે' ધીમેથી કહ્યું: 'તું કહ્યું, એ તો મને કહો.'

સોમેશ્વરની પાંપણોમાં પાણીનો પડદો કરી રહેલી આંખો મારા સામે તાકી રહી. એ કંઈ ન બોલ્યો.

મે ક્યુ: 'હું કંઈ ભગવાન છું' તે કહ્યા વગર જાણી શકોશ ? વળી ખીજુ રૂમમાં કાંઈ છે પણ નહિ'

ગહેમુખીયા ત્રીજે દિવસે જ રૂમ બદલીને જાગી છૂટયા હતા. એમને અમારો સહવાસ ગમ્યો ન હતો. પ્રથમ તો રૂમ ચોખ્ખી થઈ એ જ ફેરફાર એમને ન ગમ્યો ! પછી હું ખાદીધારી છુ, કોમ્પેસી છુ, 'જરનો ભાગફોડિયો છુ, વગેરે વગેરે જાણતાં એને થયું કે આ માણસનો સહવાસ કરવા જેવો નથી ! એટલે એ રૂમમાં હવે અમે બંને એકબાં હતા. એથી સોમેશ્વરને ઘણો આનંદ થયો હતો એ કારણે એણે એકો બેડકે ચાર વાગે જીડીને ગીતાના અઢારે ૫ અધ્યાયનો મુખપાઠ કરી દીધો હતો.

એણે કહ્યું- પોલીસો પ્રભાતે અપમાન કરે છે એટલું જ આજ સુધી હું જાણતો હતો. એમને વળી એથી ૫ ખગમ અપમાન વેડતાં પડતાં હશે તે અહીં આવ્યા પછી ખજર પડવા માંડી.'

હ: 'એ તો માનવ્યભાવનું વલણ જ છે. જે અપમાન વેડતો હોય તે જ ખીજનું અપમાન કરી શકે. અપમાન જે સદી શકતો નથી તે જ ખીજને અપમાનથી થતી વેદના સમજી શકે, એટલે અપમાન

કરતાં વિચાર કરે. 'જે ન્યાય લેવા માટે મરી ફીટતો હોય તે જ પીઝને ન્યાય કરી શકે. અન્યાયને જે સહી લે છે તે ન્યાય આપી પણ શકતો નથી.'

સોમેશ્વર: 'પણ અપમાનને ય હદ તો હોય કે નહિ !'

મેં એને શાંત પાડતાં કહ્યું: 'પણ થયું શું તે તો કહો.'

પેલી રખારણે કહ્યું: 'માટલું તો કાંઈ કાચું હોતું નથી. પણ ઘેર માથે માટલાં લીધાં નથી હોતાં એટલે ડોકું ડગી જાય છે. એટલે આંધળા આવી આવીને માટલાં રોજ ફસડી જાય છે. બાકી લાવો કાચા માટલામાં પાણી ભરીને હું વહી આપું, ને જો તરાડ પણ પડતી હોય તો. હોડી પાણીમાં વહી જાય તેમ આવતાં ન આવડે અને ભારખાનાના ડબ્બા સામસામા અથડાય તેમ ધડધી માથું ડગ્યા કરે એટલે માટલું ફાટી ન જાય તો બીજું શાંય શું !'

મેં કહ્યું: 'એમાં બોદું શું લાગવાનું ? એને કહેવું હતું ને કે અમારો તે કંઈ બેરાનો અવતાર છે કે ઘેર પાણી ભરું' હોય !'

સોમેશ્વરે કહ્યું: 'દિડકી ગોમતીના આરામાં રહી જાત્રાળુઓના અશ્વામમરા બાઈ ફાટી ગઈ હોય તેમ જો બાઈ સાહેબને ઘેર રહીને ફાટી ગઈ છે. એટલું જો બોલી મધ છતાં હું સાંભળી રહ્યો ત્યારે એણે ઉપડતતિ કહ્યું-એકું ના લેતાં આવડતું હોય તો ધરની બેરીને બોલાવો. વહીં જો ય કરશે ને.....અને એણે એવી નફફટ આંખ ઉઘાળી કે મરદની આંખ પણ એવો વ્યંગ કરતાં શરમાય.'

હું ય તપી ગયો બોલ્યો: 'તો પત્રી બોધ શું રહ્યા ? એને બોડે માથું' કાં નહિ કે તારા જેવી મારી બેરી વહી નથી ગઈ કે સાહેબનાં હંડાપણુ કરવા આવે.'

સોમેશ્વર નિરાશાભરું બોલતાં: 'એવી ફાટી અમેમી બાધ સાથે જીવાળેડી કરી કાઢી ધોઈને કાલ્લ કાઢવાનો કે બીજું ?'

મારો ઉછળેલો મિઝન ત્યાં સુધીમાં અર્ધો શાન્ત થયો મેં
કહ્યું 'એ પણ તમારું સાચું છે. એરી રજારણ કાણ છે ?'

'બીજી કાણ એવી હોય ?' પરામાં વેશ્યાનો ધધો લેછને બેઠી
છે અને અમેરીગ અને એ મગીને દલાલા કરે છે તે, ધણીને
ખાવેથી છૂટી ગયેલી લીલુડી.'

હું: 'એવા ગતનને સાહેમે કામ કરવા રાખી છે ?'

સોમેશ્વર 'એ મફત કામ કરે છે અને એમ સાહેબને આથે
પેયો ધધો ધમધોકા અથાવે છે. અને સાહેબને ઘેર હાડકું ક્યાં
નમાવવાનું છે ? જમાદારી કરવાની એટલે શું કામ સાહેબને ગજ
ના રાખે ?'

હું બીડા વિચારમાં પડી ગયો

પણ સોમેશ્વરને શાંત ગહેતાં શી રીતે જ પ વળે ? તે બોલ્યો
'રણજીતભાઈ' તમે તો કહો છો કે કેમિસનું આપણું રાજ્ય આખું
એટલે ત'ન મરાખર આલવાનું, અને અહીં તો આપુ ને આપુ
અધેર ચાલે છે.'

હું 'આ અમલદારોને જૂની ટેવો પડી ગયેલી એટલે તરત
શાંતી આવે ?'

સોમેશ્વર 'પણ કેમિસ સરકારે એ ટેવો બૂઝાવવી નોંધએ ને ?'

મેં સોમેશ્વરનો ખભે ચાગડતાં કહ્યું. 'અઠવાડિયામાં તમાગમાં
પણ જુસ્સો આગ્યો ખરો.'

સોમેશ્વર 'તમારી સોખત માય પછી આવા અન્યાય સામે પ
કોધ ન આવે ?'

હું 'આપણને અન્યાય કહરો એટલે એ અન્યાય મયો સમજાવે.
/સરકાર પોતે પણ નોકરશાહીની કુટેવો કાઢવા માગે છે. પણ એને
ખજર શી પડે કે તત્તની મશીનરીમાં દજુ એ જ કાટ ચોટલો છે ?'

સોમેશ્વર 'તમારા જેવા દવે છે એટલે એમણે લખવું નોંધએ.'

હું: એ બધું થ યઈ રહેશે આપણે દેદનિંગ છાડીને જઈશું
ત્યારે એનો એકે થ કુર્ચુ નહિ હોય તેની ખાત્રી રાખાએ.'

[૯]

સવારની પરેડ પછી અમે રૂમ ઉપર આવ્યા કે તરત નાયાભાઈ મારી પાસે આવ્યા. મને કહે: 'ભાઈ! જીવાભાઈ બિસ્તરા બાંધીને ઘેર જવા તૈયાર થયો છે. રાજનામું લખી દીધું છે. એ મંજૂર થવા વગર અત્યારે ને અત્યારે એ જવા તૈયાર થયો છે. એ શુના બદલ જે પગલાં સેવાં હોય તે સાહેબ મોં સે, જેલ જવાનું થશે તો પોતે જઈ આવશે, પણ હવે અહીં રોકાશે નહિ એમ કહે છે.'

નાયાભાઈને પૂરું બોલી દીધા પછી મેં પૂછ્યું: 'એવું શું બન્યું છે ?'

નાયાભાઈ: 'કશું કહેતો નથી. એક જ વાત કરે છે-મને કશું પૂછશો નહિ. આમ તો એને હવે એક માસ બાકી છે પછી નોકરી ઉપર જવાનું છે. પણ શું થયું તે આપણને શી ખબર પડે ? સવારની પરેડમાં પાછું નહોતો આવ્યો.'

હું બેઠો થયેા. સોમેશ્વર કહે: 'એને આપણી રૂમ ઉપર લાવજો !'

હું : 'હું એને અહીં બેઠી જ લાવું છું. પણ તમે હવે થોડો વખત બહાર જાઓ, નહિ તો વાત કહેતાં બેઠી જીલ નહિ ઉપડે.'

સોમેશ્વર : 'ચૂને રસોઈ ચૂકી છે તેનું શું ?'

હું દસીને બોલ્યો: 'હવે ગઈ કાલથી એ દુઃખ તો તમે વિદાય કયું છે. પછી, હું ત્રણ આગળ બેસીને વાત કરીશ જીવાભાઈ નજીક બેસજો તો વાંધો નથી ને !'

સોમેશ્વર અત્યારથી વિદાય થતાં બોલ્યો 'હોને હું આ
આત્મે જીવાભાર્ત શુ ખિસ્તી જહોન અડશે તો પણ હવે મારી
રસોઈ અગાડવાની નથી તમે ન મળ્યા હોત તો એ દુખ ક્યાં
સુધી ચાલત એ શી ખબર ?'

અમે બંને સામસામ્ય હસીને ચાલતા થયા એ નાયાભાઈને કહ્યું
'તમે ! હવે મારી સાથે ન આવશો હું જાણે વગર જાણેકર્યે
અચાનક જઈ અડશે હોહી તેમ મને એકલાને જવા દો.'

નાયાભાઈ પાઠળ રહ્યો હું રૂમમાં ખમ મુકતા પહેલાં બોલ્યો
'કાભાઈ ! મારી નો' હવે મળશે કે ?'

કાવદનો અમારે અજ્ઞાસ ચાલતો હતો તે અમે મે એક
નોટ તૈયાર કરી હતી

કાભાઈ એમાંથી ઉતારો કરી લેવા એને વેઈ ગયો હતો એટલે
એમાં કંઈ જુદું ન હતું

એ સાથે મે રૂમમાં ડોકિયુ ક્યું તો કાભાઈ જીવાભાઈને
સમજાવતો એની સામે ભેગો હતો મે પૂછ્યું 'શુ છે આ ? કેમ
ખિસ્તારો બાંધીને તૈયાર વર્ષો છે ?'

કાભાઈ 'સારુ થયુ તમે આખા તે હું તમને બોલાવવા
આવવાનો વિચાર કરતો હતો જીસભાઈ કશું કાશું કહેતો નહી
અને નોકરીએ ચડવાનો વખત આ પો ત્યારે રાજીનામું આપે કે

મે બંનેની પાસે બેસતા જીવાભાઈને પૂછ્યું 'કેમ, કંઈ કારણ ?'

મહાપરાણે એણે અત્યાર સુધી જે અંધુ ખાળી રાખ્યાં હતા
તે મારા એ સવાન સમાં એની કાજૂ જાતાર ગયાં અને રોહી
જનના મૃત્યુ સમાચાર મળતા માણસથી જેમ પોક મૂકી જવાય તેમ
એણે પોક મૂકી આજુબાજુના રિક્કટો રડારાનો અવાજ આવતાં દોડી
આવ્યાં હવે તો જીવાભાઈને કંઈ કહેતું હોય તોય કહેવાય તેવું
ન રહ્યું

મેં એમને ફોનો નીકળી જાય ત્યાં સુધી રહી લેવા દીધા પછી હાથ ઝાડ્યો. કહ્યું 'ચાલો મારી રૂમે. તમારે જવું હોય તો હું નહિ રોકું, પણ થોડીવાર મારી સાથે ચાલો જિલ્લો દળવું થાય પછી જાઓ.'

મારો આમલ એ ન ઠેવી સક્યો મેં એનું ખાવડું ઝાલી લીધો. ક્યો એટલે એ જિભો ચપો અને મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો. રિક્કુટોનું કુતુહલ વધી ગયું હતું એટલે મારી રૂમમાં ડોકિયું કરવા આવ્યા વગર ન રહ્યા હોત. પણ સોમેશ્વર બહાર દૂર ગયો રહ્યો પહેરો બરી રહ્યો હતો એટલે દરેકને રૂમ બાહ્ય ન જવાની હાથથી ઈશારત કરી રાખી રાખતો હતો.

મેં જીવાભાઈને પ્રથમ પાણીનો ખાલો આપ્યો. કહ્યું : 'એક વખત પાણી પીઓ પછી મને નિરાતે વાત કરો. જો તમારે વાત ખાનગી રાખવી હશે તો તમે કહો તે સોગદ ખાઉ..'

વચ્ચે જીવાભાઈ બોલ્યો 'તમારે સોગદ ખાવાના હોતા હશે' તમે તો માગ લખા માટે પૂછા, પૂછી મારું ખરાબ દેખાતું હોય તો તમે ખીજે વાત ન કરો એટલું હું કદાચ ન સમજી એવો ઓઠો છું. પણ સાચું કહું છું, એ કહેતાં મારી જીભ નહિ ઉપડે' અને એની આખમાથી, વરસીને રહી ગયેલી વાદળી ફરી વરસવા માંડે તેમ અમુ વરસના મોઢાં.

મેં એના ઉદ્દગને હલકો પડવા દીધા પછી, ખીંચે ન આવતા દોગને માલિક જેમ પપાળી, ખંજવાળી, પટ્ટાડીને ખીંચે લાવવા પ્રયત્ન કરે તેમ મેં એને ખરડે હાથ મૂકી કહ્યું : 'હું સમજી છું. કોઈ જોડી વાત પણ હોય ■ કે ખીજને કહેતાં જીભ ન ઉપડે છતાં દર્દ વખતે ઘેલ આગળ જાય ઉઘાડી કરવી પડે તેમ એની વાત એકાદ જણને કદા વગર છટકો નથી ન કહીએ તો દિલમાંથી દર્દ ઓછું ન થાય.'

જીવાભાઈ. 'હું તમને ક્લોસ તો ચ મારું દર્દ ઓછું થવાનું નથી.'

હું: 'એ તો આપણને આઘાત થાય ત્યારે એવું લાગે છે, સંસારના આઘાત એવા નથી કે વખત જતાં એ ઓછા ન થાય. આપણી આંખે જોઈએ છીએ, હિંદ-પાકિસ્તાનના લાગલા પડ્યાથી લાખો માણસો ધરત્યાર વચરનાં રક્તગતાં ચર્ષ ગયાં. સ્ત્રી બાળકોથી વિખૂટાં પડી ગયાં. કેંક સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર થયા. એ બધું જાણતાં આપણે કમકમી જઈએ છીએ તો એ લોકોને શું થયું હશે? છતાં એ લોકો સુખદુઃખે જીવે છે, અને આઘાત વેડી રહ્યા છે.'

જીવાભાઈ આંચકા ખાતો ખાતો બોલ્યો: 'હું બારિયાનો બચ્ચો, મારાથી કોઈ મારી બહેનદીકરી કે બૈરીની મસ્કરી કરે તો પણ ન વેઠાય. પણ કોઈ અત્યાચાર કરે તો એવું ધડથી માથું જુડું કરી નાખ્યા વગર મારા જીવને એન કંમ પડે!'

પછી મેં ધીમે ધીમે એની પાસેથી વાત કઢાવી. જીવાભાઈની વહુ ગઈ કાલે પાંચ વાગ્યાના સુમારે આવી હતી. પાંચ ગાઉ છેડે એવું ગામ હતું. ગાઉ ઉપર એની મામીનું ગામ હતું. મામાની છોડીને લાણી ધાવણી હતો એટલે પોતે બબ્બર જોવા જતી હતી. જીવાભાઈને ઘેર ગયાં મહિનો થયો એટલે એને થયું લાવને ધણીને પણ મળતી જાઉં. મામાને ગામ જતાં આ પરેડ મારિન્ડ આમળ થઈને એ કેટલાય વખત ગઈ હતી અને પોલીસો પરેડ કરતા હોય તો રસ્તા ઉપર જોવા બેસી પણ રહેતી હતી. એટલે આ સ્થળ એને અનવધ્ય ન હતું. તેમાં જીવાભાઈએ એને કહેવું પણ હતું કે એ પરેડ મારિન્ડની ડાબી બાજુ નાની આરડીઓ દેખાય છે તેમાં પોતે રહે છે. એટલે ધણીને મળવા એ રસ્તે થઈને જતાં એને સ્વાભાવિક ઈચ્છા થાય એમાં નવું ન હતું.

એણે વાત નીકળેલી ત્યારે અમરવત પૂછી લીધું કે બૈરાં માણસને ત્યાં આવવા કે છે ખરાં? જીવાભાઈએ કહેવું 'મળવા કોઈ આવે એમાં કંઈ વાધા નથી. બબ્બરમાં કોઈની મા, બહેન કે બૈરી આવી હોય છે ત્યારે ત્યાં મળવા આવે છે પણ ખરાં.' એટલે

અમથીએ પરેડ ગ્રાઉન્ડ ઓળંગી સામે ઓરડીઓની લાઈન નેહ ત્યારે એને પ્રથમ વિચાર આવ્યો કે કોઈને પોતે શી રીતે પૂછશે ? નામ દેવાય નહિ એટલે બીજો બતાવશે પણ શી રીતે કે આ ઓરડીમાં રહે છે ? ત્યાં એને યાદ આવ્યું કે જામનું નામ દેઈશ એટલે એ તરત નોખા પડી જશે. કાચપરાના એ એક લા ઓટલે તરત બતાવનાર મળશે. અને એ રીતે પૂછી અમથીએ ધણીને શોધી કાઢ્યો. રિફ્રેશ કોઈ લાલ લગ્નું જુએ એટલે દૂર રહ્યા રહ્યા આંખ-મીચકરા કરે એ એમની ટેવ, અને તેમાં અમથી દેખાવડી એટલે એ આંખોને પૂછવું જ શું ? રૂમમાંથી બહાર નીકળી જવાલાઈ અને અમથી પરેડ ગ્રાઉન્ડ લણી જતાં હતાં ત્યાં અભેસંગની નજર ઘર્ષ.

એણે ધીમે ધીમે પાછળ જઈ, બને થોડાં દૂર રહ્યાં એટલે જવાલાઈને ખૂબ પાડી બોલાવ્યો. જવાલાઈને અને એને દોસ્તી પણ હતી. એ દોસ્તી કરવા પાછળ જવાલાઈને સ્વાર્થ હતો. એ ગિફ્ટ તરીકે આવ્યો એવામાં એનાથી પરડનો ધક્રો વેડાતો ન હતો. એ થાકી ગયો હોય છતાં પરાણે પરડમાં ખેંચાયા કરે એટલે બૂમો થાય, અને તેથી ફ્રીલ ઈન્સ્ટ્રક્ટર ગાળો કે, વધારાની શિક્ષા કરે. થાકીને એ તે વખતે જ રાજનામુ આપીને જતો રહેતો હતો ત્યાં અભેસંગ મદદે આવી પહોંચ્યો. ફ્રીલ ઈન્સ્ટ્રક્ટરને લાંચ આપવાની ગોઠવણ એણે કરી દીધી અને પછી જવાલાઈને ચાક લાગે ત્યારે રળ મળવા લાગી. વક્રીંગ નીકળે તેમાં પણ હલકું કામ મળે. એ રાહતના બદલામાં અભેસંગ દર મહિને કંઈને કંઈ રકમ પડાવતો અને ફ્રીલ ઈન્સ્ટ્રક્ટરને કેટલી આપતો એ પ્રશ્ન બાણે, પણ જવાલાઈ જેવા દસ માણ્યો પામેથી એ પૈસા ઉધરાવતો હતો. એ ફૂકડા ખરીદતો, સારી મચ્છી ખરીદતો, એ તો બાણે ધણીએ નજરે નમેલી વાત હતી એટલે એ બધું લાંચરુશ્વત પહોંચતું એ ખરું.

એટલે અભેસંગે જવાલાઈને નજીક બોલાવીને કહ્યું કે, તમારે

ને આગની રાત ભેગાં રહેવું હોય તો ગૂંચાતો ના, હું ઠેકાણું કરી આપીશ.

એ સવાલ સાથે જીવાભાઈમાં પણ સાથે રહેવાની વૃત્તિ જાગી આવી. પૂછ્યું: ‘ક્યાં?’ અભેસંગે કહ્યું: ‘એની તારે શી પંચાત? કાળા ચોરને ત્યાં દશે તો પણ હું ગોઠવી આપું’ પછી તારે એનો શો વારો જો?’

અને એ રાત અમથીને લીલુડીને ત્યાં રાખવાની અભેસંગની દરખાસ્ત જીવાભાઈએ સ્વીકારી. લીલુડી અને અભેસંગનાં કંરવૂંધી એ કાંઈ અજણો ન હતા. પણ એનામાં જાતિયવૃત્તિ ભેરમાં આવી હતી એટલે એ લોદ્ધા ગમે તેવાં દશે પણ રાતવાસો ત્યાં રહેવામાં આપણું શું બગડી જવાનું છે, એમ માની એણે હા પાડી, અને બંને જણ સાથે જઈને તે ઘડીએ અમથીને લીલુડીને ત્યાં મૂકી આવ્યા,

બંને પાછો આવતા હતા ત્યાં અભેસંગે કહ્યું: ‘ચોરડીએ જઈને કાંઈને વાત ન કરતો. તારી મશ્કરી કરશે. અને લીલુડીને ત્યાં રાખી છે એમ જાણ્યો તો દોઢડાં પણ કંશે. બધા લીલુડીને ગમે તેમ માનતા હોય પણ એ બાઈ કોમળી ઇચ્છા ના હોય તેને પરાણે ફસાવતી નથી એ મારો જાતઅનુભવ છે. અને ફસાવે છે તેને ય ફાલી ખાની નથી તમે જે આપો તે લઈ મૂકી વાળી દેવાની!’

જીવાભાઈને એ વાત છુપાવવાનું મન એથી થયું કે સાથીદારો જણે તો પોતે કેવો હવડો દેખાય! કહે કે—‘બેગીનું મોં જોઈને તું મન ન મારી શક્યો તો પછી કાલ લીલુડીથી નહિ લોભાય તેની શી ખાત્રી? અને લીલુડીએ તારી આ નમજાઈ જોઈ એટલે એ તને ફસાવ્યા વગર શાની મૂકે?’

આ કારણે એણે નાયાભાઈને કે કામચંદને વાત ન કરી અને છુપાવ્યું કે પોતે એને દૂર સુધી મૂકવા ગયો હતો એટલે થોડું મોડું

યયું. આઠની હાજરી પછી એણે બહાનું કાઢ્યું કે ફીલ્ડ ઈન્સ્ટ્રક્ટરને કરું કામ છે એટલે મને જતી વખતે ઘેર આવી જવા કહ્યું. એટલે હું ત્યાં જાઉં છું ઇન્સ્ટ્રક્ટર સાથેનો એનો સંબંધ બને સાથીદારો જણતા હતા. એ એમનું કંઈ કામકાજ પણ કરતો હતો એટલે માન્યું કે સાચું હશે.

આમ આઠ વાગે નીકળી અમથી સાથે કલાક સવાકલાક માળી જીવાભાઈ પાછો દસ વાગતાં તો રૂમે પાછો આવી ગયો હતો. બેઠે વગર ખીલ્તું કામો રિક્રુટને સાહેબોનાં કરવાનાં હોતાં નથી એટલે ઠાકરે એને પૂછ્યું પણ નહિ કે 'તું' કામ હતું. એણે કંઈ કહ્યું પણ નહિ. રાત્રે અમથીએ કહ્યું ન હોત કે તમારી પાસે બેઠાક રૂપિયા વધારે હોય તો મને આપી જાઓ તો સવારમાં એ લીલુડીને ઘેર ગયો ન હોત. એ તો એમ જ જાણત કે અમથી મુખરૂપ મામીને ઘેર પહોંચી ગઈ હશે.

પરંતુ સવારમાં એ ત્યાં ગયો ત્યારે અમથીની આખમાં એણે સોહીની ટોરે જોઈ. એના મોં ઉપર અપાકની વાદળા જેવી દાખાશ જવાઈ ગઈ હતી. લીલુડી દૂધ વેચવા નીકળી ગઈ હતી. એનો ધણી ગાયોના વાડમાં હતો. એનાં બે છોકરાં બેઠતાં હતાં, અમથી ઠાકર મરી ગયું હોય અને છેડા વાળીને એને તેમ બેડી હતી. જીવાભાઈએ કંઈ બપવા ક્યાં વગર કહ્યું: 'કેની સાજ કાઢીને બેડી છે ? અહીં તો કાંઈ નથી.'

અમથીએ કહ્યું: 'તમારી લાજ કાઢી છે, માટું મોહું હવે તમારે જોવા જેવું નથી રહ્યું.'

જીવાભાઈને ધ્રાસકો પડ્યો. એણે પૂછ્યું: 'તું' યયું ?'

અમથી: 'તમે બીજી પરણી લેજો. મારો દેહ આ રહિ અને પેત્રો તમારી સાથે આપ્યો હતો તે ચંડાળે બેઠાં મળીને અભાગ્યો છે.'

જીવાભાઈના મોતીયા મરી ગયા. કહ્યું: 'આલ જીડ. એ વાત હવે અહીં જ દાખી દે.'

પણ અમથી બિભી ન થઈ. બોલી: 'ઓ સીવી લેવાય, કંઈ રદિયું આણું સીવી લેવાય છે? મારો દેહ અભડાયો તે ના અભડાયો આછો થવાનો છે?'

જીવાભાઈએ એનું બાવડું ઝાલી બિભી કરી દીધી. મગડું કપર-માંથી બેઠું થઇને ચાલવા માંડે તેમ અમથી ચાલવા માંડી પણ એ એક જ વાક્ય રટતી હતી કે, 'હું હવે તમારા કામની નથી રહી!'

જીવાભાઈનું વેર બોલી બેઠું: 'તું અભડાઈ છે તો હું તને જાંટા નાખી પવિતર કરીશ.'

અમથી: 'પાણીના જાંટા નાખ્યે તો ટેક-ભંગી' વરણને અડી પડાયું હોય તો પવિતર થવાય. કંઈ પારકા આદમીથી દેહ અભડાયો હોય તો પાણીના જાંટા નાખ્યે પવિતર થયો સાંભળ્યો છે?'

જીવાભાઈ: 'પાણીના જાંટા નહિ, દેહ અભડાવનારના લોહીના જાંટા નાખીશ.'

અમથીને પોતાનું શરીર અભડાવનારનું લોહી જાંટાય તેથી ઉદ્વેગ આછો તો થયો પણ પોતાનું અભડાયેલું શરીર પવિતર થાય એ ગળે ઉતર્યું ન હતું. પરંતુ એ બધું પછી જોયું જશે તું અત્યારે ત્યાં જ્યાં નીકળી ■ ત્યાં ચૂપચાપ જા. હું એ વેર ન લઉં ત્યાં સુધી તારી જેમ અભડાયેલો છું. એ રીતે અમથીને સમજાવીને જીવાભાઈ આવ્યો તો ખરો પણ એના પગ પરેડ કરવા શી રીતે મિલાવે? એ પરેડમાં ગયો નહિ એટલું જ નહિ, પણ આ જગાએ હવે તેને રાજનામું મંજૂર થાય ત્યાં સુધી પણ જીવું રહેવું ન હતું. વેરતમિ કરવા એણે નિર્ણય કર્યો હતો એટલે મહિના પછી નોકરીની વાત એને હવે ક્યાં હતી?

મારે એને શું સમજાવવો? શું કહેવું? ધડીબર મને કંઈ સ્પષ્ટ ન પડી.

[૧૦]

એને દ્રુધનિળમાં આઝ્યા દોઢ મહિનો થયો હતો. રાજરાજના અનુભવો હું સરોજને લખતો હતો. પરંતુ આ પ્રસંગ લખતાં મારી આખમયી પાણી આવી ગયું. સોમેશ્વરને પણ આ પ્રસંગ મેં કહ્યો ન હતો. એણે પણ કુતુહલ દાખી રાખી આગ્રહ કર્યો ન હતો. મને એ ઓળખી ગયો હતો એટલે એને ખાતરી હતી કે કહેવાની જરૂર હશે ત્યારે હું કહ્યા વિના નહિ રહું. સરોજને એ રીતે લખતો હતો કે એ જાણે તેમાં જીવાભાઈને વાંધો નહિ આવે. પરંતુ એ રાત્રે મારી દક્ષમ આગળ ન આવી અને મેં તે દિવસ પુરતું લખવાનું માંડી વાળ્યું.

એ રાત્રે જીવાભાઈ લાગી ગયો. હું પોતે પણ જાણતો હતો કે મારો રાકયો એ રાકયો છે, પણ એની વેરની ભાવના શમી ન હતી. એ એમ ઝટ શમે એવી પણ ન હતી. છતાં મને એમ નહિ લાગેલું કે એ આમ રાતોરાત આવ્યો જશે.

રિક્કટો અવારનવાર રાજનામું આપીને કે તે પહેલાં જતા રહેવાના બનાવ બનતા હોય છે, પરંતુ આવી રીતે રાતોરાત નાસી ગયાનો દાખલો બન્યો હોય તેવી કાંઈ વાત કરતું ન હતું. એ કેમ ગયો એ કાંઈ જાણતું ન હતું એટલે બધાને વહેમ રહ્યાં કરતો હતો કે એનું કારણ શું ? કાંઈ ગુનો એણે કર્યો ન હતો એટલે એનું ભાગી જતું એ પોલીસકમ્પને હલાવી નાખે તેવો બનાવ પણ ન હતો. છતાં એ રાતોરાત બાગ્યો એટલે જરૂર એણે કંઈક મોટો ગુનો

કર્પો હશે એમ દિલચાલ થઈ. અને એવો તે મો ગુનો હશે એ એક જ વિચારે ખૂનના ગુના કરતાં વધુ દિલચાલ વધી પડી

હું વિચારમાં પડ્યો મારે શું કરવું ? હું જાણતો હતો મારે તે કહેવું કે નહિ ? કહું છું તો જીવાભાઈના વેગ લેવાના ટકા થતી જઈ એનું કામ મુશ્કેલ બને છે નથી કહેતો તો ગુનો બનનાર છે તે ન અટકાવવાનો ગુનો થાય કે જીવાભાઈ વેર ન લે એમ હું ઈચ્છતો હોઉ છતાં એણે મને વિશ્વાસ મૂકી વાત કહી તે જાહેર કેમ કરાય ? અભુતનને જેમ કૃષ્ણે એનો દુનિય ધર્મ સમજી મુદ્દ કરવાને જે બોધ આપ્યો હતો, અને એજ એનો ધર્મ છે એમ કહ્યું હતું તો જીવાભાઈનો પણ એવા વેર લેવાનો ધર્મ હોય, અને એની પ્રકૃતિ એ તરફ જ પ્રેની હોય તો એ રોક્યો શી રીતે રોકાય ? તો આ દુકીકત જાહેર કરવાથી એના ધર્મની આડે આવવાનું કે બીજું ? વળી અબેમજ જેવા આતતાપીઓનો નાશ કરવાનો ગીતાએ પણ ધર્મ કહ્યો છે અહિંસાનો માર્ગ દિસાથી બને જોયો હોય. પરંતુ એ માર્ગે સૌ જઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે જીવાભાઈ જેવા દિસાને માર્ગે જઈ એવા આતતાપીઓનો નાશ કરે એમા ખોટું શું ?

મને કઈ સમજ પડતી ન હતી મને થયું કે આમા દાદાની સલાહ લેવી હતી એ કહે તે ગમે. સ્વીકારવો પણ એ સલાહ લેવાનો વખત ન રહ્યો અને મારા ઉપર સંપ્ત આવી પહોંચ્યું

મવા ની પરેક વખતે હી એસ પી સાહેબ અડવાડિયામાં એકાદ વખત વિગ્રીટ કરવા આવતા, પરંતુ આજે એ દિવસ ઉપર વિગ્રીટ થઈ જતી છતાં ફોનો આવ્યા એટલે મને થયું આ મુદ્દો આનો વહેલો સાહેબ ખાસે પહોંચી ગયો કે શું ?

હેડ ઈન્સ્ટ્રક્ટરે સાહેબને સલામી આપવા જોઈ એકાદ કર્યો ‘પ્રેઝન્ટ આર્મ્સ !’ પરેક વખતે આમે વ પોલીસો બ્યવસ્થિત હોય છે, પરંતુ સાહેબ આવે ત્યારે તો ગૂંતિના પારો ઉઠતી ડિમીએ પહોંચી જતો

હોમ ઈન્સ્પેક્ટરની સુચના પ્રમાણે હેડ ઇન્સ્ટ્રક્ટરે હુકમ કર્યો એટલે જીવાભાઈની રૂમના સાથીદારો નાયાભાઈ, કાલાઈ અને ત્રીજો હું લાઈનમાંથી બહાર આવી સાહેબની સન્મુખ સલામ કરીને ખડકની જેમ ઊભા થઈ ગયા.

ડી. એસ. પી.એ નાયાભાઈને પૂછ્યું: 'તુમ્હારા સાથી કિસ દિવે રાતકો ભાગા ?'

નાયાભાઈ: 'મેં કુછ નહિ જાનતા.'

ડી. એસ. પી.એ કાલાઈને પૂછ્યું: 'તુમ ક્યા જાનતે હો ?'

મને થયું એ પછી મને પૂછશે તો શું કહીશ ? હું તો જાણું છું. પણ મારાથી જૂઠું શી રીતે બોલાશે ?

ત્યાં કાલાઈએ પણ, 'મેંની કુછ નહિ જાનતા.' જવાબ દીધો એટલે કંઈ કોસ કર્યા વગર સીધો મને સવાલ કર્યો: 'મેંને સુના હે, તુમ્હારે સાથ હસને ખાનગી ખાત ક્રિયા હે.'

મારાથી બોલી જવાયું: 'ક્રિયા તો હે સાબ ...'

હું આગળ અટકી ગયો.

સાહેબે: 'આખો એ ચી ક્યું ફિર રુક કર્યો ગયે ?'

હું: 'મેં બિસી ખાત નહીં કર શકતા.'

હોમ ઇન્સ્પેક્ટરની અને હેડ ઇન્સ્ટ્રક્ટરની પગતી એડીઓ મારા આ જવાબ સાંભળી અર્ધી ઊંચી થઈ ગઈ. પાછળ ઊભેલા રિફુટોના જીવ પણ ઊંચે ચડી ગયા હતા એ વાત મને પછી સોમેશ્વરે કહી. સાહેબને જવાબ ન આપવો, એ આ દુનિયામાં નવો ખનાવ હતો. એ શિસ્ત વિરુદ્ધ હતું. અને સાહેબના હુકમનો લંગ એટલે ખલાસ !

અને વાત પણ સાચી હતી. તરત સાહેબે હુકમ કર્યો: 'અચ્છા ! સબકો એરિસમાં લે ચલો.'

વિદાય થતી વખતે અપાતી સલામી પરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપરથી

રિક્ટોએ આપી અને ફરી લેફ્ટ રાઇટની પરેડ શરુ થઈ ગઈ સાહેબની પાછળ અને ત્રણે ગુનેગારો તરીકે પકડાયા હોઈએ તેમ લેઈ જવામાં આવતા હતા.

સાહેમે પ્રથમ કાભાઈ અને નાયાલાઈને ઓફિસમાં બોલાવ્યા અને બહાર રાખ્યો હતો અને યશુ કે મારે લીધે એ બંને જણને હેરાન થયુ પડશે કાગળ કે અમે ત્રણે વાત જાણીએ છીએ પરંતુ પેલા બે જણ જૂઠું બોલીને છુપાવે છે એમ સાહેમે માની લીધું હતું.

દિવસે એ મિસ્તરો બાંધી જવા તૈયાર થયો હતો ત્યારે શુ બન્યું તે ઉઠીકત મળી હતી. એટલે એ આધારે એ બંનેને સવાલ પૂછી રહ્યા હતા અને એના જાબ્યા-તૂટ્યા શબ્દો હુ બહાર સાંભળતો હતો.

બંનેની તપાસ પૂરી થઈ એટલે એમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા અને મને દાખલ કરવામાં આવ્યો. પોલીસની સિસ્ટ મુજબ હુ સજામાં ફરી એટેન્શનની રિયતિમાં ખડો થઈ ગયો.

ડી એસ પી ‘તુમ સમજતા હો, હમારા હુકમકા અનાદર કરકે તુમને પુનિસ સિસ્ટ કા ભગ કિયા હૈ?’

હુ મૈ પોલીસ સિસ્ટકા ભગ કરનેકા નહી ચાહતા બે મેગ જવાગસે સિસ્ટભગ કુવા હૈ તો મૈ ઇસ બિયે માફી ચાહતા હ મગર કિસીકી છૂપી બાત મે નહી કહી સકતા. મે’ કિસીકા કહેનેવાલા નહી હ એસા સમજ કર ઉસને મૈને કહા થા.’

ડી એસ પી ‘તુમ ઇસ જવાગસે સિસ્ટભગ કે સાથે ગુન્હાકો ઊપાના ઓર ગુન્હા ભી કર રહા હો.’

હુ: મૈ ઇસ બાત કો ચકીન દેતા હુ’ કે ઉસને કિસી ગુન્હા કિયા નહી હૈ’

ડી એસ પી ‘તો વો છૂપી તરહસે ભાગા ક્યો?’

હુ ' મੈ ઊસકો નહી જાને હુ એસા કરસે'

ડી એસ. પી ' તુમમે વો ઇતના ગલરાયા કયો ?'

હુ: 'ઉસકો મેરે સાથ ઇતની મહોખ્ખતથી કે વો મેરા સખ્દ કે ઇન્કાર નહી કર સકતા, ઇસ લિયે'

ડી એસ પી ' તુમ ઇધર મહોખ્ખત કરને આયા હો યા દ્રેધનિગ લેતે કે ?'

હુ 'દ્રેધનિગકી મશીનમે મહોખ્ખત કે તૈલ કાનના જુરરી હૈ'

ડી એસ પી ' મહોખ્ખત કરકે તુમ રિકુટોમા તેન નહિ કાલ રહે મગર ફિગુર જગાનેકા કાશિષ કર રહે હો '

હુ 'ફિગુર જગાનેકા મેરા આચય જી નહિ હૈ'

ડી એસ પી 'તો તુમ રિકુટમે કયો આયે હો ? તુમ પદેલિખ્ખે જવાન હો ખાનદાન કુટુમવાલે હો દુસરે ધધેમે કમા સકતે હો પુલિસમે આનેકા તુમ્હારા દુસરા મતનબ મે નહી સમજ શકતા'

હુ મૈ એસી સમજકે સાથ આયા હુ કે દેશમે શ્વરાન્ય આને કે બાદ સુત્ર હોના જરૂરી હૈ ઇસ નિયે પદેલિખે જવાનો પુલિસત નમે સામેલ હોવે તો દેશમે શાન્તિ કાયમ હો જાય ઓર સ્વગાન્યમે મે સુગાન્ય બન જાય

ડી એસ પી 'હેટ માસમે મૈ તુમ્હારી હિલયાનકો સમજ ગયા હુ તુમ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કે જવાન હો તુમેગી પાર્ટી કોંગ્રેસ સરગર કે ગિંગા દેકો દેશમે ફિગુર જગાને કે ચાહતી હૈ

હુ મૈ કમ્યુનિસ્ટ નહિ હુ લેકિન કોંગ્રેસમેન હુ'

ડી એસ પી 'પુલિસ તતમે કમ્યુનિસ્ટ ઓર કોંગ્રેસમેન મિત્રીકી જુરરત નહી હૈ ઇધર સિફ પુલિસ મી જુગત હૈ. જો શિસ્તમે સરમામ તત્રકો વ્યવસ્થિત રખ્ખે ફિર વો સરગર અંશ

જકી હો, કેમિસકી હો, ઓર ફિર કિસી પાર્ટીઈ હો. ઇસ લિયે તુમકો શિરતમંગ કે લિયે ડીસચાર્જ કિયા ગતા હૈ. ઓર લવિ-
ધ્યમેં કુછબી ગુનાહ ઇસ બારમેં ઉપરિચિત હોગા તો મેં આપકો
ગુનેગાર સમજકર ગિરફતાર કરુંગા.’

અને એ બોલ સાંચે જ કારકુને ટાઈપ કરીને મારા છૂટા થવાનો
હુકમ સાહેબની સહી માટે ટેબલ ઉપર મૂકી દીધો. સાહેબે તેમાં
નોંવાની દરકાર પણ કર્યા વગર સહી કરી દીધી.

હું છૂટો થયો છું એ જાણતા બધા મને વીંટળાઈ વગશે એમ
મેં જે માનેતું તેને જદમે મને કોઈ મળવા પણ ન આશ્યું.’

દરેક ફફડી ગયા કે સાહેબને જો ખબર પડે કે અમુક અમુક
જગ્યા એ વિદાય થયો ત્યારે મળવા ગયા હતા તો એ શું કરે તે
શું કહેવાય! ડી. એસ. પી. એટલે પોલીસનો દેવાધિદેવ. એના હુક-
મનો અનાદર એટલે શું, એની જ કક્ષના કોઈને આવી શક્તી ન
હતી. સૌની એવી ગણતરી હતી કે મને લોકઅપમાં મૂકી દીધા વગર
સાહેબ ખદિ રહે. પરંતુ બ્યારે જાણુ કે એવું કંઈ ન કરતા ફક્ત
છૂટા કરવાની હળવી સિદ્ધા કરી છે ત્યારે ધણાને એવું પણ થયેલું
કે સાહેબ જરૂર રણજીતભાઈથી એટલા તો બી ગયા. બાકી એ
જગ્યાએ બીજો કોઈ હોત તો એ લોકઅપમાં મૂકી દીધા વગર ન રહે.

વળી મારે તે ધડીએ જ ક્વાર્ટર છોડવું એવો હુકમ હતો,
એટલે સુમેદાર મારી સાથે આવ્યા હતા. મારી પાસે જે પોલીસ
સરસામાન હતો તે મેં એમને સુપ્રત કરી દીધો એટલે તે પોલીસ
ટ્રાન્સેબલે ગણી લીધા.

હું મારો બિન્તરો બાંધતો હતો ત્યારે સોમેશ્વરની આંખમાં
જગજગિયાં આવી ગયાં હતાં તે હું જોઈ શકતો હતો. મેં બિન્તરો
લપેટી લીધા પછી એને કહ્યું: ‘આ તું શું કરે છે? હું અહીં શું
કરવા આવ્યો હતો એ તું શું નથી જાણતો? આજની પોલીસ

દુનિયાને મિટાવી દેઈ એને સ્થાને એક નવી દુનિયા, સ્વરાજ્યને લાયક, ગૌરવજરી અને સેવાશાની દુનિયા સર્જવાના ટાંક લેઈને હું અહીં આવ્યો હતો. કે' મુલામ જની રોટલાનો બટકુ દુકડો મેળવવા નહોતો આવ્યો. પછી હું જતો હોઈ તેથી તારે હસવું નેઈએ' સોમેશ્વર મારા સામે મૂંઝુ મૂંઝુ નેઈ રહ્યો.

મને થયું એને પણ મારી સાથે વાત કરતાં મુબેદારની બીક લાગે છે કે શું? પરંતુ એ મારો ભાવ તરત એ સમજી ગયો. બોલ્યો: 'હું' નથી બોલતો એટલે રણજીતભાઈ એવો અર્થ' ને ને કરતા કે બીજા રિક્કટોનો માફક હું પણ સાહેબ શિક્ષા કરશે એ બીકે ધ્રુજી ગયો છું, પણ મારી વાચા બધે યઈ ગઈ છે. આવ્યો'તો તો ન છૂટે પોલીસ યઈ પેટ ભરવા, પરંતુ તમારી સાથે દોઢ મહિનો રહેવાનું થતાં દિલ ભરાઈ ગયું છે. હવે પેટ નહિ ભરાય તો ૫ ચિંતા નથી. પછી મને કેમની બીક હોય?' અને એમ કહેતાં એની આંખમાંથી આંસુ વહી ચાલ્યાં.

મારાથી એને પ્રેમથી એવી બાચ બીકાઈ ગઈ કે એ ચૂક કેટલીય ક્ષણ ઢીલી ન પડી.

હેવટે અમારાં યરીર એકમેકથી છૂટાં કરતાં સોમેશ્વર બોલ્યો: 'ભાઈ! એક વાત માનશો?'

'શી?'

'તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં મને લેઈ જાઓ. તમે ખેડૂત બનશો તો હું તમારો હાથી બનીશ. હું આલ્પજનો ભાકરો છું. મને પેટ ભરાય એટલા પાનથી સંતોષ થશે. દિલની જૂખ નહોતી ઉધડી ત્યાં સુધી માનતો કે પેટની જૂખ વસતી છે. આજે લાગે છે પેટ ભરવું એ સહેલું છે. દિલની જૂખ ભાંગવી અઘરી છે. તમે મારી એ જૂખ ભાંગી છે પછી હું બીજે શું કામ જાઉં?'

મુબેદાર બહાર બિભો બિભો ઠાઈ નાટક ચાલવું હોય તેમ અમારું આ દશ્ન નીરખી રહ્યો હતો.

મે સોમેશ્વરને કહ્યું: 'આટલી તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ છે જો જોખું નથી. આપણે જુદા પડીએ છીએ પરંતુ હવે સબંધ થયો છે એટલે કાંઈ કાંઈ વાર મળીશું એટલે દિલની જૂખ તો ભાગ્યા કરશે હું હવે જાઉં. સાહેબને આપણે માટે ખોટી ચુલ પડે છે'

સુમેદારે કહ્યું: 'હ જલ્દી કરો'

સોમેશ્વર કહે 'એક છેલ્લી વિનંતિ સ્વીકારશો ?'

હું: 'સી ?'

સોમેશ્વર 'મારા હાથની ઝેલી વખત રમોઈ જમીને જાઓ'

સુમેદાર 'ગદા ક્યા પાગલ હો ક્યા ?' સાહેબની ખફા મરજી થઈ હતી એટલે સુમેદારે ક્યારેય જોર કરીને નહોતી દીધી તેવી માળ તાનમાં આવી જમીને દીધી

હું બોલ્યો 'ફરી તમાગ હાથની રસોઈ જમવા આવીશ'

ખાળમ્ના જેવા નિદોષ ભાવે સોમેશ્વરે હજારખાઈ જતાં કહ્યું: 'સાચું કહે છે ?'

મે એના કાનમાં બે શબ્દ કહ્યા ત્યાં સુમેદાર માજી જાડ્યો 'શ્રમને નિકળતા હો કે મે ધક્કા લગાડી નિકાલું ?'

સોમેશ્વરનું મોં હસી જાડ્યું. એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. મને એણે દરખાતે દેવે વિદાય આપી. 'આવજો'

મે બહાર નીકળી જીવો હાથ કરી હસીને કહ્યું 'જરૂર આવીશ'

મે ક્વાર્ટર્સના બીલ બારણાંએ નજર કરી તો બધા રિકુટો મને જોતો જેવા પોતપોતાના બાગ્યા આગળ, અર્ધા છુપાઈને તો અર્ધા આંધીને મારા પ્રત્યેના પ્રેમભાવ મોં ઉપર લાવીને મૂંઝા મૂંઝા તાકી ગદા હતા સોમેશ્વરને વિદાય આપતા જીવો કસો દાઢ મે એ સૌ જાણી ફૂંવી મૌની વિદાય લીધી!

કાંઈ સૈનિક મોરચા ઉપર જતો હોય તેમ મેં ખસે બિસ્તરે મુઠી ઝડપથી સિસ્ટબદ્ પગલાં મારી કમ્પાઉન્ડ આગવી દીધું અને એ સાથે રિકુટોની મૂંઝી વેદનાએ ફૂંકુ બર્થ તેવો આજ્ઞાસ થયો.

[૧૧]

આ તો મને પાછળથી ખબર પડી કે ચિકુટો આગળ હું જે વાતો કરતો, અને તેની જે અસર થતી એ બધી માહિતી અભેસ ગ મુખેદારને આપતો તેમાંથી તે દહીકત ફ્રીસ ઈન્સપેક્ટર, હેડ ઈન્સપેક્ટર, સમ ઈન્સપેક્ટર, હોમ ઇન્સપેક્ટર અને કી એસ પી સુધી પહોંચતી

કી એસ પી એ હું જે દિવસ દાખન થવા આ મેં ત્યારથી મારી ઉપર નજર રાખવા ખાનગી સૂચના પણ આપી દીધી હતી અને તેમાં હું 'જગનો અહર આદિન્ડ ચાવળનો માણસ છું એમ જાણ્યું ત્યારથી મને લખ્યે લેખતા હતા અભેસ મને મેં નાથા ભાઈની ચોરી વખતે બોલો પાડ્યો હતો એટલે એ દિવસથી એને મારા ઉપર ઝેર હતું નાથાભાઈ બનો અને સીધો હતો એટલે એ મારો મિત્ર થઈ ગયો હતો, પરંતુ અભેસ મને વેર વરસુ હતું એમની મુખ્ય ત્રણની ટોળી હતી એ, જહોન અને રહેમુમીયા ત્રણેય ત્રણ ધર્મના હોવા છતાં ગુડાધર્મમાં સરખા હતા ફક્ત અભેસ મના કર્મ એના આકળા સ્વભાવને લીધે જ દેખાઈ આવતા ત્યારે પેના ખતેના છપા રહેતા અને જણાતા તો પણ ઉમર રૂપે નહિ.

તેમાં અહીંની પોસ્ટ ઓફિસ લુટવામાં હું હતો એ ચમાચાગી એણે તો એમ માનેલું કે આ બાતમીથી જરૂર કી એસ પી સાહેબ મને કમી કાગળે પણ એવું તો કંઈ ન મળ્યું પણ મુખેદાર તરફથી એને એટલી સૂચના મળી ખરી કે તારે એના ઉપર નજર

ગખી જે હોય તે સમાચાર પૂરા પાડવા અને તે પ્રમાણે એ બધી દફતર સુમેદાર મારફત આગળ પહોચાડતો એ સમાચાર એવા પણ ન હતા કે એ મેળવવા મુશ્કેલ હોય માગી બધી બાજુ ખુલ્લી હતી અને તે પોનીસત્રને ખૂચે એવી છે એમ પણ મે નહિ માનેડુ

પરંતુ રિકુટોએ માગી અસરને લીધે દરેકને સંવ્યગ્રાપૂર્વક બોલાવવા અનાવવા માડ્યુ એ ફેરફાર પણ અમલદારોને ગમ્યો નહિ એ લોકો પોતે જો આમ સાબળવાને ટેવાઈ જાય તો પછી અમલદારો તરફથી પણ ટૂંકરો વેગી ન શકાય એમ એમની ગણતરી હતી એના વગતા જવાગ કેપે હાજરી પૂરની વખતે દરેકનાં નામ ટૂંકના સાથે વધારે જોરથી બોલાવા લાગ્યા હતાં અને બેત્રણ જણે વાત પણ કહી હતી કે હાજરીમાં નાથા ગોઠવ અને રજુકોડ વાજી જેવા ટૂંકા નામ લખાય છે તે બધ કમવવા જોઈએ હુ એમને કહેતો કે તમે બધા ધીગજ રાખો એ બધુ આપોઆપ થઈ રહેશે

ખીજે રંગદાર રૂમે એ જમાલભાઈના જુદા ચોક્કા જેવા જે ચૂના હતા તે ૭૫ ટકા બધ થયા હતા, અને એક રૂમમાં એક ચૂનો થયો હતો તેમાં જરા મુશ્કેલી પડી હતી પરંતુ એક મહિનાને અંતે મોટો વર્ગ એ વાત સ્વીકારી શક્યો હતો યાતિએ જુસાયેનો ન હતો એટલે જે ઊંચી કેમના હોય તે હેવટ રમોઈ કરે અને ખીજ બહારનું કામ કરી તેને મદદ કરે એમ જોડ યુ હવુ મે સાથે એવી પણ વાત કહી હતી કે શાળાગો-કોનેજના છાત્રાલયોમાં જેમ એક રમોડે બધાને જમવાનું હોય તે તેમ હેવટ આપણે કરતા માગીએ છીએ ખચનો પ્રશ્ન હશે તો આપણે એક ટક રાટલા અને એક ટક ખીચડી જેવુ સાદુ બોજન ગખીયુ પણ બધાએ સાથે બેસી જમવાનું અને એક રમોડુ ચનાવી સહિયારો વહીવટ કરતાં શીખવુ જોઈએ વારાફરતી બધા રમોડાનો વહીવટ કરે અને મહિના આખરે જે ખચ આવે તે વહેંચી લેવામાં આવે

એવું કપાડે થશે ? એમ ઉત્સાહવાળા લાઈઓ પૂઠતા ત્યારે હું કહેતો કે પ્રથમ આપણે અમૂલ્યમાં ગહી રાખીએ છીએ તેવું એક એ એક ચૂસો કરી માગિત કરો. જે લાકડાં અને કરાંડાં રૂમોમાં પડ્યા ગહે છે તે બહાર રાખો. એટલે રૂમ ચોખ્ખી રહે અને એમાં જીવજંતુ ભગઈ ન ગહે એ અંગે વધી ગઈલો કે તો તો ગમે તે ગમે તેના લાકડાં લેઈ જાય ?

મે કહેવું / જો આપણા ઉપર આપણે જ વિશ્વાસ નહિ મૂકીએ અને લાકડાં જેની નજીરી વસ્તુની આપણે જ ચોરી કરતા હોઈશું તો પછી પ્રગતી ચોરી શી રીતે અટકાવી રાકીશું ? એટલે ચોરની બીક પોલીસ રાખે એ કેમ અને ? સારી વાત તો એ છે કે કોઈ ચોરી ન કરે છતાં કોઈ કરે તો એને આપણે પકડી ન પાડીએ તો પછી બારે થતી ચોરીઓ શી રીતે રોકી શકીશું ? એ રીતે બધા સમત થયા હતા કે કે લાકડાં જોઈ થયાની ખૂબ પણ પાડી હતી છતાં એ શાકુ સારુ ચાનણુ હતું.

બીજા પ્રેમામ દર ગરિબારે રૂમ સાફ કરવાનો અને કમ્પાઉન્ડ સાફ કરવાનો હતો. જો આપણે અમલદારોની વર્કોંગ કરતા હોઈએ તો પછી આપણી પોતાની વર્કોંગમાં પાછા કેમ પડીએ ? એમને એ રીતે રૂમો છુ આપ્યો તે વખતે જે અન્યવસ્થિત હતી તેમાં ૫૦ ટકા જેટલો સુધારો તો થયો હતો.

આ બધાની અસર રિફ્રેટ ઉપર પડી તે એ કે વર્કોંગ કરવી એ પહેલાં જે ફરજ બજાવતી તેને હવે તે વેડ માનવા લાગ્યા. એટલે પહેલાં કરતાં એમાં દિલચોરી ચલા લાગી કોઈ ના નહોતું પાડતું, ખગાન કામ બદલ કપડો મળે તો તે સાંભળી પણ લેવામાં આવતો. છતાં દરેક ગમેથી સગળી ફરિયાદ હતી કે વર્કોંગ બગડતી જાય છે અને એવું મુશ્કેલી હતું એમ પણ અમલદારો જાણી ગયા હતાં પરંતુ વર્કોંગ કાઢી નાખવી પોલાય તેમ ન હતી, અને એ અંગે પ્રશ્ન જોયો કવો પણ પોલાય તેમ ન હતો એટલે એમને એમ

આલ્યા કગ્તુ હતુ તેમા વર્ગીંગ નીકળે તે વખતે કાઇ કાઇ ધીમે ધીમે બગડતા પણ ખરા કે તારી કથી વેઠ આવી ? એમ્લે પોનીસ તન્નમા વર્ગીંગ શબ્દ હતો તે રિક્કુટોમા વેઠ તરીકે વપગવા લાગ્યો હતો

અમારી મડળીમા સૌથી વધારે ચર્ચા થઈ હતી તે ડી એસ પી ના મુખ્ય સ્થળની હદમા ડેપ્યુટી ડી એસ પીનો મુકામ થયો. અરે રા ૩૫૦ ફોજારે એ મુકામમા ખર્ચ કર્યું હતું તેની સામાન્ય ગીતે આપ્નો બધો ખર્ચ ડેપ્યુટીના મુકામમા થતો નથી પરંતુ ફોજદાર એમ્લીંગ હતો એટલે એણે ખુશામત કરી હતી મારો વાધો એ હતો કે આવા મુખ્ય યથે જો આવા ખર્ચ થતા હોય અને તેને કાઈ જોનાર ન હોય તો બીજો શુ થતું હશે ? આ વાત પણ ડી એસ પી પાસે ગઈ હતી એટલે એમને લાગ્યું હતું કે આવા ચાલ વગિવાને આ ખાતામાથી કાઢવો જોઈએ. બાકી પોલીસોમા જે ગુલામી ઉગવવાની ભાવના છે તેનો નાશ થશે તો તેથી અમલદારોની સગવડો જોખમાશે

મને મળેથી માહિતી પ્રમાણે તો સાહેબના બકરાને મે લાડીના બે ફટકા માર્યા ને વખતે અને જોવાવવામા આવવાનો હતો. અમેસગ તે વખતે જ દોકતો બચતે સાહેબાં પત્નીને મ્હી આબેલો હતો કે બકરાને રજીજીત નામના રિક્કુટે પાચ દસ લાડીઓ લગાવી દીધી છે એ પાછગ એની એ વૃત્તિ હતી કે સાહેબરામ્પી તગત સાહેબ પાસે એ અગે પચસાં લેવરાવશે મરગ કે મકગનુ નામ કેતુ તે કેમ્પમા મોટામા મોટા ગુનો ગણાતો એ બકરો સાહેબની દીકરીને ઘણો વદાતો હતો વાન તો એવી હતી કે સાહેબની એ એકની એક દીમ્પરી કાવમ માંદી ગ્હેની હતી અને એની પાછગ દવાના ધંધાનો પાર રહ્યો ન હતો પરંતુ આ બકરાના પાલ્યા પડી એ દીમ્પરી માંદી ન પડી હતી બકરો કઈ બીજેથી આવ્યો ન હતો એ દીકરીને મમ્પીના દુધની જરૂર ર એમ કહેવાથી સહેને મમ્પી

રાખી હતી, અને એને ત્રણ લવારા આવેલા તેમાં એ બકરીઓ હતી અને આ એક બકરો હતો એટલે એનાં પગલાં શુકનવર્તા છે એમ માની બકરો કેમ્પમા સૌનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો.

એ બકરાને સાહેબના હાથના મેલ જોવા એક રિકુટ લાઠીના ફટકા લગાવી દે એ સાહેબરાણીથી કેમ વેઠાય ? અભેસંગની વાત સાંભળતાં દીકરી તરત ઝાફિસમાં દોડી અને સાહેબને ફરિયાદ કરી સાહેબના ટેબલ ઉપરની ઘટ્ટી ગણુકા જાડી સુમેદારને બોલાવવાનો હુકમ છૂટ્યો અભેસંગ અને સુમેદારને ઠીક મેળ હતો એટલે એ ત્યાં જામે રહ્યો સુમેદારને બધી વાત કરી સાહેબે એ બાબતમાં તપાસ કરવાનું કહ્યું.

સુમેદારે આવી મને પૂછેલું મેં કહ્યું કે રૂમમાં પેસી જઈ એણે મારી રમોઈમાં મોઢાં ધાપ્યું એટલે રીસમા આવીને મેં એ લાઠીના ફટકા લગાવી દીધા છે. એથી વિશેષ એકલ ફટકા લગાવ્યો નથી અને લગાવ્યો હોય તો મને ખોટું કહેવાનું કાગળ નથી. માગમાં એ યુનાની શિક્ષા વેઠવાની તાકાત ન હોત તો મેં એ ફટકા પણ માર્યા ન હોત.'

સુમેદારે મારો એ જવાબ અક્ષરશઃ ત્યાં પહોંચાડ્યો હતો તેની એવી ગણતરી હતી કે મેં ફટકા એ પણ ખોલો યુનો નથી એટલે એમાં મીઠું મરચું ઉમેરવાની કંઈ જરૂર નથી પરંતુ કાણ જાણે શાથી, કદાચ મારા છેલ્લા વાક્યે અસર કરી હશે તેમ મારી ગણતરી છે—મારામાં એ યુનાની શિક્ષા વેઠવાની તાકાત ન હોત તો મેં એ ફટકા પણ માર્યા ન હોત, તેની અસરથી સાહેબે મને તે વખતે માફ કર્યો ફક્ત સુમેદાર સાથે એટલું જ કહેવડાવ્યું કે, ફરીથી આવો યુનો કર્યો છે તો શિક્ષા ચરો.

તેમાં જીવાભાઈનો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અભેસંગ તરાપ મારવાની તક શોધતો તાકી રહ્યો હતો એ પોતે પહેલા નંબરને

ગુનેગાર હતો, અને કદાચ જીવાભાઈને હું મારી રૂમે લેઈ ગયો છું એ દફતરત જાણતાં એનો જીવ ઊડી ગયો હતો. તે ઘડીએ એ સુબેદાર પામે દોડી ગયો હતો. એમાં 'કેટલું સાચું' કે 'જૂઠું' તે કહી શકવું મુશ્કેલ છે, ને સુબેદાર ઉપર આરોપ મુકવાનું કારણ પણ નથી, છતાં અભેસંગનું આટલું બધું કામ કરી દેતો તેમાં રિફ્ટોમાં એવી પણ અફવા હતી કે લીલુડી સાથે સુબેદારને પણ સંબંધ છે. એટલે જીવાભાઈ પાસે હું કદાચ અભેસંગ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરાવું તો એને કંઈ નુકસાન ન થાય તે માટેનું વાતાવરણ સુબેદારે રચી દીધું હતું. પરંતુ એ ફરિયાદ કરવામાં જીવાભાઈની આખર ખુશી પડતી હતી, અને જે સ્ત્રી અનિચ્છાએ બળાત્કારનો ભોગ બની હતી તેના મેં ઉપર કાલિમા ચોપડાતી હતી, એટલે ફરિયાદ કરવાની વાત તો મેં પણ એને કહી ન હતી. જીવાભાઈએ પણ એ ઈચ્છા બતાવી ન હતી. એ વેર લેવા માગતો હતો કેવી રીતે તે પણ મેં એને પ્રજ્ઞું ન હતું. એને પોતાને પણ તેનો ખ્યાલ નહોતો. એ તરત આ દુનિયામાંથી બાગી જઈ એ ઉપર જે કરવું હોય તે કરવા ઈચ્છતો હતો.

તેમાંથી એ જતો રહ્યો—સતોસત. કેમ એ એક હું જાણતો હતો, ખીજે અભેસંગ. પણ એ તો કાઈને ખરી વાત કહે શાનો ?

તેમાં સાહેબને મારો લાગ મળી ગયો. પરંતુ ગ્રાફિક્સ ઉપર સૌની સન્મુખ મેં સાહેબના હુકમનો અનાદાર કર્યો એ પોલીસની શિસ્તમાં બચકર ગુનો મનાતો હતો. નિમિત્ત એવું હતું કે મારું કંઈ વળે નહિ એમ પોલીસના રૂઢિ કાયદામાં હતું. /શિસ્તની વાત આવી એટલે મને તે શિક્ષા કરવાની અધિકારીને છૂટ મળતી હતી. તેમાં વળી હું હકીકત જાણુવા છતાં છુપાવતો હતો એટલે ગુનાને ટેકા આપી રહ્યો હતો એમ મારા ઉપર ગુનો હતો. એટલે એમણે મને નિમિત્ત મળતાં તરત છૂટા કરવાની તક ઝડપી લીધી.

હું વિદાય થયો તે વખતે મને જે દુઃખ થયું તે એ જ કે પોલીસની જે ટ્રેઈનિંગ અપાતી હતી તે સાથે જ પોલીસમાં પ્રાણ

રેડે તેવી હતી. એક વખત સાવ મડદા જેવા માણસ હોય તે પણ
 જો આ ટ્રેઈનિંગ લે તો મર્દ બની જાય એમાં શક ન હતો. છતાં
 ટ્રેઈનિંગના આ દુષ્પાન સાથે સિસ્તાને નામે ગુલામીતુ ધીમું એ
 જ અપાતું હતું, વેઠ કગારી જે ગુલામી માનસ પહેંચેથી સર્જવાતુ
 હતુ, ટ્રેઈનિંગની પરેડ સિવાય બીજા જીવન તરફ જે લય કર
 ઉપેક્ષા સેવાતી હતી, તેનું પરિણામ જો આવતું હતું કે પોલીસ,
 બહારથી જે પ્રબળે ભય કર અને કાળા કરતૂક કુનારો પણ લાગે
 છે તે અમલદારો આગળ એક શુદ્ધ જતુ બની જતો અને તેનો
 અનુભવ હું વિદાય થયો ત્યારે મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો. એક પણ
 માણસ, એમના અંતઃમાં ઇચ્છા હોવા છતાં મને મળવા આવી
 શક્યો નહિ ખીલે બાંધ્યું દોર વાચા નથી દોલી તો ઉવટ બરાડીને
 પણ પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરી શકે જ્યારે આ રિકુટો એ ટોગની
 જેમ હાથ ઊંચો નીચો કરીને પણ પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરી
 ન શક્યા.

આના ગુલામ માણસો પાસેથી પ્રબળ રક્ષણની આશા ગણે તે
 શી ગીતે વળે ? એ છુદ્ધિપૂર્વક ગુના પકડે તેમ શી ગીતે બને ?
 છુદ્ધિનો વિકાસ નથી થયો તેવા કચડાથેવા મરીબ માણસો ટ્રિકૂની-
 ગમા આવે અને આ ટ્રેઈનિંગમાં જ્યાં શરીરને કસવામાં આવે
 છે અને છુદ્ધિ કંઈક હોય તો એને કચડવામાં આવે છે અને આવા
 સત્તેગેમાં કોઈ લાગણી બતાવે તો તેને પણ સઠી લેવામાં આવતી નથી.

સોશિયલ ભાગ પ્રત્યે જે લાગણી બતાવી તે સુમેદાગ તે વખતે
 મૂઝો મૂઝો જોઈ તો રબો, અને છેલ્લે છેલ્લે રાફ પણ બળતી
 લીધો, પરંતુ એ પ્રશ્ન જોડાયેલો ન પડ્યું એ બધી હકીકત એણે
 સાહેમ આગળ સાદર કી.

સાહેબે મને પેચનો ઉદગ માની ડીસચાર્જના ચીપીઆ વતી
 પકડીને બહાર ફેંકી દીધો એટલે શાંતિ અનુભવી હતી, ત્યાં સુમેદાર
 જઈને ખગર આપ્યા કે એની સાથે ગહેતા બીજા નિરુપદ્રવી ઉદગને

પણ પ્લેગ લાગુ પડ્યો છે. સાહેબે માન્યું કે જો આ ખીજા ઉંદર
પણ પકડીને બહાર ફેંકી દેવામાં નહિ આવે તો જોતજોતામાં
આખા કેમ્પમાં પ્લેગ ફાટી નીકળશે. એટલે પૂરતો વિચાર કરીને
સાહેબે સોમેશ્વરને સંજનો આશીર્વાદ બોલાવ્યો ને પૂછ્યું: 'વો ઇમ્યુ
નિસ્ટને તેરા કાનમે' ક્યા એર ગાલા હૈ ?'

સોમેશ્વર: 'કૂછ નહિ'

ડી. એસ. પી.: 'ઝૂઠ બોલતા હૈ? સુબેદારને હમકો ટહા હૈ
કિ વે પ્લેગકે ચૂહેને તુમકો વિદાયકી બખ્ત કુછ કહા હૈ.'

સોમેશ્વર: 'વો તો હમારી દોનોકી ગુમ બાત થી.'

દાંત પીસીને ડી. એસ. પી.એ કહ્યું: 'ગુમ બાત? તુબી પ્લેગકે
ઉંદર હૈ. તુમકોબી નિગાલના ચાહીએ.' અને કારકુનને ઉદ્દેશીને કહ્યું:
'ડીસચાર્જકા હુકમ ટાઈપ કર દો.'

અને આમ એક દિવસમાં સાહેબે બે પ્લેગના ઉંદરોને પકડીને
એમની દુનિયામાંથી બહાર ફેંકી દીધા અને કેમ્પમાં પ્લેગ ફાટી
નીકળતો જણાવ્યો.

ઓચિતો મને ખિસ્તરા સાથે ઘેર આવેલો નોંધતે બા અને સરોજ બંનેને નવાઈ લાગી. મારી અને સરોજની ચાર આંખો ભેગી થતાં એની આંખોએ હસી જીડીને કહ્યું: ‘કંઈ પરાક્રમ કરીને આવ્યા લાગે છે?’

બાના મોં ઉપર ચંકા કુશંકાની છાયા છવાઈ ગઈ. પૂછ્યું: ‘શું થયું, બાઈ?’

મારી પાસેથી ખિસ્તરા લેઈ લેવા સરોજે હાથ જાંચ્યા કર્યા હતા એટલે એને સેવાનો લાલ આપવા માટે મેં ખિસ્તરા નીચે ન મૂકતાં એને આપતાં બાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: ‘અને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો.’

બા વિચારમાં પડી જતાં બોલી: ‘શાથી?’

હું: ‘સાહેબ કહે છે કે તમે પોલીસીને ઉશ્કેરીને બળવો કરો તેવા સે માટે અમારા ખાતામાં તમારું કામ નથી.’

બા હરખાઈ જતાં બોલી: ‘ચાલ નિરાંત થઈ. ટાટા પાણીએ ખસ ગઈ.’

સરોજે મારી પાસે પાણીનો ખાસો મૂક્યો. મેં જોયું તો એના મોં ઉપર બાની જેમ છટકાગ્રનો આનંદ ન હતો. એણે પૂછ્યું: ‘એવું બનવાનું શું કારણ?’

મેં ફિરીટને અત્યાર સુધી ન જોતાં પૂછ્યું: 'ફિરીટ ક્યા ગયો છે ?'

બા: 'ગઈ કાલે એના દાદા આવ્યા હતા તે તેડી ગયા છે.'

હું: 'કેમ ?'

બા: 'કેમ શું ? એ ના તેડી જાય ! હસતા હતા કે બાથાને મારી પાસે રાખી ઉઠરવો છે એટલે એના બાપ જોવો ન થઈ જાય.'

હું અને સરોજ હસ્યાં.

મેં કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: 'તો સાથે એમની દીકરી ય લેઈ જવી જોઈતી હતી. એ પણ મારી સાથે રહેવાથી શા રીતે સુખરશે ?'

બા: 'એમાં તો હું અને તારા સસરા બને એક છીએ.'

મેં પૂછ્યું: 'સરોજ મારી પામે રહેવાથી બગડી ગઈ એમ ?'

'ના' બાએ કહ્યું: 'તને બગાડ્યો હોય તો સરોજે.' અને એના બણી જોઈ બાએ હસીને કહ્યું: 'એનામાં બીજા ગુણ છે એટલે વહુ તરીકે સાસરામાં એનો સમાસ થાય બાપી કાંઈ પણ સાસુ એને ના સાંખે. બીજી વહુઓ બીકરી ધણી ધંધો ના કરતો. હોય તો પરાણે ધંધો કરાવે, ત્યારે આ તને જોઈએ એવી જ મળી. તારે ધંધો કરવો નહિ, આને કરવા દેવો નહિ.'

સરોજે હસતું ખાળનાં કહ્યું: 'તમારો દીકરો ધંધો ન કરે એમાં હું શું કરું ? મારે તો એ કમાય તો થઈયે ય પહેરવું આપવું હોય, પણ કમાય ત્યારે ને ?'

બા: 'તારે પહેરીઓનીને મહાઘવું નથી એટલેસ્તો આ દુ:ખ છે. તારી જગ બાદી પહેરીને સાધુડીની માફક બતાવ જોઈ એક પણ વહુ આપણા કુટુંબમાં મરેણા-જણણો વચર ફરતી હોય તો. બીજીઓ તો દેવું કરાવીને ય પહેરે છે ત્યારે તારી જણણો મેડી મેઝ્યાં કરે છે.'

મેં ઠાવકું રાખીને સરોજ બોલી: ‘પણ એમા હું શું કરું? દરેક સ્ત્રી ધણીને ગમે તેવું પહેરેઆડે છે/તમારા દીકરાને હું સાધુરી થઈને રું એ ગમે છે એટલે હું સાદર્ધ રાખું છું.’

બા: ‘અહીં તો તું પરણીને સોળમે વરસે આવી. તે પહેલાં કંઈ રણજીતને ગમે તેવું તો નહોતી પહેરતી ને? તારા બાપે જ મને કહ્યું કે અમારાં ઘરમાં આ છાડી પહેલેથી સાદી અને એનું ધાતું કંઈ એવી હલીલી. લગ્ન વખતે જ્યુશી પણ તું ભેવા ના પાડતી હતી, પણ બાપે કહ્યું કે મારે તો બે દીકરીઓને જોડતું આપ્યું છે એટલું તને ચ આપવાનું. તારે પહેરવી હોય તો પહેરજે કે ધાલી મૂકજે, એટલે બીજે ઉપાય ન રહ્યો તેમાં જ્યુશી ૫ પેટીમાં લેઈ તું સાસરે આવી છે.’

આવા મીઠા પ્રસંગો કુટુંબમાં અવારનવાર બનતા, અને બનતા ત્યારે બા પણ વહીવટો એવો મૂકી સરખાં રતેલીજન બની જતાં અને ખીસતાં. તેમાં રોહિત હોય ત્યારે એ લવિષ્યમાં હું આમ કરીશ ને તેમ કરીશ કહીને બાને વધુ ખીસવતો.

સરોજ એ વાતાવરણમાં આવી જતાં હસીને બોલી: ‘સાચું બોલજો બા, હું તમારી સાધુડી જેવી વહુ થઈશ એવી તમને ખબર હોત તો તમે મારી સાથે વેવિશાળ જોડ્યું હોત ?’

બાએ તરત કહ્યું: ‘ના. મને વહુ મહાસે તે જોવાનું ગમે. દીકરો ધંધો કરી કમાય અને સુખસાલબી બોગવે તેવું ગમે.’

સરોજ: ‘તો અત્યારે તમને પસ્તાવો થાય છે?’

જાણે સરોજ શંકાસીલ બનીને પૂછતી હોય તેમ માની બા પોતાનો બાવ વ્યક્ત કરતાં બોલ્યાં: ‘તને સરોજ એવી શંકા છે કે મને પસ્તાવો થાય છે? મેં હમણાં તો કહ્યું કે તારામાં એવા ગુણ છે એટલે તો તું દીકરી જેવી બની રહી છે. પછી મને પસ્તાવો શું કામ થાય? જિલ્લો તમને બધાને જોઈને આનંદ થાય છે. ઘેર ઘેર

વડુસાસુના કદાસ છે ત્યારે આપણે ઘેર સાસુવડુ માહીકરી બની ગયાં છે.’

સરોજા: ‘એ તો તમાગમાં ગુણ છે એટલે.’

બા: ‘માગમાં નહિ તારામાં છે, એટલે તો ઘરમાં બધાં તારી વશ થઈ ગયાં છે. અર્ધ કાલે ફિરીટ ગયો ત્યારે મેં તને જવાનું કેમ નહિ કહ્યું હોય, કહે જોઈ?’

સરોજા: ‘મારે જવું નહોતું’

બા ‘સાસુ’ પૂછા તો મારા બેય દીકરા બહાર ગયા હોય છે તે માગથી વેધાય છે, પણ તારા વગર અને નથી ગમતું. તું સાંભળ્યાં કરે છે. મારી સરોજા આમ કરતી, ને તેમ કરતી. એથી બીજાં બેમાં મારી મશ્કરી પણ કરે છે કે એમ કરી કરીને તમે વડુ અને દીકરીને બગાડી નાખ્યાં બાકી હોકરો ધણે વજગી જઈ કમાતો ના થયો હોત!’

મારી ધીંગળનો અત આખેલ જોયો. ‘હવે માગી વાન સાંભળવી છે કે નહિ?’

બા: ‘મી!’

કુ: ‘અને કેમ છોડો ક્યો તે વાત એ ફિરીટની વાત તીંગનાં રવી બઈને.’

બા આનંદમાં આવી જતાં. ‘મારે એ બધું જાણીને શી જરૂર છે? જ્યાં ત્યાં સાહેબે તને કાઢી મૂક્યો એટલું જાણ્યું અને તું બિચારો હઈ પોગ આપ્યો. એજ બટુ થઈ ગયું.’ અને સરોજાને ઉદેશીને કયું. ‘તારા બાપને કાગળ લખી દેજે એટલે એ જાહેરે એટલે એમના ઘરને જ આનંદ રહે. એવા દસાં વાનાવરણમાં તું મદે તે કંઈ સાચું કરેવાનું દર્મી આવી મેલા તે વગી દેવી દર્મી સાહેબ પરનું પાત્રી જગતે તેજુ કામ તે વગી થનું દર્મી જરૂર.’

હું 'સરોજે એકેએક ડાગળ વાચી સલાગાવ્યો લાગે છે'

બા. 'એક વાર એ વાચી જાય તે જુદું અને ફરી હું મારી જાતે વાચી જાઉં તે જુદું'

હું હસીને બોલ્યો 'તુલસીદાસના દુહા જોટલી એમાં મજા પડતી ખરી'

બા. 'મજા રા, મારું લોહી બળી જતું હતું એવા હલકા વરણુ બેગુ આપણાથી શી રીતે રહેવાય? તુ જ કહે, એકે ય ધધા એમને સારો છે ખરો? પછી એમને શી રીતે કાઈ સુધારે?

હું 'સારી સોમત મને એટલે બધા સુધરે છે'

બા. 'જો સુધગતા હોત તો ગંગાજીની સોમતથી દગિયો ન સુધરત? પણ એ તો ખારો ને ખારો રહે છે, અને ગંગાજીનું પાણી પણ એની સોમતથી ખારું થઈ જાય છે'

મે અને સરોજે દાંત કાઢ્યા બાતુ આ રૂપક અમે આને પહેનવહેલુ માલજુ મે કહ્યું 'આવો સગસ દાખવો તમને ક્યાથી જાયો?'

બા. કેમ, ખોટો છે?

હું 'સરસ છે માટે તો પૂછુ છું'

બા. 'કાલેજ મદિમા મહારાજે આ દાખવો ક્યો હતો. દુર્ગન એ દગિયા જેવો છે સનજન એ ગંગાજી જેવો છે માટેજ દુર્ગનનો સગ સનજનને ન કરવાનું શાસ્ત્રમા કહ્યું છે'

મને થયું 'પોલીસખાતાના ત્રણ કર્તા મદિરેનું આ ત્રણ ક્યા જોધુ ભાનકર છે?' એ વિચાર આવતા મે પૂછ્યું 'મોહન-લાલ મહારાજ આનું કહેતા હતા?'

બા. 'ના, ના, એમનામાં આટલું જીકુ તાન ક્યા છે? જ્ઞાન-ચદ્ર કરી એક નવા મહારાજ પદ દિવસથી ક્યા કરવા આનું

છે. બારે યાની છે. સરોજને પણ હું બેત્રણ દિવસ આગ્રહ કરીને ત્યાં લેઈ ગઈ હતી.’

હું: ‘મહેરબાની કરી એને ના લેઈ જશો.....’

‘કેમ?’

‘એ આ ચાંદ્ર સમજી જશે તો એ ગંગાજી છે એટલે મારા દરિયાનો સંગ નહિ કરે.’

બા ગંભીર થઈ બોલ્યા: ‘રણજીત: તને મદિરા અને મહારાજો ના ગમતા હોય તો તારે ના જવું. પણ એમની નિંદા કરવાનું સારું નહિ એમ મેં તને કેટલી વખત કહ્યું હશે?’

હું: ‘એ જ્ઞાનચંદ્રજી મહારાજને આજ સાંભળવા જાઓ ત્યારે એટલું પૂછજો કે દુર્જન દુર્જનતા ન મૂકે એટલે સત્જનને એની સત્જનતા મૂકી દેવી શું?’

બા: ‘એ સત્જનતા મૂકી દેવાનું ક્યારે કહે છે?’

હું: ‘ત્યારે બીજું શું કહે છે? સત્જન દુર્જનને સુધારવા પ્રયત્ન ન કરે તો પછી એ સત્જન શાનો? દુર્જનથી અબઝાઈ જઈને દૂર રહે તે સત્જન કહેવાય કે સ્વાધી?’

બા એ વાત ઉપર ટોપસો બિંધો પાડતાં બોલ્યાં: ‘તને બોલવામાં કોઈ નહિ પહોંચે. મારે શું, તને કહે તેમ કરજો ને.’

તે પછી હું અને સરોજ મહાં એટલે એણે અને પૂછ્યું: ‘સાહેબ આગળ તમે શિસ્તબંધ વહોરીને પણ જે પગલુ બાકું તે બ્યાજખી કહું’ છે. જીવાભાઈએ વિશ્વાસ મૂકી તમને એની આખરી વાત કરી તે ઉઘાડી ન જ પડાય એ બધું હું કળૂલ રાખું છું. પણ હવે શું?’

હું લુખ્યા વદને બોલ્યો: ‘હવે શું વળી? મેં દાદાના કહેનાથી એમાં પડવાની તૈયારી જતાં. પડ્યો પણ ખરો, પરંતુ એ તંત્ર

સુધરવા ન માગતું હોય અને સુધારવા જનારને સંધરતું ન હોય તો
આપણે આપણે રસ્તે અને એ એને રસ્તે.’

સરોજ : ‘એટલે ?’

હું : ‘એટલે પહેલાં જે ચોજના હતી તે પ્રમાણે ખેડત થવું.’

સરોજ : ‘હવેનો પ્રમંગ જે બન્યો તે દાદાને તમે લખ્યો છે ?’

હું : ‘ક્યાંથી લખું ? જુદો થઇને તો સીધો ઘેર આવું છું. ત્યાં
તો મને તરત કમ્પાઉન્ડ ઊડી જવાનો આશંકા ઓડ’ર હતો. હવે
અહીંથી નિરાંતે એ બધું લખી જણાવીશ.’

સરોજ : ‘શું લખશો ?’

હું : ‘મેં તને જે કહ્યું તે અક્ષરશઃ.’

સરોજ : ‘એટલેથી તમારું કામ પૂરું થાય છે ?’

હું : ‘તો શું બાકી રહે છે ?’

સરોજ : ‘બધુંય.’

હું : ‘બધુંય એટલે ?’

સરોજ : ‘દાદાને તમે કશું હોય કે પાંચ વરસ હું પોલીસ-
ખાતાને આપીશ. તો તમારે એટલાં તો પૂરાં કરવાં જ નોંધાશે.’

હું હસીને કટાક્ષ કરતાં બોલ્યો : ‘ડી. એસ. પી.ને મારી જફર
નથી. પાંજી કહે તો તારો પોલીસ થઈને રહું !’

એ કટાક્ષથી થણુ ગંભીરતાનો ભંગ થવા દીધા વિના સરોજ
બોલી : ‘આ દલીલ તમે હૃદયપૂર્વક કરો છો ?’

હું : ‘હૃદયપૂર્વક વળી કેવી ?’

સરોજ : ‘હૃદયને ઓળખતા નહિ હો, ખરું ?’

હું : ‘હૃદયને ન ઓળખતો હોઈ તો પછી શું જ શી રીતે ?’

સરોજ : 'જેમાંથી લોહી વહે છે તે હૃદયનીવાત હું કરતી નથી.'

હું : 'તો મું શરીરમાં પાણી વહેવડાવે તેવું બીજું હૃદય શું ખરું ?'

સરોજ : 'પાણી નહિ પ્રેમ. લોહી નહોં પણ સાત્ત્વિકતા. જેની તાંદુરસ્તીને ક્ષીધે તમારો અને મારો, બાનો અને આપણો, રોહિતબાઈ અને આપણો સૌનો સંબંધ નિરોગી છે.'

હું હસી પડતાં બોલ્યો : 'સરોજ, સાચું કહું છું. જ્ઞાનચંદ્રશ મહારાજની જગાએ તું કથા કરવા બેસે તે જરૂરનું છે.' અને હું તેની પાસે જરા ખસ્યો.

સરોજે જમણો હાથ મારા ખભે મૂકી અને નજીક આવતો રોકતાં કહ્યું : 'તમારા હૃદયમાંથી પ્રેમનો પ્રવાહ ઝડપથી વહેવા માંડ્યો છે તે હું સમજી ગયો. પરંતુ તે માટે તમારે મારી નજીક આવવાની કંઈ જરૂર નથી. તમે ઘેર નહોતા છતાં દૂર રહી રહી હું એ વહેતા પ્રવાહને જોઈ શકતી હતી, તો તમે બેઝલ્યુ ફૂટ દૂર છો એથી મને એ પ્રેમનો આસ્વાદ કરતાં વાંધો નથી આવવાનો.'

હું એનું વચન રાખીને ત્યાંથી આગળ ન વધતાં બોલ્યો : 'સાચે જ સરોજ, બા કહે છે તેમ તું સાધુડી છે. તને પ્રેમનો આસ્વાદ લેતાં અને લેવડાવતાં આવડે છે તે ખરું, પણ એમાં જુસમ મારી તરવાની મોજ માણતાં નથી આવડતું.'

સરોજ : 'જે પ્રેમનો રસ લેવા ફાંફાં મારે છે, તેને નથી મળતો ખરો પ્રેમનો આસ્વાદ અને ઉલટું ઘણીવાર અસંવમના ઊંડા ખાડામાં પડી ડૂબી મરે છે. સંયમનો આનંદ એ જ પ્રેમનો ખરો આસ્વાદ છે. અને એ છે માટે તો હું સાધુડી થઈ શકી ને તમને હૃદયની વાત કરી શકું છું. તમે પણ જીવિના વિશ્વાસમાં પડી ન જતાં કર્તવ્યના રણસંભ્રમમાં ઝૂંબી શકો છો.'

હું હસીને બોલ્યો : 'હસવામાં તો સંયમનો ખંજ નથી યતો ન ?'

સરોજ : 'ના, હાસ્ય એ તો સંયમનો સેફ્ટી-વાલ્વ છે. સંયમની હવા હૃદયદયુષ્માં વધારે લાગતી હોય અને તેથી પેકમર પડવાની ધારતી હોય ત્યારે હાસ્યનો સેફ્ટી વાલ્વ ખુલ્લો કરવાથી સંયમની હવા કાળૂમાં આવી જાય છે.'

હું એ કળૂવ કરતાં બોલ્યો : 'એ તારું કહેવું સાચું છે. જ્યારે જ્યારે તારી યાદ મને સતાવતી હોય છે, ત્યારે તારાં સ્મરણો યાદ સાચી હું ખડખડ હસું છું અને પેલી યાદ સતાવતી જ નથી જાય છે.'

સરોજ મીઠું દસીને બોલી : 'એવું જ ખીજા ક્ષેત્રમાં પણ છે. જ્યારે જ્યારે કર્તવ્યની અસિધાર ઉપર આશ્રય કલ્પિત થઈ પડે ત્યારે હાસ્યનો સેફ્ટી વાલ્વ માણસ પાસે હોય તો એ કલ્પિતતા તરીકે પાર ઉતરે. માટે જ કહું છું કે તમે તમારું વચન પાળવું એમ કહી પુદ્ધિની હુઆઈનો ભોજ બની હૃદયને ઉતરે નહિ. પાંચ વરસ તમે પોલીસખાતાને સેવા આપવા બંધાયા હો. એટલે શરીરથી એ સેવા કરી થોડા એવા હો ત્યાં મુઠ્ઠી એમાંથી હટકાવારી ન શકાય.'

હું : 'સરોજ, આ બધું ક્ષાપણ કયો વિદ્યાપીઠમાંથી જાણી આવી?'

સરોજ : 'હી ક્ષાપણ લેઈને જ જન્મે છે. એ એને લાગુવા જવાનું હોતું નથી. ફક્ત પુરુષે આજે એને કલોરોફોર્મ આપી બેઠાન બનાવી છે એટલે એ પુરુષની કેવળ બોક્તા બનવા માટે જન્મી હોય તેમ મહાલવામાં પડી ગઈ છે.'

દસીને મેં પૂછ્યું : 'એ કલોરોફોર્મ તને તેમ નથી બેઠાન કરી?'

સરોજ : 'એ પુરુષને કલોરોફોર્મ સંધાડતાં નથી આવડ્યું.'

હું : 'એ પુરુષની બિનઆવડતનો લાજ લેઈ તે સ્ત્રી બિલકી એને તો કલોરોફોર્મ નથી સંધાડી રહીને?'

સરોજ : 'સંધાડી તો જરૂર રહી છે. પણ એ સંધવું એ પુરુષને ગમે છે માટે. અત્યાચાર તરીકે નહિ, ઝેરણા તરીકે.'

હુ : 'એ સ્ત્રી ત્યાજ્ય જૂની પડે છે'

સરોજ 'કેવી રીતે ?'

હુ 'સ્ત્રી માને છે કે હુ પ્રેમણા આપુ છુ '

સરોજ 'અને ?'

હુ : 'પુરુષ માને છે કે સ્ત્રીના ક્ષણભંગને વિકસવા દેવા માટે એને પ્રેરણા આપવાનું નિમિત્ત બનવા દેવી જોઈએ'

સરોજ 'એટલે ? શું તને ખેતી નથી કરવાના ? પાંચ વર્ષ દાદાને કલા પ્રમાણે પૂર્ણ કરવા માગો છો ?'

હુ 'તો શું હું ભાગી જાઉં તેવો વિચાર હું ? કેએસ સગાઈ હોય કે રામરાજ્ય હોય પરંતુ એ ચક્રો ચલાવનારને જ્યાં સુધી મશીનરીમાં ક્યાં કચરો ભરાયેલો છે અને મશીનરી સગમી રીતે ચલાવવામાં એ શી રીતે અડચણરૂપ છે તે એમને ખ્યાલ ન પડે ત્યાં સુધી એ કચરો કાઢે કાણુ ? અને કાચવરો જ્યાં કચરો સાફ કરવા ન માગતા હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનોને ખ્યાલ પણ શી પડે ? એમને હી એમ પી કાચવર તરીકે એનું જૂનું એન્જિન બદલવા ન માગે એ ચાલવા કેમ દેવાય ? એ માટે કે. સુવીલડો લેવું જોઈએ હવે કઈ પરદેશી તત્ત્વ નથી કે એ જૂમની કોઈ દાદ ન દે અને તેમાં દાદ જેવા વશિષ્ઠ મુનિ માગ્દત જૂના એન્જિન સામે ફરિયાદ જાય એટલે પ્રધાનોને વહેની તકે એ કચરો દૂર કર્યે જ જઈકો ?'

સરોજ 'એટલે તમે દાદ માગ્દત આગળ લડી લેવા માગો છો એમ ને ?'

હુ 'ત્યારે શું હું સરોજનું મો જોઈઘેર ખેતી રહેવા માગુ છું ?'

સરોજ 'એટલે અલાર સુધી તમે નાટક ભજવી મને બનાવો એમને ?'

હું : 'હું તો કહે છે કે સ્ત્રી ડહાપણનો વારસો લેઈને જન્મે છે, પછી નાટક સમજ કેમ ન ચડી ?'

સરોજ : 'પોલીસ થવા જનારને ટ્રેઇનિંગમાં આવું સરસ નાટક ભજવવાની ટ્રેઇનિંગ પણ અપાવી હશે તેની મને ખબર નહિ એટલે ઉતરાઈ.'

હું : 'પોલીસને આજે નાટક ભજવતાં નથી આવડતુ તેનું તો આ દુઃખ છે. પોલીસતંત્ર જે દિવસે નાટકની પણ ટ્રેઇનિંગ લેશે ત્યારે એને મુનાઓ પકડવા સહેલ થઈ પડશે.'

સરોજ : 'અને બીજાને બનાવવા પણ સહેલ થઈ પડશે, એમ કહીને પૂરું શું કામ નથી કરતા ?'

હું : 'એ તો તુ જોમ કહે છે કે સ્ત્રી ડહાપણ લેઈને જન્મે છે, તેમ હું કહું છું કે પુરુષ ગ્રેરણા લેઈને જન્મે છે. એ ગ્રેરણાને પર-વશ બની સ્ત્રી એણે ડહાપણ ભૂલી જઈ પુરુષ પાછળ ગાંઠી બને છે અને દોષ કાઢે છે પુરુષનો, કે એ ક્યોરોફોર્મ સંધાડી સ્ત્રીને ખેલાત બનાવે છે !'

અને અમે બંને એટલા સુધી ખડખડ હસી પડ્યા કે બાંચે નીચેથી ઠપકો આપ્યો 'આ તે તમે શું મારિયું !'

બીજી દિવસે હું દાદાને મળવા જવા તૈયાર થયો હતો ત્યાં સોમેશ્વર ઘેર આવી પહોંચ્યો. એને પણ છટો કરશે એવો મને ખ્યાલ પણ આવેલો નહિ એટલે મેં એને જોતાં નવાઈ પામતાં કહ્યું: ‘અરે! તમે ક્યાંથી આવી પહોંચ્યા!’

એને મેં એને આવકાર આપવાનો વિવેક જૂલો બા અને સરોજને કહ્યું: ‘મારા સાથીદાર સોમેશ્વરભાઈ ને આ.’

સોમેશ્વરે બંને સામે હાથ જોડો જપ જપ કર્યાં. બા અને સરોજ એ વિધિ પતાવતાં આવકાર આપતાં બંને સાથે બોલ્યા: ‘આવો ભાઈ.’

સોમેશ્વર મારી સાથે હીંમત ઉપર બેઠો. સરોજે પાણીને પ્યાલો એમના હાથમાં આપતાં કહ્યું: ‘ખાલજિયા પાણી નથી, ચાલો ને?’

સોમેશ્વર દસી પડ્યો.

મેં પૂછ્યું: ‘તમે એકાએક કેમ?’

સોમેશ્વર: ‘સાહેબે મને પણ સાંજે છટો કર્યો. હું ઘેર ન જતાં ત્યાં ગામમાં જ ગિરતરો રાખી ડેઈ રાતે સૂઈ રહી, સીધો અડી તમારી પાસે આવ્યો છું.’ અને એણે કવી રીતે છટા કરવાનો પ્રસંગ બન્યો તે કહ્યો.

સરોજથી આ અન્યાય ન સહેવાયો હોય તેમ એ બોલી બેઠી-
‘સ્વરાજ્ય આજી પછી પણ નોકરસાહીની એની એ તુમાખી છે’

મારા સહવાસથી ટેવાયેલા સોમેશ્વરે કહ્યું: ‘એમાં સ્વરાજ્ય શું કરે ? આ અન્યાયો ચાલે છે એ પોલીસની દુનિયા વગર ખીજું કોણુ જાણે છે ? અને પોલીસની દુનિયા ફેટથી કચડાયેલી છે તેનો બાઈએ ગઈ કાલે જ છેલ્લો અનુભવ કર્યો. એક પણ માણસ એમને ખીકતો માર્યો વિદાય આપવા ન આવી શક્યો.’

સરોજ સાપ ફૂફાડે મારે તેમ બોલી: ‘અને તમે બાવજાની વિદાય આપી એટલે છટા કર્યા એ એનો અંજામ!’

સોમેશ્વર: ‘હું પણ કંઈ એ લોકો કરતાં વીર નથી. બાઈની સાથે હોદ્દા મહિનાનો સહવાસ ન થયો હોત તો હું પણ ખીજાની જેમ વિદાય આપવા ન આવત. અને આમાંય મેં કર્યા મોટી ધાડ મારી છે ? એક કમમાં હતા એટલે એ બધું બની શક્યુ. છતાં એવું ન અને તો પછી મારામાં અને જડ પથ્થરમાં ફેર શો ?’

સરોજ હસીને બોલી- ‘તમારા રનેહત્રી વાત કરતા કાલે રણ-જીતબાઈની આંખમાં પાણી આવી ચડ્યું હતું. એ જોઈને મને તમે કાળ જેવા લાગ્યા હતા.’

સોમેશ્વર આ એક વાક્યે નવાઈ પામ્યો, અને આઘાત પણ પામ્યો. એની દુનિયામાં પતિપત્ની એકબીજાના નામ હતા ન હતી. છતાં સુધરેલા લોકો દે છે તે વાત એણે સાબળી પણ હતી. પરંતુ એ નામ કોઈ બહેન બાઈનું દે તેમ સરોજે ‘રણજીતબાઈ’ કહ્યું એટલે એ નવાઈ પામ્યો, અને પોતે કેમ કાળ જેવો લાગ્યો એ બંધે આઘાત પામ્યો.

સોમેશ્વરના માનસને સમજતો હું તરત બોલી બેઠ્યો- ‘તમે સરોજબહેનની વાતથી ચલરાતા નહિ એને ખીજાને ચલરાવી માગ

વાની ટેવ છે. તમે કાળ જેવા તો કંઈ લાગ્યા નથી, જિલ્લા તમને પણ સાહેબે કમી કર્યા એટલે દુઃખ થયું હશે.’

સોમેશ્વર કંઈ બોલ્યાગ્યાલ્યા વગર બા સામે તાકી રહ્યો હતો. જોને થયું કે આ બંને જણ બા જેવાં વડીલ બેઠાં છે છતાં કેમનું વર્તી રહ્યાં છે ! અને બાને પણ એથી નવાઈ ન લાગતી હોય તેમ આઘાત અનુભવ્યા વગર સંભળી રહેલાં બેઠાં એ ટગર ટગર બોલ રહ્યો હતો.

બાને થયું, એને ખિચારાને નોકરી ગયાનો આઘાત થયો હશે અને આ બંને જણ એ અંગે કંઈ દિલ્લાસો આપતાં નથી એટલે એ આશ્વાસન આપતાં બોલ્યાં : ‘ભાઈ ! નોકરી મધ તેનું દુઃખ ના લાવવું. રણજીતના પત્રો વાંચીને મને તો થાય છે કે સારું થયું ; નરકમાંથી છૂટ્યા. ક્રાંત્યુનો જિયો અવતાર જે બળવાને આપ્યો છે તે આજે કંઈ બૂખ્યો રાખશે.’

સોમેશ્વર બાને સંબોધતો બોલ્યો : ‘મને માણ, નોકરીની ચિંતા જ નથી. જિલ્લો હું તો તે વખતે જ લાઈને કહેતો હતો કે મને તમારો સાથે લેઈ જાઓ. તમે ખેડૂત બનશો તો હું કાળી બનીશ.....’

બા ભડકી જતાં બોલ્યાં : ‘અરે ભાઈલા ! તમે પાછા રણજીતની વાદે કર્યા થડો છો ! એ એનો અવતાર બગાડવા બેઠો છે ત્યાં બેગો તમારો જ બગાડશે.’

સોમેશ્વર : ‘માણ ! એમના માટે એવું કહેવાય ! એ તો જિલ્લા બીજાઓનો અવતાર સુધરે તે માટે મથે છે.’

બા : ‘પણ બીજાઓનો અવતાર સુધારવો હોય તો પોતાનો બગાડવો જ પડે ને ! પોલીસવાળાને સુધારવા જાય તેમાં એને શો ફાયદો ! એનો અવતાર બગડે કે બીજું !’

એ વાતમાં સંમત થતાં સોમેશ્વર બોલ્યો: 'એ વાત માજી, તમારી કહેવી સાચી છે. હું ક્યારનો ટગર ટગર તમારા બધાની સામે જોયા કરું છું તે આ જ. રણજીતભાઈની સોજતે લાગેલું તો ખરું કે એ સંસ્કારી છે તેમ એમનું ઘર પણ સંસ્કારી હશે. સરોજબહેનના ખેત્રો વાંચીને મને એમ જ થયું કરેલું કે જાણે ક્યારે એમનાં દર્શન કરું !'

સરોજ વચ્ચે એને રોકતાં બોલી: 'હક', હક', મને કંઈ મંદિરની મૂર્તિ તો નથી માની બેઠા ને ?'

સોમેશ્વર: 'મંદિરની મૂર્તિનાં તો હું બ્રાહ્મણ છું એટલે બાળ-પણથી દર્શન કરતો આવ્યો છું, પણ એ લક્ષ્મીજીની મૂર્તિમાં મને તમારાં જેવાં ક્યારેય દર્શન થયાં ન હતાં.'

બાએ ટેકા પૂરાવતાં કહ્યું: 'એ તો સોમેશ્વરભાઈ, તમારું કહેવું સાચું છે. મારી સરોજ લક્ષ્મીનો અવતાર છે એમાં ના નહિ.'

તેં મજાક કરતાં કહ્યું: 'અને એ એના રણજીતજીના કલામાં નથી રહેતી એ પણ બા એટલું સાચું નથી ?'

સરોજે દાવ પૂરો કર્યો: 'પણ લક્ષ્મીજી હોય ત્યારે રણજીતજીના કલામાં રહેને ? એ નથી રહેતી એનો અર્થ જ એ કે એ લક્ષ્મીજી નથી.'

સોમેશ્વરનો સંકોચ પણ હવે ઊડી ગયો હતો એટલે એ બોલી ઊઠ્યો: 'નહિ સરોજબહેન, એ વાત હું સ્વીકારી લઉં તો બ્રાહ્મણનો દીકરો ન કહેવાઈ, લક્ષ્મીજી ક્યારેય રણજીતજીના કલામાં નથી રહ્યાં. ઊલટ રણજીતજીને લક્ષ્મીજીના કલામાં રહેવું પડ્યું છે. અને ત્યારે જ્યારે એ અંગે વાદવિવાદ થયો છે ત્યારે પરિણામમાં રણજીતજી હાર્યા છે અને લક્ષ્મીજી જીત્યાં છે !'

અમે બધાંએ હાંવ કાઢ્યા. બાએ મીઠું મોં જ માત્ર મસકાવ્યું. અને કહ્યું: 'તમે ભાઈ, લોટ માગવા આવે છે તેવા સાવ અમણ બ્રાહ્મણ નથી. લાગે છે સંસ્કારી તો પછી પોલીસખાતામાં શું કામ ગયા

હતા ? સાહેમે તમને છૂટા કર્યા એ વેરલાલે લગવાન મહ્યા એમ જ માનો ?

સોમેશ્વર 'હું એવું જ માનું છું, માણ ! નહિ તો સીધો ઘેર જવાને બદલે આ સમાચારની વધાર્ધ ખાવા આપ્યો શું કામ હોત ?'

સરોજ અત્યાર સુધી માનતી હતી કે એ પોતે છૂટો થયો તે અગે જણાવી કેઈ પ્રયત્ન બને તો કરવાની આશાએ આપ્યો હતો એટલે એ તરત બોલી 'તોકરી માર્ધ એથી તમે ગણ થયા છો ?'

સોમેશ્વર 'બહો રાજી, અને તે કારણે હું એક મિનતી કરવા જ આ પો છું'

સરોજ 'શી ?'

સોમેશ્વર 'ચણ્ણતભાર્ધ વિદ્યામ ચલી વખતે મને કાનમાં એક વાત કહેતા ગયા હતા અને તે ધરીએ એ મ્મી મ્મી હતી અને હવે થાય છે કે એ ગદવાડમા હાથ ધાલવાની જરૂર નથી સાહેમે છૂટા કર્યા તે બહુ થયું ભાગી જગમગ હવે પાછું એમાં જવું નથી'

બા એ વાત જણ્યતા ન હતા એટલે મારા સામે જોઈને બોલી કીડ્યા 'હજુ પાછી ધમાલ ચાલુ રાખવાનો છે કે શું ?'

એ કહ્યું એ તો સોમેશ્વરભાર્ધને હુ ખ મનું હતું એટલે મે 'હેલુ કે હુ ફરી આવીશ

સોમેશ્વરે બાને સમજાવવાની દનીલ સાચી માની લેતાં કહ્યું 'ત્યારે તો મને નિગત વળી હવે તો હુ તમે ત્યાં જશો ત્યાં સાથે આવીશ'

પેલી વાત ઘણી દેવા સરોજે મૂળ વાતનું અનુસધાન કરતાં કહ્યું 'હવે તમે બને સાથે રહો તે હુ બનવા દેવાની નહિ'

નવાઈ ન પામતાં સોમેશ્વર બોલ્યો તમે હસો છો એ હુ હવે સમજી ગયો છું.'

મરોજ 'હસતી નથી, શબીગતાથી વાત કરુ છુ તમારી માથે દોઢ મહિનો ન્હા એટલામા તમારુ રમરણ કહેતા એમની આખમા પાણી આવી ગયુ અને મારી સાથે લગ્ન થયા સાત વગ્સ થયા, પણ તમે સાસુ બોલતે મને માફ કરીને કોઈ વખત એમની આખમા પાણી આવેશુ તમે જોશુ છે ?'

મોમેશ્વર 'જુહુ નહિ બોલુ તમાગ એ એટલા વખાણુ કરતા કે મને થાય છે કોઈ પુરુષ આવા વખાણુ વડુના નહિ કરતો હાય'

મરોજ 'વખાણુ તો માણસ બનાવગી પણુ કરતો હોય છે હુ 'તો આણુ પણુ બનાવગી ક્યા નથી હોતા ?'

મરોજ 'પુરુષનાં આણુ બનાવગી નથી હોતા, સ્ત્રીના બનાવગી હોય છે એમ તમે મારો વિરોધ કરીને કાલમ કલા કરો કે, તો પછી તમારા આણુ બનાવગી છે એમ શી રીતે ?'

હુ 'તો વખાણુ બનાવગી શી રીતે ?'

મરોજ 'એ જ પણુ તમારુ કહેલું છે સ્ત્રીનાં આણુ જેમ બનાવગી કે તેમ પુરુષના વખાણુ બનાવટો છે સ્ત્રીના વખાણુ જેમ સાચાં હોય છે તેમ પુરુષના આણુ પણુ સાચાં હોય છે સ્ત્રી અને પુરુષમાં આ મુજબત પ્રકૃતિ બેદ છે એમ તમે જ કલા કરો છો '

મોમેશ્વર વચ્ચે બોલ્યો એ ખરુ હશે કે ખોટુ એ નથી કહી શકતો, પણુ મેં મારી માના માગ બાપા પ્રત્યેના સાચાં આણુ પણુ જોયાં કે, માગ બાપાના મારી મા પ્રત્યેના સાચાં વખાણુ પણુ જોયાં છે'

મરોજ કહે 'પણુ તમે એક વસ્તુ એમા ધ્યાન રાખી છે ?'

મોમેશ્વર 'શી ?'

મરોજ 'તમારી બા જ્યાં આણુ માગતા હશે ત્યારે એમના વખાણુ કરતાં કરતા ગડતા હશે

સોમેશ્વર: 'હા, એ તો ખરું. એમના શુભ સંભાર્યા કરે અને આખર્ષા પાણી આવી જાય.'

સરોજ: 'અને તમારા પિતા જ્યારે એમનાં વખાણ કરતા હશે ત્યારે એ મળગળા થઈ જતા હશે.'

સોમેશ્વરે નવાઈ પામતાં પૂછ્યું: 'ખરેખર આમું છે. મને પોતાને પણ શરમ આવી જતી કે બાપા આ હિમરે મળગળા થઈ જતાં શરમાતા નહિ હોય?' અને સહેજ અટકીને એણે કહ્યું: 'પણ તમે આ બધું અનુમાન શી રીતે કર્યું?'

સરોજે મારા સામે જોઈ પ્રકાર કરતાં કહ્યું: 'સ્ત્રીપુરુષમાં આ જ પ્રકૃતિ બેઠ છે. સ્ત્રી જ્યારે રિસાઈતે, ખિનઈતે કે હાંસે તામે થઈ આંસુ સારે છે ત્યારે એ બનાવડી આંસુ હોય છે. પરંતુ એ પ્રેમથી આંસુ સારતી હોય કે ત્યારે એ સાચાં હોય છે. એની નિશાની એ કે બનાવડી આંસુ સારતી સ્ત્રી બીજાના દોષો સંભારતી મંભારતી ડસકાં ભરતી હોય છે, સાચાં આંસુ પાકવી સ્ત્રી બીજાનાં વખાણ કરતી કરતી હીજકાં ભરતી હોય છે.'

બાને થયું કે હવે અહીંથી ઊઠવું સારું એમણે એ બહાર ગયાં.

મેં એ અંગે ટકોર કરતાં સરોજને કહ્યું: 'તારા જૂઠાણાના વિરોધમાં બા જિયારાં વોક આવેદ કરી ગયાં.'

સરોજે જૂમ પાડી: 'બા, પાછાં આવો. સાક્ષી આપો-આમાં મારું જૂઠાણું છે?' પણ બા અંદર આવ્યા વગર બોલ્યાં: 'મારે તમારામાં સાક્ષી નથી પૂરવી. સોમેશ્વરભાઈની સાક્ષી થશે.'

મેં કહ્યું: 'એક વખત પૂરું થવા દો. પછી હકીકતની ઊલટ તપાસ કરીશું.'

સરોજ: 'સ્ત્રીનાં સાચાં જૂઠાં આંસુ પારખવાની આ જેમ રીત છે તેમ પુરુષનાં સાચાં બોટાં વખાણ પારખવાની રીત છે. પુરુષ

ન્યારે ખુશામત કરવા કે અર્થ સાધવા કોઈના વખાણુ કરતો હોય હોય છે ત્યારે એ ક્ષં તો હસતો હસતો વખાણુ કરતો હોય છે, કે કા બનાવતી ગભીરતા લાનીને પણ સાચે જ એ પ્રેમથી પ્રેરાઈ સદ્ગુણના વખાણુ કરતો હોય છે ત્યારે એ ગગનજો થઈ નમ્ર નની જાય છે કા એની આખમા ઝગઝગિયા આવી જાય છે ' અને મરોજે મને તક આપવા દીધા વગર તરત ઉમેલું ' એ માટે સાક્ષીની કે જીલદ તપાસની પણ જરૂર નથી સોમેશ્વરભાઈના મારી સન્મુખ વખાણુ કરતી વખતે તમારી આખમા ઝગઝગિયા આવી ગયા હતા એટલે એ વખાણુ સાચા હતા મારાં વખાણુ સોમેશ્વરભાઈ પાસે કરતી વખતે એવું કંઈ નહોતું થયું એટલે એ વખાણુ ખોટા હતા

સોમેશ્વર તરત ખોલી જીએ ' એવું જોડું સરાજ મહેન મારાથી નહિ ખોલાય તમારી વાત કરતાં પણ એ નમ્ર બની જતા હતા '

સરાજ કહે ' છતાં તમારી ઉપર એમનો દોઢ મહિનામા એટલો પ્રેમ વધી ગયો છે કે મારો સાત વર્ષનો પ્રેમ હાર્યો છે એટલે તમે એમની સાથે રહો તેમાં મને લેખમ લાગે છે કદાચ તમારા પાછા ગાંઝા થઈ જાય અને મને રખડાવે એટલે એ તો એમને પાછા કોઈ ઉપાયે પોલીસ ખાતામા ધકેલવા તૈયાર કર્યા છે તમે ન આપ્યા હોત તો એ દાનને મગવા પેરથી નીકળી પણ ગયા હોત '

સોમેશ્વર ' મને કંઈ સમજાતું નથી હમણાં તો ના કહેતા હતા ને !

હું ધીમેથી બોલ્યો • ' જાને એ નથી ગમતું માટે એવું કહ્યું હતું '

સોમેશ્વર ' એટલે જવાબ એ નક્કી '

સરાજ ' હા '

સોમેશ્વર જોખો થઈ સરાજના પગે પડવા જતા બોલ્યો ' હું તમારે પગે પડું, '

સરાજ અને એ એને પકડી લીધો હાથ ઝાલી અને ફરી ફીચકે મેસાડતા એ કહ્યું : ' આ તું ચાંડપણુ કરો છો '

સોમેશ્વર ભક્તિભાવ ભરી આંખે સરોજ સામે તાકી રહીને બોલ્યો : ‘જાંડપણ નથી કરતો, મારું હૈયું વ્યક્ત કરું છું. તમારા જેવા સનનન માણસોએ શું કામ એ કાલ્પના હાથ ખરડવા જોઈએ ? પ્રભુએ તમને શું નથી આપ્યું ?’

સરોજ દલીલ કરતાં બોલી : ‘આપ્યું છે માટે જ ખર્ચવાનું છે.’

સોમેશ્વર : ‘ખર્ચવાનું ના નથી કહેતો. બાઈ જેટલ યશો તેમાં પણ લોકોની સેવા યશો. પોલીસખાતા કરતાં મોટી સેવા યશો. !’

હું બોલ્યો : ‘એ તમારું કહેવું સાચું છે. હું કંઈ આખી જિંદગી એ ખાતામાં રહેવાનો પણ નથી.’

સોમેશ્વર : ‘ગોકુળ જેવું આ ઘર જ્યાં સુધી નહોતું જોયું, સદમી જેવાં સરોજનહેનને નહોતાં જોયાં, જરોદા જેવાં ખાને નહોતાં જોયાં ત્યાં સુધી તમે પોલીસમાં હતા તે મને ક્ષમા ખૂંચતું હતું. આ બધાનાં દર્શન કર્યા પછી એક ક્ષણ પછી તમે એમાં રહો તે મારાથી સહેવાશે નહિ.’

સરોજ : ‘શાથી ?’

સોમેશ્વરના મોંમાં એનું એ વાક્ય ગટી રહ્યું : ‘પ્રભુએ તમને શું નથી આપ્યું ?’

સરોજ કહે : ‘સોમેશ્વરભાઈ ! મારી એક વાત જરા ધ્યાન દેઈ સાંભળી લ્યો. પૂર્વ પરી સેવા જ એનું નામ કે લગવાને જે સક્રિય આપણને આપી હોય તે બીજાના હિત માટે ખર્ચી નાંખવી. નાણું ખર્ચે ધટી જાય છે, અને એમ તેવો દાનેશ્વરી હોય પણ એ છેવટ દાન કરતાં થાકે. જ્યારે સક્રિયનું દાન એવું છે કે એ ખર્ચતાં વધે છે અને માણસ મરતાં સુધી એ દાન કર્યા કરે છે. ધનનું દાન એવું છે કે એનું દાન કરવાથી બીજાનું હિત થાય જ એવું કોઈ ચોક્કસ નથી. હિતને બદલે એનો દુરુપયોગ પણ થાય પરંતુ સક્રિયનું દાન એવું છે કે એથી બીજાનું બહુ થાય જ.’

સહેજ અટકીને સરોજે આગળ કહ્યું: 'આજે લોકો કુદરતે આપેલી શક્તિનું દાન કરવાને બદલે એ શક્તિનો ધન કમાવામાં દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે અને એ રીતે મેળવેલ અનાંતિના ધનનું દાન કરે છે. આને દાન કહેવું હોય તો એ કનિષ્ઠ દાન છે. ઉત્તમ દાન સીધી શક્તિનું દાન કરવું તે. લગાઈના સમયમાં ધનના દાનથી લશ્કરને નિભાવી રાકાય અને છત પણ મેળવી શકાય. પરંતુ દેશના-રથના ઝાળમાં ધનનું દાન ઝાંઝું કારગત ન નીવડે. શક્તિનું દાન દરેક આપે તો જ દેશ ઉગ્યો આવે. સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, પરંતુ મુરાજ્ય રથપાવાનો આધાર પ્રભુ આમ સીધું શક્તિનું દાન ફેટકું કરે છે તે ઉપર આધાર છે. એટલે રણજીતભાઈ જ પાંચ વરસ સીધી શક્તિનું દાન કરવા પોલીસખાતામાં જાય એટલું જ નહિ, પણ તમારા જેવા એમના પ્રિયપાત્ર પણ એમની સાથે મદદમાં જાય તેવી હું તમને વિનાંતિ કરું છું.'

સરોજને ધમે લાગવાનો પ્રયત્ન સફળ નહિ થાય એમ માની સોમેશ્વર તરત બે હાથ જોડી ભક્તિભાવપૂર્વક બોલ્યો. 'તમે બહેન, લક્ષ્મીનો અવતાર છો એમ માનવામાં મારી ભૂલ થઈ. તમે સાક્ષાત સરસ્વતીનો અવતાર છો. સાક્ષાત સરસ્વતી સિવાય બીજાના આ બોલ ન હોય. હું હવે વાદવિવાદ નહિ કરું. ત્યાં રણજીતભાઈ સાં હું!'

હું અને સોમેશ્વર દાદાને મળ્યા જે બન્યું હતું તે વર્ણવીને
કહી બતાવું અને મેં કહ્યું દાદા 'આપ કહો પણ
આવા છત્રનમા કાણુ નોકાય ?'

દાદા 'મને પોતાને ખબર નહિ કે આ ત્રણ આટલી દહે લશે
સાબળેણું થણું પોલીસો સાથે પરિચય થયેલો એટલે એમણે એ ખાતાના
કુર્મીઓ કહેલા પણ ખરા, પણ એ બિચારા તમારી જેવી ભાવના
અને હિંદુ લેઈને જાણે નહિ એટલે એમને નાના પ્રસંગો ખૂંચે
પણ નહિ પરંતુ તમે કહો છો તેવું જ હોય તો માર્ક પણ ભાવના
શાળી સુવકને મોઘતા પહેનાં વિચાર કરવો પડે,

સોમેશ્વર 'દાદા' એ તો રજુજીતભાર્મજી ટકી રહે બાકી
એમના જેવા સુખી ઘરનો બીજો કોઈ જુવાન આવ્યો હોય તો
બીજો દહાડો ઉલની સનામ કરી વિદાય થાય એવા કળાગને બીજા
ક્ષેત્ર ક્યાં ઓછા છે તે આશા પડે ?'

દાદા 'પણ હવે તો આ ક્ષેત્રમા સુધારા થાય ત્યાં સુધી
પાઈને સનાક નહિ આવું. આવા વાતાવરણમાં તો ગેલગી જે
પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો છે તે ખનામ થઈ જાય

આમ વાતચીત થવા પછી દાદાએ હું કવી દરિયાઈ દાખલ થયો
હતા અને તે પછી દોઢ મહિનામાં મેં ટ્રેનિંગમાં શુ અનુભવ્યું તેનું
પિગતવાર લેખીત લીધું મોમેશ્વર પાસે એ પ્રમાણે ટ્રેનિંગમાં

આવતાં કેવી મનોદશા હતી અને અદર આવ્યા પછી મારી સાથેની મોખતથી શી અસર થઈ અને એને કેવી રીતે છૂટા કર્યો તે લેખીત લેઈ લીધું અને કહ્યું: ‘હવે તમારું કામ પૂરું થયું છે હું એ યોગ્ય જગ્યાએ મોકલી બધું પતાવી દઈશ ફક્ત આમાનો એક અક્ષર જૂઠો નથી એવી તમારી ખાત્રી ઉપર ચાલુ છું.. ..’

હું બોલ્યો ‘એ માટે મારા ઉપર વિશ્વાસ ગાખજો મતભેદ હોવાને કારણે મેં અતિશયોક્તિનો એક શબ્દ લખ્યો નથી. સરકારી કાઠંખાજી પ્રમાણે ધુગવાના અભાવે એ સાબિત ન થઈ શકે એવું અમુકમા બને ખરું’

દાદા ‘એની કંઈ ચિંતા નહિ આપણે જૂઠા ન હોવા જોઈએ એટલે બસ’

હું ‘એનો નિશાન ન આવે ત્યાં સુધી અમે બીજો વિચાર નહિ કરીએ’

દાદા ‘હવે તમે માન સિપાર્ક છે મારી પાસે કામનો પાનથી એટલે તમારે બનેએ હું મતાવું એ કામ કરવાનું છે લોકો ઉપર દુકાળનો ભય કર ભય ઝંઝૂમે છે ત્યાં સિપાર્કઓને હું કામ વગરના બેસાડી મૂકું એ કેમ બને’

હું: ‘મેં તો આપને પાંચ વગસ આપ્યા ■ એમ માનું છું જે કહેશે તે એ દરમિયાન કરવા તૈયાર છું’

મોમેશ્વર કંઈ ન મોંચો એટલે દાદાએ એને પૂછ્યું: ‘તમે પણ ગુંગા ને’

સોમેશ્વર: ‘હું તો આપની સાથે કામ કરવામા ધન્યભાગ માનું છું.’

મેં કહ્યું ‘અહીં રહેવું પડશે તે મજબૂરીએ હું’ નથી આ-યો એટલે મારે એક દિવસ ઘેર જઈ આવવું પડશે માગ નાના ભાઈને

મેં પરમ દિવસે મળવા બોલાયો કે એટલે હું પછી આવી પહોંચીશ.'
 દાદા: 'એક દિવસ વહેલામોડા આવશે તેનો કંઈ વાંધો નહિ.
 પણ આ તો સરકારી સવાલો. નિકલ થતાં પાંચ છ મહિના પણ
 નીકળી જાય એટલે તેટલો વખત તમે ઘેર બેસી રહો તે કેમ ચાલે ?'

હું: 'આપણી સરકાર તો પણ આટલો વિલંબ યાવ ?'

દાદા: 'મારી જથ્થતરી પ્રમાણે તરત અમલ યશે એમ માનું
 છું. પરંતુ કોઈ બાબતમાં અનુમાન કરવાનું યાવ ત્યારે વધારેમાં
 વધારે શક્યતાવાળું કરીને ચાલવું એટલે આપણને અધીરાઈ આવી
 ન જાય.'

હું: 'મને એમાં કંઈ વાંધો નથી.'

સોમેશ્વર: 'જેટલું મોકું યશે તેટલું સારું. એટલો વખત આપનો
 સહવાસ મળશે.'

દાદા હસીને બોલ્યા: 'સેવામાં બં આવો સ્વાચ્છ તાકીએ તે
 સારું નહિ, હોં. બાકી પછી આશા એવી રાખી હોય અને ઓછું
 રહેવાનું મને એટલે દુઃખ યાવ. આવી આસાંકિત સેવામાં માણસનું
 પતન કરે છે'

આમ નક્કી થતાં સોમેશ્વર તો ત્યાં જ રોકાઈ ગયો અને હું
 ઘેર આવ્યો. મને થયું—મારા કરતા વધારે અડગ તો એ છે. છટીને
 ઘેર પણ ગયો નથી. જવાની ધમ્મણ પણ બતાવી નહિ અને પત્ની
 પતાવી એ મોરચા ઉપર ચાલુ રહ્યો.

રોહિત ગાડીએથી આવ્યો એવો બીજો કંઈ વાત ન કરતાં
 બોલ્યો: 'તમારા પોલીસકેમ્પમાં અભેસંજ કરીને કોઈ પોલીસ છે ?'

મેં કહ્યું: 'કેમ ? તું' એને ક્યાંથી જાણ્યો ?'

રોહિત થેલીમાંથી છાયું આપતાં બોલ્યો: 'એનું અને એક
 રખારણ બાઈનું નાક કપાવાના સમાચાર છે

હું તરત સમજી ગયોઃ ‘જીવાભાઈએ એનું ધાર્યું હતું!’ અને
મેં તરત પેપરમાં જોવા આંખો માંડી. ત્રીજા પાન ઉપર મોટા
અક્ષરે મથાળું હતું.

પોલીસ અને રજારજી બાઈનાં કપાયેલાં નાકં !

અમારા ખાસ ખબરપત્રી તરફથી. તા. ૧૪

ટ્રેનિંગના પોલીસ રિક્રુટમાં ફરજ ઉપર રહેતા કોન્સ્ટેબલ
અનેસંગ અને તેની બાજુમાં આવેલા પરામાં રહેતી રજારજી બાઈ
લીલુડીનાં ગઈ રાતે નાક કપાયાં છે. એ અંગે સત્તાવાર માહિતી
મળતી નથી, પરંતુ કોઈએ અદાવતને લીધે એ બંનેનાં એક સાથે
કાપ્યાનો શક છે. નાક કપાવા પાછળનું કારણ જાણવા મળતું નથી,
પરંતુ ઊંડતી વાતો એવી સંભળાય છે કે લીલુડી જાતે ખરાબ
ચાલચલનની છે અને પરામાં પોલીસની રહેમ નજર નીચે આની-
તિનું ખાજૂં મઢાવે છે. અનેસંગને એની સાથે આડે સંબંધ હતો
એવી ઊંડતી વાતો સંભળાય છે. એટલે એ બંનેના દુશ્મને અદાવતને
કારણે નાક કાપ્યાં હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. અનેસંગનું નાક પણ
એ રાત્રે કપાયું છે એટલે એ તે વખતે પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં ન હતો
એમ માનવાને કારણ મળે છે. એટલે બંને જણ એ રાત્રે સાથે
હોવાં જોઈએ એમ શક જાય તો નવાઈ નહિ. એ રીતે બંને અંગે
જે ઊંડતી વાતો સંભળાય છે તે સાચી હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. નાક
કાપનાર કાપેલાં નાક સાથે લેઈ ગયો છે. આ અંગે પોલીસ ચાપતી
તપાસ ચલાવી રહી છે. જો ગુનેગાર પકડાશે તો બપોરે કાવત્રા
ઉપર પ્રકાશ પડશે એમ લાગે છે.

મેં રાહિતને એ અંગેની જાણ વિગત કહી એ ખિન્નઈજાએ
ખોલ્સોઃ ‘આવી બાઈને સાહેબ કામ કરવા રાખે એ તો બપોર
કહેવાય. પોલીસ અમલદાર ચર્ચને આટલો નજીક આવો ધંધો
ચલાવવા છતાં એ ન જાણતો હોય તો એ પોલીસ અમલદાર થવા

લાયક નથી અને જાણીને ચાલવા દેતો હોય તો એનો ગુનો માફ થઈ શકે તેવો નથી.’

સરોજ ‘મને એ કરતાં જીવાભાઈનો વિચાર આવે છે એક સાધા છુ માણસનું જીવન આમા રાજાઈ ગયું આવું વેગ લેનાર પોલીસના હાથમાં ઝટ પકડાય તેમ મનાય નહિ એટલે એ છુપાતો રહે તેમાંથી એ ચોરી-લૂટ કરનાર રાજામાં ભળી બેસે તો પછી એ બધું શું કાંઈ બની જશે.’

હું ‘ત્યો એનો વિચાર શું કામ કરે છે ? અમથીતું જીવન ધૂળ થશે કે નહિ ? એના પેટમાં જ માસનું માગક છે બળાતકાર થવાથી એ ધણી સાથે પણ જીવવાની ના પાડતી હતી તે આછું રંગી જીવન મોઢની સાથે માડે.’

સરોજ ‘તમે તેવખતે બૂલ કરી એ આવેશમાં હતો એ તમે જાણુતા હતા એટલે તમારી ડમમા જ એને રાખવો જોઈતો હતો.’

રાહિત ‘એ બધી ગાંધીવાદી ફિલસૂફીની કઈ જરૂર નથી. એણે જે કહ્યું છે તે બરાબર કયું છે એવાં ગૂઢાંતરવાને તો આવી શારીરિક સજ્જ થવી જોઈએ.’

સરોજ ‘પણ એથી એને પોતાને પણ સજ્જ થઈ તેનું શું ? એને છુપાતા ફરતું પડશે અને એ રીતે ધણીધણિયાણીની જિંદગી ધૂળમાં મળશે.’

રાહિત ‘વેરમાં નફાતોટાનો હિસાબ ન હોય. ત્યો ખોટનો વેપાર હોય તો એ મર્દ માણસ હોય તો કરવો જોઈએ.’

સરોજ ‘તમે આ જમાએ હો તો શું કરો ?’

રાહિત ‘ગોપીબાગ કરી બનેના જીવ જ લઉં.’

સરોજ ‘પછી તમે જોલમાં જાઓ અને પત્ની ઘેર આંધુ સારે.’

રોહિત 'એ અમુ સાગવામા જે આનંદ આવે તે અત્યાચાર
મૂળા સહી લેઈ બાચવા બનવામાં ન હોય તે ખ્યાલમા રાખજો'

હુ 'હવે જે વસ્તુ બની ગઈ તેની ચર્ચા કર્યા કરતા હવે
આમાં શુ કરવું જોઈએ તે વાત કરે તો ઉપયોગી ગણાય મને
વહેમ છે કે પોલીસ મારા ઉપર પણ ગુનો જીભો ચાચ તો વોરટ કાઢે'

રોહિત 'તમારા ઉપર ચાચા ?'

હુ 'હી એસ પી એ મને મળ્યું હતું કે જો કંઈ ગુનો
આમાંથી બનશે તો તમને પણ ગુનેગાર ગણીશ'

'ગણ્યુ, ગણ્યુ હવે' રોહિત ઉસ્કેરાઈ જતા ગાળ્યો. અહીં
હુ હોઉ ને કાંઈ પોલીસ ફરકે તો સીધો જવા ન દઉં સાથા,
ગુનેગારો એ છે અને બીજાને પકડવા આવે !'

સરોજે કંઈ વિચાર કરી લીધો હોય તેમ કહ્યું : જો પોલીસ
તમને પકડે તો હુ આપણુ પોણા બાગનુ કામ સફળ થયુ માનુ'

રોહિત બોલ્યો તમે લાભી, 'હરમા હતા તે હવે રહ્યા નથી
ક્રાંતિમંત્રી સાહિત્ય વાચવાને બદલે બ્યાસજીઓ કથા કરે તેણુ ગાંધી,
ટાફ્ટરોય કોનફ્યુસિયસ જેવા સતોનું લખાણુ વાંચ્યુ એટલે તમે
ગુનાના એકરાગમા માનતા થઈ ગયા / જગતમા ગુનાની વ્યાખ્યા
જેવા જાઓ તો નિર્ગંગતા નિર્બળ એ ગુનેગાર, સમગ્ર એને આઓ
આ સુદનો દાખનો—મિત્રરાજ્યો જીત્યા એટલે ધરીરાજ્યો ગુને
ગાર ગણાયા જે એને બદલે ધરીરાજ્યો જીત્યા હોત તો મિત્ર
રાજ્યો ગુનેગાર ગણાત હવે તમારે થોડુ કમ્યુનિસ્ટ સાહિત્ય વાચ
વાની જરૂર છે'

સરોજ હસીને બોલીઃ 'કમ્યુનિસ્ટની તો હુ પત્ની છુ પછી
એ સાહિત્ય મે નથી વાંચ્યુ એમ કેમ કહો છો ?'

રોહિત. કાણુ કમ્યુનિસ્ટ ? રણજીતભાઈ ?'

સરોજ : ‘એમના ડી. એસ. પી. સાહેબે ક્યું કે તમે કમ્યુનિસ્ટ છો અને સિપાઇઓમાં બળવો કરાવવા માગો છો.’

રોહિત : ‘ડી. એસ. પી. બિચારાને કમ્યુનિસ્ટ કેવા હોય તેનું જ જ્ઞાન નથી. કમ્યુનિસ્ટ તે વળી વ્યામ બાઈની પેઠે રિક્ટ થઈને સેવો વધુવા જતા હશે? પોલીસને સુધારવાની જરૂર નથી. પ્રજા પાસે બળવો કરાવી તંત્ર તોડી નાખવું એ કમ્યુનિસ્ટનું કામ છે. બાઈ ઉપર મહાત્માજીની નોઆબલીના પ્રસંગની ભારે અસર થઈ અને એ કોલેજમાં આગળ ન ગયા એટલે ગાંધીવાદી બની ગયા. તેમાં દાદા મળ્યા એટલે હવે પૂરા સનાતની બની ગયા.’

સરોજ : ‘એટલે ગાંધીજીનો રસ્તો બરાબર નથી?’

રોહિત : ‘સ્વરાજ્ય નહોતું મળ્યું અને આપણી પાસે ખીજી શક્તિ ન હતી ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહની લાકડાની તરવાર બરાબર હતી. છતાં ‘૪૨માં બાઈ એ તરવારથી સ્વરાજ્ય મળે તેમ માનતા નહોતા. અને આજે મળ્યું છે તે આપણી તાકાતથી નહિ, આંતરરાષ્ટ્રિય પરિસ્થિતિને લીધે આપણી તાકાતથી મળ્યું હોત તો આવો ડી. એસ. પી. એ આજે નોઢરીમાં હોય?’

સરોજ હસીને : ‘કોલેજમાં તમે આવો જ અભ્યાસ કરતા હાગો છો?’

રોહિત : ‘કોલેજમાં ન ગયો હોત તો બાઈની પેઠે હું પણ મડીલાદી અર્થરચનાને ટકાવી રાખે તેવી આજની ફેમિસ નિતિમાંથી બદાર નીકળી શક્યો ન હોત: હું તો માનું છું કે કોલેજની ફેજ-વળી વગર માણસને અતંત્ર વિચાર કરવાની શુદ્ધિ ખીલે નહિ.’

સરોજ : ‘શુદ્ધિ ખીલતી હશે એ ખરું. પણ એ ધોરજ ખોઈ એમે છે. એટલે જ આજનો કોલેજનો વર્ગ અધીરો બની કમ્યુનિસ્ટ પ્રવૃત્તિ તરફ વળતો જાય છે.’

રોહિત : 'તમે બાબી, હજુ એક જવાબાઈ, ડી. એસ. પી, અમેસંગ અને લીલુડીના કિસ્સા જાણો છો એટલે શાંત બેડાં છો. આજે જે મૂડીવાદી શોષણ ચાલી રહ્યું છે તેનો ચિતાર તમને આવે તો તમે પોતે પણ આજની વ્યવસ્થાને સળગાવી મૂકવા ખડાં ચર્ષ જાઓ.'

મે' સરોજને કહ્યું : 'એની સાથે ચર્ચા કરીને શું શું તારવવા માગે છે ? એ તારા વિચાર સાથે સંબંધ યવાનો નથી, ને તું એના વિચાર સાથે સંબંધ યવાની નથી.'

રોહિત : 'તમે જ કહો મોટાભાઈ, આજનું આ તંત્ર સુધારવાનો તમારો પ્રયત્ન આચમનીએ દરિયો ઉલેચવા જેવો નથી શું ?'

હું : 'ઋષિ દરિયાને આચમની કરી પી ગયા હતા એનું શું ?'

રોહિત : 'એ પુરાણનાં ગર્ખાં માનવા જોઈલા તમે અંધમદ્ધાળુ થતા જાઓ છો કે શું ? પુરાણ સુધી દૂર શું કરવા જાઓ છો ? એવો પ્રયત્ન કરવા જતાં મહાત્માજી જોળીએ વિંધાયા એ જુઓને.'

હું : 'બસ ! મારે તારી સાથે ચર્ચામાં નથી ઉતરવું. મે' તને અમરતો મળવા માટે જોવાન્યો હતો. તારી વિચારસરણી પ્રમાણે મારે વર્તવું હોત તો હું રિક્તમાં દાખલ થયો ત્યારે જોલાવત. તે વિરોધ કર્યો ત્યારે એ અંગે દલીલ કરી હોત. પરંતુ હું માત્ર હું કે દરેક ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધાનો સવાર મુખ્ય રહેવાનો. તને શ્રદ્ધા કન્વેનિસ્ટમાં છે એટલે તું એ વાદને દેવ માનવાનો. હું ગંધીવાદને દેવ માનવાનો. અને ન્યાં સુધી અપણા બનેલી શ્રદ્ધા 'કોઈનું' હથિવાર બની ન હોય ત્યાં સુધી એથી બડકવાની જરૂર નથી. બિન ધર્મો તેમજ બિન વાદો તાત્વિક રીતે એક બીજાના દુશ્મન નથી. દરેકના રસ્તા છેવટ તો માનવનું કલ્યાણ કરવા માટે જ ચોગ્યા હોય છે. પરંતુ એ રસ્તાએ વચ્ચે સ્વાર્થથી પ્રેરિત ટોળકીઓ કાંટા વેરે છે હારે અનર્થ બિગો થાય છે.'

સરોજ મોં મલકાવીને મોલી • • મને ના મ્હીને તમે ઉનટા
વાદવિનાદમા પડ્યા ’

હુ ‘આલી જવા દો એ સાત છુ છુ કહેતી હતી- હુ
પગાઉ તો પોણા ભાગલુ કામ શી રીતે સજ્જ થાય ?

સરોજ ‘કાર્ટમાં કેસ ચાને તેમા આ જાણુ વાતાવરણ ખુશ
ચાય એટલે પ્રજામા આ ત્રણ વિષે પૂરેપૂરો પ્રચાર થાય ’

ગેહિત ‘એમ ને સગકારી ત્રણે સડોવતુ હોય તો માગ
પ્રેક્ષિતર મિ અશમાવાળા છે તે વધીન તરીકે સગસ મમ આપશે એ
પોતે આજીવિકા માટે જમારી કાવેજમા અડવાડિયામાં છ પિરિયડ
હે છે અને બાકીનો વખત ગરીબોના કેસ લડે છે સરખારી ત્રણના
અન્નાય હોય તેવા કેસ લડે છે એ આવે તો તમાગ ડી. એસ
પી ની સુદ્ધા સુરતી ઉડાડી દે !’

હુ ‘પગ છુ ડી એસ. પી કાચા નથી કે આ કેસમાં એ
સડોવાતા હોય તો લાજુ થવા દે એવું હોત તો મળે નાક કાપ્યા
અને શા કાગ્ગે મપ્યા તે વિષત શક ઉપરથી પણ પોલીસે લીધી
રોત અને ખજરખનીએ નોંધી હોત હજુ સુધી કોઈ તપાસ કરવા
આનુ નથી એટલે કેસ થવાનો સભવ ઓડો લાગે છે એ જાણુ
અહાર આવે તો લીલુડીના અને અને અભેસમનાં કરુક લેવામાં પડે
અને ખીજા ગુનામાં સડોવાય તે કારણે એ કેસ દમાઈ પણ જાય.’

ગેહિત ‘એવું હોય તો જવાબાર્દને હાજર કરીને એ ખુલ્લું
કરો એ ગુનો કજૂથી પોલીસ સ્ટેશને હાજર થાય એટલે ડી એસ.
પી ક્યાં જાય ?

હુ ‘એની તો જવાબાર્દની તૈયારી ન હોય ને એમા તો એની
ઓ ઉપરનો અત્યાચાર ખુલ્લો થાય અને એ પ્રસંગ તો એ જાહેર
કરવા માગતો નથી માટે આમ છપુ વેગ લીધું ’

સરોજ : ‘એ તો એની ઇચ્છા પર છોડવું જોઈએ. પણ એ બીજો રસ્તો દોરવાઈ જઈ કાયમનો ગુનેગાર ન બની જાય તે માટે તમારે એને મળવું જોઈએ. એનો શો વિચાર છે તે જાણી લેવો જોઈએ. તમે કહો છો તેમ અભેસંગ ચૂપ રહેશે તો એને કંઈ થશે નહિ. થોડો વખત એને આપણે આશરો આપીએ. એના ઉપર ક્યા વારંટ છે કે એને સંધરવો તે ગુનો કરે છે ?’

હું : ‘તારું એ કહેવું સાચું છે. હું એને ગામ કાઢે જઈ આવું. બીજું શું ત્યારે ?’

એ દિવસે અમે એ નિર્ણય કર્યો હતો. આવતી કાલે હું જવાનો હતો અને શત્રે દસ વાગે મારું ઘર પૂછતો જવાણાઈ જાતે આવીને જીભો રહ્યો !

જીવાભાઈને આટલો જલદી વેર વાળવાનો મોઝો શી રીતે મળી ગયો એ જ જાણવાનું કુતૂહલ અમને સીને હતું એણે એનું લાંબું ચોક વર્ણન કર્યા વગર એટલું જ કહ્યું કે, ‘માણસ મરણિયો થાય એટલે લોકોનો એ વિચાર કરતો નથી મોઝો ન મળે તોય એ ઝંપલાવે છે અને મરણિયા થયેલા આચળ છવીને છતવા માગનારો ફાવતો પણ નથી.’

એની એ વાત સાચી પણ હતી: અભેસંગ લીલુડીના ધરમાં પેડો ત્યારે એ એકલો છોડેલો બેઠો અંદર ધુસી ગયેલો હતો. લીલુડીનું એક જુદું ખાલી ઘર હતું જેમાં રાત્રે એ નીચ ધધા કરતી. ધણી અને બાળકો સ્થિર થઈ હોય અને એ ઊઠીને બીજા ધરમાં જતી, ધણી જાણતો પણ ખરો પરંતુ નિરુપાય હતો. અભેસંગની ડોસ્તીને કીધે આ બધું જીવાભાઈ જાણતો. એને અને અમથીને લીલુડીએ એ જ ધરમાં એકાંત આપી હતી અને એ જ ધરમાં એના ઉપર અત્યાચાર પણ મુજબો હતો. એ ઘર એક ખંડનું ને નાતું હતું. માણિયુ હતું તેના ઉપર વધારાનું ધાત્ત બરી મૂકાતું. એમાંથી કંઈ મોરી થાય એવું હતું નહિ એટલે એને દિવસે તાળા વગર ઠાંતું વાસી મૂકવામાં આવતું. લીલુડીના પેપેલા દિવસે પણ આવતા જતા હોય તો એ બેસતા અને ચાપાણી કરતા એટલે એ બારણું કાઢી અગવડો ઉઠાડે તો એથી ફળિયાવાળાને નવાઈ લાગે એવું ન હતું.

જીવાભાઈ જાનોમાનો એ ધરના માળીઆ ઉપર ચડી ગયો હતો. અને પછી રાતે અભેસંગ આવ્યો ત્યારે એ છોડેલો નીચે

ઉતરી આવ્યો. અભેસંગ પીધેલો હતો અને વાસનાવૃત્તિ ભોળવીને શિથિલ થઈને સૂતો હતો. તે વખતે જીવાભાઈએ હુમલો કર્યો. એણે તો બોંધતાં માથુસના નાકકાનમાંથી ઘરેણું કાઢી લે તેવી સહજ રીતે બંનેના નાકના ટેરવાં ક્યક્ય કરતાં કાપી લીધાં. એને પોતાને પણ નવાઈ લાગી કે આ કામ આટલું સહેલાઈથી ઠી રીતે બની ગયું. બંને જણે બોંધકારા ભર્યાં પણ ચીસ પાડી નહિ. અભેસંગે વેર લેવા એના હાથમાંથી છરો ખૂટવી લેઈ એને સામે ધા કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં ન ફાળ્યો અને અભેસંગે છરાની અણી ખભામાં ધોંચી દીધી. લીધુડી નાક દાખીને દઈ છુપાવવા મથામણ કરી રહી હતી એટલે એણે ઉંઢકારા ભરવામાં શેકાઈ જતાં બીજને સામનો ન કર્યો. જીવાભાઈની તો ગથતરી હતી કે બંને જથ્થુ પોતા ઉપર વૂડી પડશે. પરંતુ એનું કહેવું છે કે મરણિયો થયો એટલે એને એ બધા વિચારની પડી હોતી નથી. અને એ રીતે એ ત્યાંથી સહિસલામત નાસી છૂટ્યો. અને બંને ધૂમ પાડી શક્યાં નહિ.

રોહિત એને શખાશી આપી અને કહ્યું કે, ‘મોટાભાઈ કહે જતાં શુંતો કબૂલ કરી જાતે પોલીસમાં હાજર થવાનું ગાંડપણ ન કરીશ. એ બધા રસ્તા મહાત્માજીના હતા અને એમની પાછળ એ જાય એ જ સાદું છે. તને પકડાઈ જવાની બીજ હોય તો મારી સાથે ચાલ. અમારી હોસ્ટેલમાં રાત્રે રોન ફરનાર માણસ જોઈએ છે તેમાં તને રખાવી લઇશ. ત્યાં તને કાઈ શોધવા આવનાર નથી.’

જીવાભાઈએ અમારા ત્રણેની સામે વારાફરતી જોઈ લીધા પછી કહ્યું : ‘હું તો રણજીતભાઈ કહે એ કરવાતો છું.’

હું પોતે પણ નવાઈ પામ્યો. સરોજ પણ વિચારમાં પડી ગઈ. રોહિત બોલી બીડ્યો : ‘અણસુ માણસોનું આ જ દુઃખ છે. એક જથ્થની ઉપર શ્રદ્ધા મોટી એટલે દેખતે ડાંગે ફવામાં પડે.’

જીવાભાઈ : ‘શ્રદ્ધા ના કેમ ચોટી ? રણજીતભાઈએ મારી આબર સામ્યવા સાહેબે છટા કર્યા છતાં વાત ખુલ્લી ન કરી. એમની પાછળ સોમેશ્વરભાઈ પણ ધેર બેઠા.’

રોહિત : ‘એમાં એમણે નવાઈ શું કરી છે ? તમે વિશ્વાસ મૂકી ખાનગી વાત કરી એટલે એ તો એમનો ધર્મ છે કે માથું નમી છતાં ન કહેવાય.’

જીવાભાઈ : ‘તમારા એ મોટાભાઈ છે એટલે તમને એ સાધારણ માણસ લાગતા હશે. મને તો એ દેવ દેખાય છે. એમને લીધે તો મેં તે ધડીએ જ અભેસંગતું નાક કાપી ન લીધું. મને કંઈ સમજતી બીક નહોતી લાગતી. પરંતુ પોલીસની તોફારીમાં છોડા અને ગુનો કરું એ રણજીતભાઈની સોમતને લીધે સાડું નહિ લાગેલું. એમને એમ થાય કે રોજ મારો બોધ સાંભળી દશસૈરો હલાવતો હતો અને ક્યું તો આજે આ જ !’

જીવાભાઈનો મારા પ્રત્યેનો આ લક્ષિતભાવ જોઈ રોહિત સમજી ગયો કે એની સાથે દલીલ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. એટલે મારી સાથે દલીલમા ઉતરતાં પહેલાં સરોજને ન્યાયાધીશ નીમતાં એ બોલ્યો : ‘જુઓ બાબી, મહનમિશ્ર અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે વાદવિવાદ થયો ત્યારે સરસ્વતીએ જેવી તત્ક્રમતા જાળવી પતિ વિરુદ્ધ પણ મુકાદો આપતાં વિચાર સરખો નહોતો કર્યો તેવો મુકાદો તમારે આ પ્રશ્નમાં આપવો પડશે.’

સરોજના ગાલમાં ગલ પડ્યા. એ બોલી : ‘મારે સરસ્વતી નથી મરુ.’

રોહિત : ‘પણ મારે તમને સરસ્વતી જનાવવાં છે. અને ખનવુ પડશે.’

હું : ‘તારે જે દલીલ કરવી હોય તે કરને.’

રોહિત: 'તમે મધીવાદી થઈને જીવાભાઈને પોલીસમાં ઢાળી
થવાની સલાહ ન આપશો.'

હુ: 'કારણ ?'

રોહિત: 'જીવાભાઈએ કશું ખોટું ક્યું નથી. જલદ એણે
વેર લીધું ન હોત તો ખોટું મળત.'

હુ: 'એમ દરેક કાયદો હાથમાં લે અને પોતાનો ન્યાયાધીશ
પોતે બની પોતાનો ઈચ્છા પ્રમાણે શિક્ષા કરે તેમાં ન્યાય અને વ્યવસ્થા
ખતે જળવાય ખરા ?'

રોહિત: 'આમાં જળવાયાં છે કે નહિ ? આપણે સામાન્ય
વાત કરતા નથી, જીવાભાઈના એક વિશિષ્ટ દાખલાની વાત
કરીએ છીએ.'

હુ: 'કાયદો સર્વસામાન્ય હોય છે તેમાં વિશિષ્ટતાના ભેદ
હોતા નથી. એટલે જીવાભાઈને જે અન્યાય થયો છે તે સામે મારો
વાંધો નથી.....'

રોહિત: 'અન્યાય કે અત્યાચાર ?'

હુ: 'અત્યાચાર.'

રોહિત: 'એ અત્યાચારનો ન્યાય તમારો કાયદો કરી શકત ?
જીવાભાઈ સાક્ષીપુરાવા ક્યાંથી ધાવત ? અને એથી ન્યાય મેળવવા
જતાં વધારાની બદનામી થાત તે ન્યાય કરતાં અન્યાય કરત કે
ખીલું ? એ કરતાં જે ન્યાય એમણે ખતે ક્યો છે તે યોગ્ય છે.
ગુનેગારોએ પણ એ ન્યાય માથે ચડાવ્યો છે. કારણ કે, નહિ તો
એમને ઝાળખ્યા હતા એટલે પકડાવવા નામ આપ્યું હોત. પરંતુ
ગુનેગારો પણ જે શિક્ષા સહી લેવા તૈયાર હોય તો ચીકણાશ કર-
વાનું ધરણુ નથી. 'મેરી બી ચૂપ ઓર તેરી બી ચૂપ' એમ આ વાત
દાખી દો. જીવાભાઈને મારી સાથે આવવા દો.

‘જવાબાધને તારી સાથે આવવું હોય તો હું ના

— જવાબાધ: ‘એમ તો મારે ન્યાં જવું હોત ત્યાં હું જઈ શક્યો હોત. પરંતુ તમે કહો તે કરવા હું તૈયાર છું માટે તો અહીં આવ્યો છું. તમે કહેશો તો પોલીસમાં હાજર થવા તમારી આગળ યર્ષશ.’

હું: ‘પણ એથી તમારે જે વાત બાનગી રાખવી છે તે કેમ છાતી રહેશે ?’

જવાબાધ: ‘એ વાત હું જાહેર નહિ કરું. કહીશ કે ગુનો મેં કર્યો છે જે સિદ્ધા કરવી હોય તે કરો.’

હું: ‘પણ અભેસંગ જાહેર કરે તો તું શું કરે? એની આખર તો આમેય નથી. હું તો માત્ર છું કે પોલીસકોમ્પની આખરે જાણ તે કારણે જ આ ગુનો પણ દબાવી રાખ્યો હશે. બાકી નાક કપાયા ખાઈ એને અને લીલુદીને ક્યાં આખરે બાકી રહી હતી કે તમને પકડાવે નહિ ?’

જવાબાધ ચૂપ રહ્યો.

રોહિત બોલ્યો: ‘તમે મોટાભાઈ, તમારી રીતે બીજાને ન માપો. અત્યાચાર થયો એનો આધાર અમઘોને કેટલો થયો તે તમે જાણો છો. માફ એ એમાંથી બેઠી થતી હોય ત્યાં તમે એ વાતની દાંડો પીટાવો એટલે એ જીવશે સી રીતે? દરેક પોતે માનેલી આજ્ઞામાં જીવે છે.’

જવાબાધ: ‘એ વાત ખુલ્લી થાય તો એ રાઈ રીતે જીવ કાઢી નાખે એ વાત સાચી.’

હું: ‘તો પછી તમે અહીં આવ્યા શું કામ ?’

જવાબાધ: ‘મને એણે મોકલ્યો. કહે—તમારે સીધે એમને આટલું વેડવું તો તમારે એ કહે તેમ કરવું જોઈએ. તમે ગાંધીવાળા

છો એ મેં એને કહ્યું હતું એટલે એ કહે—ગુનો કબૂલવાનો કહે તો કબૂલજો. સજા વેડી લેજો. મારી ચિંતા કરશો નહિ. પંથુ બીજા વાત ના કરતા.’

અમે ત્રણેય જીવાભાઈ સામે તાકી રહ્યાં.

સરોજે ચુકાદો આપ્યો: ‘હાલ પૂરતું જીવાભાઈએ રોહિતભાઈ સાથે જવું.’

રોહિતને પોતાનો અર્ધો વિજય લાગ્યો હોય તેમ એણે કહ્યું: હાલ પૂરતું એટલે શું? હજુ આ પ્રશ્ન ઉપર ફરી વિચાર કરતાં નિર્ણય બદલાય તેમ માનો છો?’

સરોજે હસીને કહ્યું: ‘એ ચર્ચા અત્યારે હું કરવા માગતી નથી. જીવાભાઈ હવે તમારી પાસે રહેવાના છે. તમારામાં એમને મક્કા ખેસશે તો તો ‘હાલ પૂરતું’ જેવું કંઈ રહેશે નહિ.’

રાતે ત્રણ વાગે જીડીને રોહિત અને જીવાભાઈ વિદાય થયા. અમારા રેશનથી ગાડીએ ન ખેસતાં સાત ગાઉ દૂરથી ખેસવાનું નક્કી થયું હતું એટલે ગુનાનો આખો પ્રદેશ વટાવી જવાનો હતો એટલે પકડાવાનો ભય જોડો રહે. જો કે ભય બહુ હતો નહિ છતાં ચેતતા રહેવું સાચું એમ માનીને એ પગલું લીધું હતું. જીવાભાઈએ રોહિતને ધણી આગ્રહ કર્યો હતો કે તમે મારે લીધે શું કામ ચાલો છો, સવારે નિરાતિ ગાડીએ આવજો છું એકલો આસ્પો જઈશ અને એ રેશનને તમને ગાડીમાં ભેગો થઈશ. પરંતુ રોહિતે એનું માન્યું ન હતું અને જાને ત્રણ વાગે વિદાય થયા હતા.

એ ગયા પછી મેં સરોજને કહ્યું: ‘તું આવો ચુકાદો આપશે એમ મેં નહિ માનેલું’.

સરોજ દીવો ધીમે કરતાં બોલી: ‘જીવાભાઈની જગાએ તમે હોત તો આવો ચુકાદો ન આપત.’

હું: 'મારો એવો વિચાર હતો કે એને દાદા પામે લઈ જવો અને એ જ કહે તે કરવું.'

સરોજ: 'એ જ બરાબર છે, અને દાદા ગુનો કબૂલ કરી પોલીસમાં હાજર થવા જ સલાહ આપે. પરંતુ મેં જોયું કે હજુ તેનામાં જેમ વેર લેવાની તીવ્ર ભાવના હતી. તેમ બળાત્કાર થવાથી જીની અને પોતાની આખરૂં ગઈ છે તેવી તીવ્ર વેદના પથ્થુ છે. એટલે એ સ્થિતિમાં જો એ હકીકત ઉઘાડી પડે તો અમથી જીવ કાઢી નાખે અને કરુણતા સર્જાય. એ કરતાં આજે એ અમથી પ્રત્યે આવો બનાવ બનવા છતાં પહેલાં જેટલું હેતુ રાખે છે એને પોષણ મળે તે કરવા જેવું છે.'

હું: 'એમાં અમથીનો શો દોષ તે જીવાભાઈ એને તિરસ્કારી કાઢે!'

સરોજ: 'જીનો દોષ તો કશો નહિ, પરંતુ પુરુષ એ સંજોગોમાં જીને અરપૂર્ય માની ત્યજી દે છે.'

હું: 'કાકે કિસ્સામાં એવું બને.'

સરોજ: 'આપણી આખો આગળ કરુણતા નાટક ચાલે છે છતાં કાકે કિસ્સામાં કહો છો. અપહૃત સ્ત્રીઓ પાછી એમના મૂળ ધણી પાસે જવાનો ઇન્કાર કરે છે અને જ્યાં છે ત્યાં રહેવા દો. એમ કાકસુદીઓ કરે છે એના મૂળમાં શું છે? એને ખાતરી છે કે એને આ સંજોગોમાં પહેલાંના જેવું સ્થાન પતિ તરફથી કે કુટુંબ તરફથી મળવાનું નથી આ પુરુષમાનસ અને સમાજની સ્થિતિ કોઈ ત્યાં જીવાભાઈ પાસે ગુનો કબૂલાવ્યા કરતાં અમથી સામેનું એનું જીવન સુખી થાય એમાં વધારે ઓછું રહેવું છે.'

હું: 'કંઈ ન બોલ્યો.'

સરોજે કહ્યું: 'અને એક દિવસ એની તીવ્ર વેદના આપણા સહવાસે કે અનુભવે ઓછી થશે અને ગુનો કબૂલાવવો હશે તો એને

માટે કોઈ દિવસ વખત વહી ગયો એવું ઓછું બનવાનું છે? અને આપણાં ગજમાપ એણે સ્વીકારવાં એવુંય શું કામ? એ એકે ગુના-માંથી અનેક ગુનામાં સરી પડી ડાકુ ન બની જાય તે એવાનું આપણું કામ. અને તે માટે તો એને સહારો આપવા મેં રોહિતભાઈ સાથે એમને જવા 'કહ્યું.'

મેં એ ગુના અંગે ખીજ દિવસે પોલીસ કેસ નોંધાવેલો તેમાં ખાનગી રીતે તપાસ કરાવી ત્યારે એમાં જે હકીકત નોંધાઈ હતી તે છાપાના હેવાલ કરતાં જુદી પડતી હતી.

પોલીસે કેસ નોંધેલો તેમાં ભગત લખી હતી કે, 'જહામાં એક લૂંટકાદ કરતી અને નિર્દોષ પ્રજાજનને રંગડ કરતી ટોળી જોવા મળી છે. એ અવારનવાર ચોરીઓ કરે છે, રસ્તે જતા વટેમાર્ગીઓને લૂંટે છે. પોલીસ એમને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે પણ હજુ મુધી એનો પત્તો લાગ્યો નથી. તેમાં બાળે એ ટોળીએ નવો રંગડ શરૂ કર્યો છે.....પરાની રખારણ બાઈ લીલુડી રાત્રે એનાં દોરને નીરણુ નીરવા વાડામાં ગઈ હતી, ત્યારે/એ ટોળીના એક સભ્યે એ બાઈનું નાક કાપી લીધું હતું. એ જ ટોળી ત્યાંથી કેમ્પ લાંબુરે આવી હતી, અને પોલીસ સ્ટેશનના રિક્કુટોના ક્વાર્ટર્સ આગળ રાત્રે રોન કરવા નીકળેલા પોલીસ કોન્સ્ટેબલ અભેસંગ ઉપર ઓચિતો હુમલો કરી એનું નાક પણ કાપી લીધું હતું!'

હું આ જઠાણું સાંભળી ખડખડ હસ્યો.

સમાચાર લાવનાર ભાઈએ કહ્યું: 'એક ખીજ પણ સમાચાર છે.'

હું: 'શું?'

ભાઈ: 'હું પોલીસ સ્ટેશન ગયો, ત્યારે વાત થતી હતી કે, ડી. એસ. પી. ની બદલીને તાર કઢાક ઉપર આવ્યો છે.'

હું નવાઈ પામ્યો, પણ એ ભાવ બહાર જણાવા ન દેતાં કહ્યું: 'સા કારણથી બદલી થઈ તે ખબર પડી છે?'

ભાઈ: 'ના, બધાંને નવાઈ લાગી છે. ડી. એસ. પી. ડીરટ્રી-
કટમાં જવા તૈયાર થયા હતા અને તાર આવ્યો એટલે બંધ રાખ્યું છે.'

એ વાત એ ભાઈ સાથે મેં આગળ ન ચર્ચી. આમ સાહેબની
બદલી થશે એવું તો મેં કદ્યેહું પણ નહિ. બિપલું તંત્ર આટલું
ઝડપી હશે તેનો પણ મને ખ્યાલ ન હતો. હું એ બધું જાણવા
તેજે ઉપર ચર્ચ રહ્યો.

સામે દોડતા આવ્યા. મેં રસ્તામાંથી સોમેશ્વરને ચેતવ્યો હતો કે જોજે એ વખતે ગુસ્સે થઈ બોલી ન જતો કે, તમારા જેવા બાવલા-ઓનો આવકાર અમારે નથી બોલતો !

સોમેશ્વરે દિવની વાત કરતાં કહ્યું: 'હું તો એ લોકોને સંભળાવવાનો જ. સો જાણ્યામાંથી એક પણ મરદ ન નીકળ્યો એને ચાલુક ન મારીએ તો એ સમજે શું ?'

હું: 'એમનામાં આટલી નિર્બળતા કે માટે આપણે જઈએ છીએ. બાકી આપણે દાદા પાસે રહીને કામ ન કરત ?'

એટલે સોમેશ્વરે એ આવકાર વખતે એવું કંઈ ન બોલતાં કહ્યું: 'મને શાખાશી આપવાની કંઈ જરૂર નથી. જપો જય રણ-જીતભાઈનો છે એટલે જય પોકારવી હોય તો.....'

હું: 'હં...હં...' કરતો રહ્યો અને સોમેશ્વરે એ વાક્ય નાં અટકાવી હાથ ઊંચો કરતાં પોકાર કર્યો: 'રણજીતભાઈની જય'

સૌ રિક્કટોએ પડ્યો પાડ્યો : 'રણજીતભાઈની જય.'

મેં રોકતાં કહ્યું: 'મારી જય ન લેાય. જય તો આપણા દેશની હોય, અને તે સાથે મેં મેટિથી જય બોલાવી; 'જય હિંદ !'

અને સૌએ પહેલાં કળતાં જોરથી, તથા વખત પોકાર કર્યો: 'જય હિંદ ! જય હિંદ ! જય હિંદ !'

એટલા વખતમાં તો મુબેદાર આવી પહોંચ્યા. મારા જામે એવી તરીકેનું મોં મલકાવી કહ્યું: 'તમારે એક નંબરની રૂમમાં રહેવાનું છે.'

મેં કહ્યું: 'એ રૂમમાં તો અબેમંગ રહેતા હતા ને ?'

રિક્કટોમાંથી એક જણ બોલી ઊઠ્યું : 'એ રાજનામું આપી છટો મયો છે.'

હું : 'પણ એ જગ્યાએ બીજા કોન્ટેનર આવવાના હશે ને ?'

સુમેદાર : ‘સાહેબે એ જગા પૂરવાની ના પાડી છે, રિક્ટો ઉપર ધ્યાન રાખવા ઠે-રટેબલની જરૂર નથી.’

મેં કહ્યું : ‘અમે તો અમારી પહેલાની રૂમમાં રહીશું.’

સુમેદારથી બોલી જવાયું : ‘એ કરતાં આ સારી છે.’

‘એ તો હું જાણું છું. બીજી રૂમો કરતાં પણ વધારે સારી છે એટલે જ અમારે એમાં નથી રહેવું.’ મેં વિનવધી કહ્યું.

સુમેદાર : ‘ઠારણ ?’

હું : ‘બીજા રિક્ટો કરતાં વધારે સગવડ બોગવવાનો મને અધિકાર નથી.’

મેઢા બાબત રિક્ટો બોલી ઠીકઠી : ‘તમે એમાં રહો એથી અમે રાજ છીએ.’

હું : ‘તમે રાજ હો પરંતુ હું રાજ નથી તેનું શું ? મારી જે બેઠકાવ સામે લકાઈ છે તેનો હું બોગ જનું એ કેમ બને ?’

સુમેદાર : ‘તમારી એ રૂમ બીજાઓને આપી છે.’

હું ‘એમની પહેલી રૂમમાં જાણી કરો, અમે અમાની રૂમમાં જઈશું.’

એક જણ બોલ્યો : ‘એ તો ભાઈ, ધોડાનો તબેલો છે. એમાં તાપે શેકાઈ જવાય છે ?’

હું : ‘આપણી સ્થિતિ ઘોડા કરતાં સારી છે ? ગધેડા પ્રત્યે જે જાતનો વર્તાવ રખાય છે તેવો વર્તાવ આપણા પ્રત્યે રખાય છે, પછી ગધેડાને ધોડાનો તબેલા મળે એ તો પલ્લુ સારું કહેવાય.’

કાઈ દસી રાકયું નહિ. સુમેદાર મનમાં સમસગી રહ્યો. અને નિરુપાય મઠ એણે અમારી રૂમ ખાલી કરાવી અને અમે અમારી અસલ જગાએ સુકામ કર્યો, અને અમે પ્રથમની માફક વિધિ કરી અમારે પોલીસ સરસાગ્રાન લેઈ આવ્યા. પરંતુ આ વખતે જે

વર્તાવ હતો તે જુદો હતો. સ્ટોરકિપર દરેક વસ્તુ આપની વખતે પુરામત કરતો હોય તેમ પૂછતો હતો—તમને કાવશે ને ? બંધ બેસશે ને ? લાવો બીજું બદલી આપું ?

મને થયું કે ચમત્કારને નમસ્કાર કરવાનું મૂકી આપણે આપણી ફરજને નમસ્કાર કરવાનું કરતા નહિ થઈ એ ત્યાં સુધી કરો અર્થ નથી.

ડી. એસ. પી. મિ. દારુવાળાએ હું હાજર થતી વખતે એમની સમક્ષ રજૂ થયો ત્યારે કશું હતું કે તમારી સાથે મારે ખીજી પણ વાતો કરવી છે એટલે ઓશીસ ટાઈમ પછી બંગલે આવો.

મેં પૂછ્યું : 'ક્યારે આવું ?'

મિ. દારુવાળા : 'સાડા ૭ વાગે, પરંતુ પછી તમને અનુકૂળ છે ?'

હું : 'આપ હુકમ કરો તે વખતે મારે આવવું જોઈએ, એમાં અનુકૂળતાનો ક્યાં સવાલ છે ?'

મિ. દારુવાળા : 'એ તો બરાબર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી અનુકૂળતા સમવાતી હોય ત્યાં સુધી સાચવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.'

મેં કશું : 'આવીશ'

આ વાર્તાલાપ વખતે સોમેશ્વર પણ સાથે હતો. એટલે એણે નાટકની દ્રષ્ટિ અભિનય કરીને રિક્કુટોને કશું ત્યારે એમને એક વખત તો સાચું પણ ન લાગ્યું. પરંતુ જે એટમ બોમ્બ પડ્યો હતો તેના અનુભવ પછી એમને ખોટું માનવાનું કારણ ન હતું.

સોમેશ્વરને ખાનગીમાં બધા પૂછતા હતા : 'રજીસ્ટરલાર્કએ એવું શું કહ્યું કે સાહેબની બદલી થઈ ગઈ, નવા સાહેબે એમને હાજર થવાનો હુકમ કર્યો અને આમ વિનયથી વર્તે છે ?'

સોમેશ્વરે કહેલું : 'રજીસ્ટરલાર્ક કોણ છે એ જ આપણે જાણતા નથી. હું એમને ઘેર ન ગયો હોત તો મને પણ બજાર ન પડત. એ તો સુખી ધરના માણસ છે. અને દાદાના કહેવાથી પાંચ વરસ વેદવિનિયમ તરીકે દેશની સેવા કરવા જોડાયા છે.'

એક જણ: 'દાદા કેણુ ?'

સોમેશ્વર: 'ગુજરાતમાં દાદા શું દસવીસ છે ! આખું ગુજરાત જેમને દાદા કહે છે તેમને પણ હજુ ઓળખતા નથી !'

ખીન્ને એક જણ: 'કિશોરભાઈ દાદા ને ?'

ત્રીન્ને: 'એ દાદાના કહેવાથી રણજીતભાઈ આગ્યા હોય તો પછી એમને વાળ કેણુ વાંકા કરી શકે !'

પછી તો રિક્ટો એકદમ નિર્ભય બની ગયા. દાદાનું ગુજરાતમાં શું સ્થાન છે તે નાના ભાઈરાથી અભયનું ન હતું. સાહેબ મને સાડાછ વાગે ખેલાવી શી વાત કરશે તે જાણવા બધાનું કુતૂહલ વધી ગયું. સાહેબ સાથે મારે અર્ધો કલાક વાત થઈ અને રાત્રે આઠ વાગે હાજરી પછી સભા રાખવી અને તેમાં સાહેબ આવશે એ બધાને જણાવ્યું ત્યારે બિલકુલ વધુ કુતૂહલ વધી ગયું. સૌ પૂછવા લાગ્યા: 'એ વખતે શું કરવાનું છે તે તમે તો જાણતા હશો ને !'

મેં કહ્યું: 'સાહેબે ઘોડી વાત કરી છે. પરંતુ વિગતે બધું એ આપણી સમક્ષ તે વખતે રજૂ કરશે. આપણે સામાન્ય રીતે જે જે વાંધા અંગે ચર્ચા કરતા હતા તેના પૂરેપૂરા નિશ્ચય આપી ગયો છે. વકીલગ આપણા કેમ્પમાંથી નીકળી જશે એટલું જ નહિ પણ સરકારે દરેક કેમ્પમાં સરકમુલ્કર કાઢીને જણાવી દીધું છે કે પોલીસ કે રિક્ટ પાસે કોઈ ખાનગી કામ કરવાનું નથી. અને જે કરાવશે તેને સખ્ત શિક્ષા થશે.'

બધા બોલ્યા: 'આ તો ખરી ટાંકા પાણીએ ખસ ગઈ. રણજીતભાઈ ! તમે આવીને તો અમારું દળદળ કાઢી નાખ્યું.'

હું: 'આવું તમે માનો છો તે જ ખોટું છે. સ્વરાજ્ય આવ્યું ત્યારથી આપણું દળદળ નીકળી ગયું છે. હવે તો એ વખતની જે ઉમઝ અને બાવાં બાઝેલાં હોય તે રૂંઝા સાફ કરવાનાં છે. પછી

આપણે એ સાફ ન કરીએ તો સરખર શુ કરે ? આપણી સાથે થતો કોઈ અન્યાય હવે આપણે નિભાવી લેવાની જરૂર નથી સરકાર એ આંત્રગત તૈયાર છે એ એ જણાવુ એટલે ગેરમયદેસર આણતું બધું કરવાનો એણે હુકમ કર્યો એમાં મેં કંઈ કર્યું, નથી. છતાં આમાર માનવો હોય તો દાદાનો અને સગમનો માનવો જોઈએ’

રણછોડભાઈ ‘એ ખરું’, પણ દાદા અને સગમ પામે અમારી ફરિયાદ લેઈ જનાર તમે એટલે અમે તમને આગ્રખીએ’

મેં ખ્યાનમાં રાખ્યું હતું. હું આ-યો ત્યારે રણછોડભાઈને મારે જે પરિચય હતો તે પ્રમાણે એ પ્રથમ દોડી આવવા જોઈતા હતા પરંતુ એ સૌની પાછળ હતા અને બહુ થોડું એ મારી સાથે જોડ્યા હતા તે પ્રસંગ મળતાં પૂછ્યું ‘કેમ તમે, રણછોડભાઈ ચૂપ સાંગો છો ?’

રણછોડભાઈ એ તરત કહ્યું ‘શુ મોઢું લેઈને સારે જોણું ?’

નવાઈ પામતાં મેં પૂછ્યું ‘એમ કેમ જોલો છો ?’

‘ત્યારે બીજું શુ કહું ?’ રણછોડભાઈ જોલ્યા ‘આજે તમે જીત્યા અને પાછા આવ્યા ત્યારે મોટી મોટી વાતો મરીએ એનો શો અર્થ ? તમારી જય જોલાળીએ એમાં શો માલ ? અમારું પાણી તો તમે અહીંથી વિદાય થયા તે ધડીએ અમે રાંડીરડિાની માફક બારણા મોઢે બરાઈ ગયા ત્યારે મપાઈ ગયું હતું’

મેં કહ્યું ‘એવું કોઈએ મનમા ન લાવવું તમે બધા અહીં નોકરી કરી રાંડેલો મેળવવાની આશાએ આવ્યા છો સાહેબની ખફગી વહોરવાની તમારી તૈયારી ન હોય તે હું સમજું છું તમે બધા ઊંઝાડી રીતે મને નહોતા વિદાય આપી શક્યા પણ તમારા સૌની મને મૂગી લાગળીની વિદાય મળી હતી એમ બારણા આંત્રગ દરેક રૂમે તમે જિલ્લા રહી મારી સામે ટગર ટગર તાકી રહ્યા હતા તે

જોતાં મેં સમજી લીધું હતું. અને તેથી મેં હાથ જોંચો કરી તમારી વિદાય લીધી હતી.’

નાથાભાઈ: ‘તમે બાપ, કેક મુધી કહેલું નહિ કે દાદાને લીધે તમે આવ્યા છો, બાકી અમે સાહેબથી એમ ફક્ડી ન જાત.’

હું: ‘આપણે દરેકે પોતાની હિંમત ઉપર મૂકવું જોઈએ. આપણને ખીજની મદદ હોય તે જરાબર છે—સારું છે પરંતુ એથી આપણી તાકાત ન હોય તે ન ચાલે. દરેક પળે દાદાને કંઈ કહેવા ન જવાય. સરકારને ફરિયાદ કર્યા ન કરાય. એ બધાં તો તો સંકેત સમયની સાંકળ કહેવાય. બાકી આપણામાં એવી તાકાત પેદા કરવી જોઈએ કે સામાની આપણને અન્યાય કરવાની હિંમત ન ચાલે. આજે આપણે એવા નિર્જાળ છીએ કે ગ્રાંપીસનો આકુવાળો અને સાહેબને ખંગલે હાથ માંજનારી પણ હલકા માની તુમાખીભેર હુકમ કરે ■ અને આપણે તે જીઠાવીએ છીએ ! પણ હવે એ સ્થિતિ ગઈ છે. આપણી પાસે ફરજ ઉપરાંત કોઈ કામ લેવાનું નથી. અને કોઈ લેવા જાય તો તેની વિનયપૂર્વક ઈન્કાર કરવાનો છે. એ બધી હકીકત સાહેબ આજની સભામાં મૂકવાના છે. તે વખતે બધા કારકુનો અને પોલીસ અમલદારોને હાજર રહેવા જણાવેલું છે એટલે સૌ હવે કેમ વર્તવું તે જાણી જશે. છતાં કોઈ જૂની ટેવ ન જૂલે તો એને તાજે થઈને આપણે પોષવી નહિ એ આપણી ફરજ છે.’ અને મેં એ પતાવતાં કહ્યું. ‘ખીજ એક વાત, આપણા જમાલભાઈના રૂમે રૂમે જુદા ચૂલા છે તે પણ નીકળી જાય છે. એક રસોડા ચલાવવામાં આવશે તેનો વહીવટ આપણે ચુંટીએ તે માણસોએ કરવાનો છે.

રણુછોડાભાઈ બોલી જાડ્યા ‘ખીજ કાને અમારે ચુટવાનો છે વળી ? તમને અમે અત્યારે ચુટ્યા.’

હું: ‘એવું તમે એક જણ કહો તે ન ચાલે. દરેકને પોતપોતાનો મત આપવાનો અધિકાર છે.’

બીજા પણ બોલી ઊઠ્યા: 'અમે જ્યા તમને સુંટીએ છીએ.'

હું: 'આ વખત હું કે સોમેશ્વર સુંટાવા માગતા નથી.'

નાથાભાઈ: 'કરણ ?'

હું: 'કરણ એટલું કે અમે આ દેરફારના નિમિત્ત બન્યા છીએ એટલે એ જશનું ફળ અમે સ્વિકારવા તૈયાર નથી. હું જે સુંટાશે તેને મદદ કરીશ.'

રણછોડભાઈ: 'એવું તો ના બને.'

હું: 'બનવું જોઈએ. બાકી જે લડે તે બોગવે એવું થાય, તો પાછું જે વિષયક આપણે તોડવા માગીએ છીએ તે નવા રૂપે રચાય એટલું જ.'

રણછોડભાઈ: 'તો પછી કેને સુંટવા ?'

હું: 'ત્રણ જણને સુંટીશું. એક હિંદુ હોય, એક મુસલમાન હોય અને એક ખ્રિસ્તી હોય ત્રણે જણે પોતપોતાના માણસોની વિનંતી પ્રમાણે રસોઈનું સામ્ય ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે.'

અને બ્યારે બધાંના કહેવાથી મેં રહેમુખીયાં, જહોન અને રણછોડભાઈની દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે સૌને નવાઈ લાગી. ખુદ રહેમુખીયાં અને જહોનને મનમાં થયું કે આ માણસ કે જેને આપણે ક્યારેય સહકાર નથી આપ્યો તેના નામ મૂકે છે! અને તે સાથે વહેંચ પણ ગયો કે હું તેમને ફસાવવા તો નહિ માગતો હોઉં! અમેસ'ગ જવાથી એમની સહિત દરોઈ બર્થ હતી એટલે એ બંને બોલી ઊઠ્યા: 'ના ના, અમારે સુંટાવું નથી.'

મેં કહ્યું: 'તમને વધી શું છે ?'

એ વધી તો શું બતાવે ? અમને એનો અનુભવ નથી એમ કહ્યું એટલે મેં જણાવ્યું: 'અનુભવ તો આમાંથી કેને છે ? દરેકને નવો અનુભવ લેવાનો છે. એક વખત તમે કામ કરો, નહિ ફાવે

તો પછી બદલી નાખીશું' અને એ રીતે રસોડાખાતામાં એ ત્રણ જણને અમે બધાએ સુટ્યા—મે સુટ્યા એમ પણ કહેવાય

મિ. દારૂવાળા મને કાંઈ જુદી જ વ્યક્તિ લાગ્યા મિટીંગ વખતે એમણે અમલદારો કે પોતાને માટે ખુશીઓ જોડાવવાની નથી એમ સુમેદારને કહી દીધું હતું નીચે જેતરજીઓ પાચરી હતી અમલદારોને જેસવા માટે જેતરજી જોડા પાચરી તપીયા મૂકવામાં આવ્યા હતા દરેક અમલદાર ધરના ખાનગી પોલાકમાં આવ્યા હતા

મિ દારૂવાળા વચ્ચે મેડા, બાજુમાં એક પ્રમાણે બીજા બેડા કારકુનો એમની આગળ બેડા પોલીસ ફેરિંગનો પછી, અને એક રિક્કુટો તેમાં હું સૌથી ડેક્કી લાઈનમાં બેઠો હતો

સાહેમે પછી સ્વરાજ્યના નવા તત્ત્વ પ્રમાણે પોલીસતંત્રે પણ ગ્વાર્ડીન ડેરાના એક જવાનદાર અને અગત્યના તત્ત્વ તરીકે દક્ષતા-પૂર્વક અને શુભાશીર્વાનસનો ત્યાગ કરી કામ કરવાનું તેને ખ્યાલ આપ્યો, અને એ સભા વચ્ચે એમણે જણાવ્યું કે, ગઈકાલ આપણે બધાએ બહી જવાની છે હવેથી કોઈ પોલીસ કે રિક્કુટ પાસેથી ખાનગી કામ કરાવવાનું નથી એવો કાંઈ પ્રયત્ન કરે તો એની ફરિયાદ મારી પાસે સીધી કરવાનું હું આ ખુશી સલામત જાહેર કરું છું કોઈ બીજી વ્યક્તિ મારે નામે કામ કરાવે તો પણ તે માનવાનું નથી

સાહેમે જે રીતે વાત મૂકી હતી તેથી મને અનહદ આનંદ થયો હતો મે પોતે કંઈપણ ન હતું તેવું વાતાવરણ સર્જાયું હતું તે પછી સાહેબ પોતે બોલ્યા 'રજીસ્ટરલોઈ કર્યા છે'

હું મારી જગ્યાએ જાઓ થયો

સાહેબ 'તમારે કંઈ કહેવું છે?'

હું: 'મારે આપ સાહેબનો આભાર માની એક વાત કહેવાની છે.'

સાહેબ: 'મારો આભાર માનવાનો હોય નહિ. આ જાતની રપટતા કરવી એ મારી ફરજ છે અને તે મેં બાળથી છે. તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી અહીં આવીને કહો એટલે બધા સાંભળી શકે.'

હું આગલી હરોળમાં ગયો અને એક ખૂણે ઊભો રહી સાહેબનો આભાર માની લીધા પછી બોલ્યો: 'પોલીસ ટ્રેનિંગમાં જે કાર્સ છે અને જે ચિસ્ત છે, એ પ્રાણુવાન પોલીસ સર્જી શકે તેવા છે એમાં બે મત નથી એવો મને દોઢ મહિનામાં અનુભવ થઈ ગયો છે. પરંતુ એ સાથે પોલીસ એ પ્રજાનો એક સેવક ■ એને નાગરિક પ્રત્યે બાળવવાની એની ફરજો અંગે, એની સાથે વર્તવાના વિનય-બ્યવહાર સંબંધી, તેમ જ પરદેશની પોલીસ અંગેનું વિશેષ જ્ઞાન મળે તે જરૂરનું છે. એનો પરીક્ષામાં સમાવેશ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ એ અંગે અવારનવાર પોલીસઅમલદારસાહેબો વ્યાખ્યાન આપે, પોતાના અનુભવો કહે, તેમ જ પ્રાંતના આગેવાન પુરપોને આમંત્રી એમનો લાભ પોલીસને અપાવવો જોઈએ. આજે પોલીસની દુનિયા એવી જુદી છે કે એની બહારની દુનિયાનો એને મોટે ભાગે ખ્યાલ નથી. એ બેઠે દુનિયા સંધાય અને એક બીજાને સમજે તેવો પૂણ બધાવાની જરૂર ■ પ્રાંતમાં ફરવા નીકળતા આપણા માનનીય પ્રધાનો પધારે ત્યારે એમનાં વ્યાખ્યાન પણ રખાય. જો આતું વાતાવરણ સર્જાય તો રાકુટામાં આજે જે લઘુતામયિ છે, પોલીસો ચિરતને નામે ગુલામી કર્યા કરે છે તે દૂર થાય. આમાં હું કેટલો સાચો છું એ જુદી વાત છે પણ મને આશા છે કે આથી પોલીસમાં જાગૃતિ આવશે, અને એનામાં જેટલો જાગૃતિ આવશે તેટલું પ્રજામાં એનું સ્થાન ઊંચું આવશે, અને એ સ્થાન ઊંચું આવતાં અમુક વર્ગ જે સૂઝને કીધે આમાં દાખલ થતો નથી તે પણ આવવા માંડશે.'

મારા એ વિચારને આવક્રસ્તાં સાહેમે કહ્યું ‘આપણે એ બ્રાહ્મણોની શુભ શરૂઆત દાદા સાહેબથી જ કરીએ.’

અને એ સાથે પાછળ સોમેશ્વર અને તેની આજુમાજુનાઓએ તાળી પાડી એટલે બધાએ તાળીઓ પાડી એ યુવનાને વધારી લીધી

વદેમાતૃમ ગવાયા પછી સભા બરખાસ્ત થઈ અને હું રૂમમાં ગયો ત્યારે સોમેશ્વર અને ભેદી પડતાં જોડ્યાં. ‘મને આતુ સ્વપ્ન’ય નહિ આવેલું !’

મે કહ્યું: ‘મને પણ સ્વપ્ન જેવું જ લાગે છે !’

[૧૭]

૬૭ મહિનાની પોલીસ ટ્રેઈનિંગ પૂરી થતાં પોલીસ કોન્સ્ટેબલ તરીકે અમારી જુદે જુદે સ્થળે નિમણૂક કરવામાં આવી, મને નીકરના પોલીસ સ્ટેશને મૂકવામાં આવ્યો હતો. નવા સિરસ્તા મુજબ દરેક ટુકડી નોકરી ઉપર જતી ત્યારે ડી. એસ. પી. વિદાય સંદેશો આપતા. તે વખતે પોલીસની ફરજ યાદ આપી પ્રજાની સેવા કરવાનો આદેશ આપવામાં આવતો. આ વિધિ ૧૫-૨૦ મિનિટ ચાલતો.

અમારી ટુકડીને એ રીતે ડી. એસ. પી. એ બોલાવી સામાન્ય સંદેશો આપ્યા પછી મને કહ્યું : ' રજુજીતલાઈ ! તમને મેં ' પોલીસો ને થાણાને સિક્કા તરીકેનું ગણે છે એવા ડિફિસ્ટર પોલીસ સ્ટેશને મૂક્યા છે. એ મૂકવા પાછળ મારો ઉદ્દેશ તમારી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે ને પોલીસો વિરુદ્ધ ફરિયાદો હોય છે તેમને સિક્કા તરીકે રેલ્વેની સગવડ વગરના એક ખૂણાના થાણે મૂકવામાં આવે છે. એટલે એ આખા સ્ટાફને તમારા સંસ્કાર પડે અને સુધરે એવી મારી ઈચ્છા છે. વળી એ પ્રદેશ પછાત, તોફાની અને સરહદનો હોઈ પર જિલ્લામાં ગુનાઓ છુપાવવામાં આવે છે. એટલે પ્રજાને પણ તમે ઉપયોગી થઈ પડશો. આમ બેવડો ઉદ્દેશ રાખી મેં તમારી નિમણૂક કરી છે. તમને વાંધો નથી ને ? '

હું બોલ્યો : ' ના, સાહેબ, એમાં મને વાંધો શું હોય ! હું નોકરી કરવા આવ્યો છું એટલે મને તે સ્થળે જવામાં મને વાંધો

નથી, અગવડથી હું ડરતો નથી એટલે ખાતું એ સ્ટેશનને ડીફાલ્ટર
મથક હોય તો બસે, હું એવું મણુતો નથી '.

સાહેમે મોં ઉપર હાથ લાવતા કહ્યું 'મય, મે તમારી પામે
આ જ જવાબની આશા મળી હતી તમે તમારા કાર્યમાં સફળ
થાઓ તેમ ધન્ય હું.'

અમે રમ ઉપર આવ્યા એટલે સોમેશ્વરે કહ્યું 'ભાઈ, તમે
નથી માનતા પણ આ મીડિયોસો ડી એસ. પી. બહારથી ફોન
છે એટલો અદરથી ચોખ્ખો નથી, તમને ડીફાલ્ટર સ્ટેશન મૂકીને
પણ એણે બહારથી મીડી વાત કરી છે પણ અદરથી એણે તમને
શિક્ષા જ કરી છે '

હું 'એવું સાધી?'

નીકરતું સ્ટેશન ઘણું તોફાની હોવા છતાં પછી બપોર અને
વિચિત્ર બનતા હોય છે એટલે એવા લોકોમાં તમને મૂકી એ
આકૃતમાં નાખવા માગે છે ત્યાં તો ફોનદાર પણ એવો ખધો
છે કે તમને ખરાબ કરવાનો લાગ મળે તો છોડે નહિ આમ
પ્રથમના ડી એસ. પી. એ જે પગલું સીધું બધું હતું, તેવું જ આ
આકૃતરી ગીતે બરે છે એટલે જ ફેર છે '

હું બોલ્યો : 'એવું હોય તો પણ કંઈક શું કામ છે ?
સક્રિયતાની કસોટી કાઢી કામમાં જાય છે એટલે જ તમે આપી તે
બદલ એમનો આભાર માનવો જોઈએ '

આમ મે સોમેશ્વરને તો કહેતા તો કહ્યું, પરંતુ મકડુ લઈ
જતા પાછાશું ત્રણ વખત ટોકવાથી જેમ સદેહ પડ્યો હતો અને
બકરાને ફતતુ માની લીધું હતું એમ માત્ર પણ મધુ ડી એસ. પી. એ
આવતા સાથે જે રીતે વર્તવા માંડ્યું હતું તે જોતા મને એમ જ

યયુ હતું કે પોલીસ અધિકારીઓ ને આવા હોય તો આપું ખાતું થોડા વખતમા સુધરી જાય. પરંતુ બીજી બાજુ, જે જ ઓપીસમાંથી અદાલતનો ઊઠતાં કે, આ ડી. એસ. પી જેવો પહેર્યો કોઈ અમલદાર નથી. આવતાની સાથે સારી છાપ પાડવા, અને સેક્રેટરિ-યેટમાં દાદા જેવા વાત કરે કે આ અમલદાર સારો છે તો સારો ચાન્સ મળે તે કારણે આવી પામડી તેણે બદલી છે !

વળી એ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં નીકળતા ત્યારે અહીં કેમ્પમાં જે સુધારાપણું બતાવ્યું હતું તે આચરતા નહતા એવી વાતો ઓપીસમાં એ અદાલતનો બેગા એનાં સમર્થનમાં આવતી હતી. અમુક જગાના મુકામમા ફોજદારને આટલું ખર્ચ થયું અને અમુક જગાએ આટલું ખર્ચ થયું, એવી વાત ચાલ્યાં કરતી થુ સાચુ એ કહેવું મારે માટે શક્ય ન હતું

પરંતુ એ બધા વાતાવરણે અસર કરી હોય તેમ સોમેશ્વરની વાતથી મને શકા તો આવી કે, સાહેબે થુ સાચે જ મને શિક્ષા કરવાની વૃત્તિથી ત્યાં મૂક્યો હશે !

સોમેશ્વરે કહ્યું ‘સાહેબની દાનત પરીક્ષા કરી જોવી છે !’

મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું : ‘શી રીતે ?’

સોમેશ્વર : ‘તમે જઈને વિનંતિ કરો કે આપે જે દૃષ્ટિથી મને દામ સીધુ છે તે છે તો ઉત્તમ. પણ મારી સાથે મને ઉપયોગી થાય એવો જોડીદાર હોય તો મુજબતા પડે, માટે મોમેશ્વરની ત્યાં નિમણુંક કરી આપો.’

મને પણ એ વિચાર ગમી ગયો. મોશ્યો : ‘આપણે જ ને સાથે દોઈએ તો તો થણુ સારું.’

સોમેશ્વર : ‘તો જાઓ સાહેબ પાસેને કરો માગણી. થુ કંઈ છે તે તો ખજા પડે’

પ્રથમ ક્ષણે મને એવી માળશી કરવાનો વિચાર આવી ગયો. પરંતુ બીજી ક્ષણે બીજો જ વિચાર આવ્યો. તે જણાવતાં મેં કહ્યું: 'ના, ના, એવી નિર્જનતા બતાવવાનું આપણે શું કરણ છે ? આપણે એવો ભાર શું કામ લેઈને ફરીએ કે આપું તંત્ર આપણે સુધારી નાખવાના છીએ ? બનશે તેટલું કરવું.'

સોમેશ્વર: 'તમારો સ્વભાવ હું ન જાણતો હોઉં ત્યારે ને ? બને તેટલું તમે કરવાના નહિ, પણ બધું કરવા બાંધ બીડવાના અને તેમાં ગુડાતરવો સાથે કામ લેવાના.'

મેં હસી ન કરતાં કહ્યું: 'ત્યાં ગયા વગર કંઈ વિચારો કરવાનો કશો અર્થ નથી.'

પરંતુ આમ કહેવા માત્રથી વિચારો ઓછા બાંધ થાય છે ? મને એ અંગે વિચારો આવતા હતા તેમ સોમેશ્વરને પણ એ જ ચિંતા થતી હતી. જુદા પડતી વખતે એણે મને એનું એજ કહ્યું: 'તમે બાંધ ત્યાં ચેતીને ચાલજો.'

મેં કહ્યું: 'તમે મારી શીકર ન કરો. હું તમને અવારનવાર સમાચાર જણાવતો રહીશ.'

નીકુરના પોલીસ ઠાણામાં હું ગયો ત્યારે એક આધેક રખારણુ બાઈ ફોગદાર સાહેબને મળી બહાર પોલીસ સાથે વાત કરતી હતી. એનાં શબ્દો મારા કાને પકડ્યા—આજ છ દહાડા થયા, છોડીનો પતો નથી. અને તે સાથે મેં બાંધ સામે તાકીને જોયું. કંઈક એને જોઈ હોય તેવો ચરેરા લાગ્યો મેં મારી સ્મૃતિને દોડાવી જોઈ ત્યાં તરત યાદ આવ્યું—છોડીની જેવી મોંઝળા છે. અને મનમાં સવાલ થયો—એની મા કદાચ હોય તો ?

મેં એનો વાતમાં વચ્ચે પૂછ્યું: 'છોડીની વાત કરો છો ?'

એ બાઈએ તરત મારા સામે જોઈ પૂછ્યું: ‘લીલુડીને તમે ક્યાંથી ઓળખો?’

મેં કહ્યું: ‘કમ્પર્મા રહેનાર પોલીસ લીલુડીને ના ઓળખે એવું ના બને.’

બાઈ કંખવાણી પડી ગઈ, બોલી: ‘એ છોડીએ તો માતું નાક કાપ્યું છે. મેં એની સાથે તો સંબંધેય રાખ્યો નથી. કેદિ મને કહ્યું કે એનું નાક કાપી નાખ્યું, ત્યારે મને થયું—એને એ સિક્કા થયા જેવી હતી. આ તો મારી નાની છોડીનો વાત છે, બાઈ. એક આણું સાસરે વળાવેલોય છે. સોળ વર્ષની છે. એનો છ દહાડાથી પત્તો નથી.’

મેં પૂછ્યું: ‘લીલુડીની માફક ખરાબ સોજતમાં ચડી હતી?’

એ હાથ જોડી બાઈ બોલી: ‘નારે બાઈસા’બ! એ તો જાત્રી આંખ કરે એવી નથી. રાત્રે બહાર સૂતેલી ત્યાંથી જાંઘતી ગીડાવી બધા છે.’

મને તરત આ સ્ટેશનની હદમાં થતા અપહરણના ખનાવો યાદ આત્યા. હું મૂંગો રહ્યો કારણ કે મને એ અંગે કંઈ વાત કરવાનો અધિકાર ન હતો. યાદ પણ આત્યું કે પરિસ્થિતિ બધવા વગર મારે કોઈ કામમાં પડવાની જરૂર ન હતી.

જે પોલીસ એની સાથે વાત વાત કરતો હતો તે એને હિંદી મારા અંગે બોલ્યો: ‘આજે’નવા પોલીસ થઈને આવ્યા છે. સીધા ચાલ્યા આવે છે.’

બાઈ અમને બંનેને હિંદી બોલી: ‘તમારાં બધાંનો દિયા દોલ તો છોડી દાઘ આવે, બાઈ...’

મારી સાથેના પોલીસે કહ્યું: ‘અમે તો ચિઠ્ઠીના ચાકર, બાઈ. સાહેબ કહે એટલું અમારે તો કરવાનું.’

બાઈ: ‘સાહેબે કહ્યું છે કે હું પાછી તપાસ કરાવું છું. તારી છોડી કાઢ દિસાએ શાધી કાઢીશું.’

પેલો પોલીસ: ‘સાહેબે કહ્યું હોય તો પછી નિરાતિ ઘેર જ. વહેલો મોડો પત્તો મળ્યા વગર નહિ રહે.’

બાઈ થોડે દૂર ગઈ એટલે પેલા પોલીસે મને કહ્યું: ‘લીલુડીને તમે જાળવો છો, એની આ સગી બેન છે. એની પાછળ અહીં ગામના જુવાનિયા જોછા ફરતા ન હતા. તળાવ ખોદાવાનું કામ નીકળ્યું એમાં એ કામ કરતી ત્યાંથી ખરાબ છંદે ચડી અને એની જાતે ભાગી ગઈ છે અને આ બાઈ બીજા ઉપર આજ મૂકે છે.’

હું મારા સ્વભાવ પ્રમાણે બોલી જાડ્યો: ‘એની મેળે ભાગી ગઈ હોય છતાં પરજોડી છે એટલે ગુનો તો ખરો ને ?’

‘પેલો પોલીસ: ‘ગુનો થતો હોય તો પણ એના ધણીએ ફરિયાદ કરવી જોઈએ માને શું આમાં ?’

હું: ‘માને ઘેરથી ગઈ એટલે એ જ ફરિયાદ કરે ને ?’

પોલીસ: ‘તમે હજુ આમાં જીંકું બાંધ્યું નથી. એનો ધણી નાનો છે એટલે એ સાસરે જતી ન હતી. આ બધા લોક બહારથી દેખાય ભોળા પણ અંદરથી મેલનો પાર નહિ.’

હું વાતને માંડી વાળતાં બોલ્યો: ‘આ તો મારો સ્વભાવ પૂછપરછીએ એટલે, બાકી એ બાઈ અને એની છોડી ફરવામાં પડે તોય આપણે એની શી પંચાયત ?’ અને એ બાઈ પહેરાતી ફરજ ઉપર હતો એટલે મેં મારો હુકમ એમને આપ્યો. એ લેઈને એ બાઈ અંદર ફેંજદાર સાહેબ પાસે ગયો. અને અંદર જવાનો હુકમ

લેઈને એ બહાર આવ્યા હું પોલીસના નિયમ મુજબ સલામ કરીને ફાજદાર આગળ એટેન્શનની સ્થિતિમાં બિભા ગયો.

મોહનસીંગ ફાજદારનું શરીર પ્રભાવશાળી હતું. યુનેમારે મૂળે એવી આખર્માં ખુન્નવ હતું. માગ તરફ તુચ્છતાભરી નજર નાખી બેચાર સવાનો પૂછી ગઈટરને મારું કામ સુખત ક્યું. રાઈટરે મારી નવી નિમણુક અંગે જે નોંધ કરવાની હતી તે કરી અને રૂમ નંબર ૧૧ નો, જે પોલીસ કોન્ટેનરની ગંધી યર્તા હું એ જગ્યાએ આવ્યો હતો એ રૂમનો ચાજ મને સોંપ્યો હું સાહેબને સલામ કરી બહાર નીકળ્યો ત્યારે મને માથુમ પડ્યું હતું કે બનેએ ઘણું પીધેલ હતો. ફાજદાર સાહેબ વડું વાતચીત કરે એવી સ્થિતિમાં પણ ન હતા રાઈટરે થોડો પીધો હતો.

બીજી ફરો મને થયું કે ગમે તે હો, મારે હમણાં મૂળા મૂળા કામ કરવું ગયું. અને સરસામાન બિધવી હું મારી ઝારડીએ બધો અરસામાનમાં, એક પેટીમાં કપડાં અને જરૂરી વાસણો લાવ્યો હતો, તે અને એક મિસ્તરો હતો એ બનેલી ચકીને હું રૂમ ઉપર આવ્યો ત્યારે રૂમની વડામાં બકરી બિભા હતી અને મને નોંતાં એણે લીડીયા અને પેશાન ક્યો. એની દોરી બારણાની ચાંફને બાંધી હતી એટલે મેં એને છોડીને તગડી મૂની તે સાથે થયું-થું લોક છે ? જાણે આ રૂમમાં કોઈ આવનાર ન હોય તેમ ચાર દિવસ જગા ખાની પડી તેમાં બકરી બાંધીને કેવી મદદી કરી મૂકી !

મેં રૂમ ઉધાડી જનાર પોલીસ -હેમુમીયનિ પિતાર્ક હોય તેમ રૂમમાં લીપેલુ ન હતું ખાડા એવા હતા કે વાંદા વગર આવું ઘર થાય નહિ એમ મેં ખાની લીધું સાધારણ ઘરના રસોડા નેવડી રૂમ હતી પાછળ નાનો વાડો હતો આગળ માથા મુધી ચણીને પાંજરુ બનાવી મૂકેલી વરંડા હતી બહાર ખુલ્લું ચોખાન હતું અને

લાઈનખે લીમડા ઉછેરેલા હતા એટલે ઠંડા પવન આવતો હતો એટલે એ જવાનો મોઢાપાસથી ઉપયોગ ચાલ એટલી નિરાત હતી.

મને થોડા અનુભવ થયો હતો એટલે મારા મિસ્તરામાં સાવરણી, દોરકું અને તાડપત્રીની બનાવેલી ડાલ હતી, જે વાળાને મૂકી દેવાય અને પાણી પણ કાઢી શકાય. એટલે ગામમાં એક ભાઈ યોગખીતા હતા તેમના સણી જવાનો રસ્તામાં વિચાર કરેલો, તે માંડી વાળા રૂમ સાફ કરવામાં અને જ્યાં ખાડા હતા ત્યાં પાણી ઊંટી તે આવતી કાલે માટીથી પૂરી દેવાય તેમ વિચારી મેં સાવરણી કાઢવા મિસ્તરો ઊાડ્યો.

પરંતુ છટી થયેલી બકરી માલિકના ઘરમાં આવી એટલે એ બાઈ સમજી કે ઊકરંએ મારી બકરી ઊડી મૂકી. એટલે બહાર નીકળતાં એણે જણની ગાળ બોળી: ‘મારા ભાઈના સાળા, કેણે મારી બકરી ઊડી મૂકી?’ બકરી ઊડી મૂકીને એ વરંડામાં ઊકરં રમવા બરાબાં હશે માની એણે અંદર ડોકિયું કર્યું. અને તે સાથે રૂમ ઉપાડી બેતાં એ ભાંડી પડીને પોતાની રૂમ ભણી ચાલી ગઈ. એણે ગાળ ભાંડી તે વખતે મારી નજર બહાર મંડાઈ હતી એટલે એની અને મારી નજર એક થતાં એ બિચારી ઊભીથી પડી ગઈ હતી.

એનો ધણી રૂમમાં હતો એટલે એ જાણતાં આવી પહોંચ્યો. મારી નિમળુંક થઈ છે એમ એ લેકિને ખબર પડી હતી. મારા અંગે એ લેકિ બધી વાત જાણતા હતા એટલે અંદર આવતાં એણે કહ્યું-તમે આવી ગયા? સારું થયું. બકરોને ઊકરંએ ઊડી મૂકી હશે એમ જાણીને ઘરમાંથી ‘એ’ બોલી હતી.

મેં કહ્યું: ‘એનો કરી વાંધો નથી. એમને શી ખબર કે રૂમનો માલિક આવ્યો છે? એ તો એમ જ હોય.’

એ બોલ્યો: 'તમે રૂમ ચું કરવા સાફ કરો છો? હમણાં હું 'એને' કહું છું, સાફ કરો આપશે.'

મેં કહ્યું: 'ના, એ તો હું કરી લેઈશ.' અને એના આગ્રહ છતાં મેં રૂમ સાફ કરી. માથુએ મદદ કરી. અને એની પત્ની પુંજ મારા માટે પાણી ભરી લાવી. એ રાત્રે મોડા સુધી પોલીસો સાથે વાતો કરી હું દસ વાગે સુઈ ગયો. રસ્તામાં અચકામચકા થઈ હતી, એટલે લીમડાના ઠંડા પવનમાં ઊંઘ તરત આવી ગઈ હતી, પરંતુ એક વાગે કોઈ બાઈની ચીસાચીસ સાંભળી જાગી ગયો. ચીસો પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાંથી આવતી હતી.

પોલીસ સ્ટેશનમાં ત્રીસ ક્વાર્ટર્સ હતા. પંદર પંદરની બે સામસામી લાઈન્સ હતી. એમાં પ્રગળું રક્ષણ કરવા માટે ત્રીસ પોલીસ રહેતા હતા. છતાં એ જ પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાંની એક રૂમમાંથી હૃદય ચીરાઈ જાય તેવી એક સ્ત્રીની ચીસો આવતી હતી છતાં કોઈ સજવળતું ન હતું. સીમમાં કાંઈ શિવાળયું રડતું હોય અને માથુસ જેમ શાંતિથી એ સહી લે તેવું મને વાતાવરણ લાગ્યું. હું પયારીમાંથી બિડી એ લાઈનમાં આધોપાછો થતો હતો પરંતુ કોઈ બીજું આવે તો હું એને પૂછું ને ?

ઉવટ ભારી ધીરજનો અંત આપ્યો એટલે મેં માથુને ધામેથી ખૂમ પાડી. એ જાગતો જ હતો એટલે મારા બોલ શમે એ આપ્યો. એની વકુને ધીરજ ન રહી એટલે એ પથ્થુ પાછળ ને પાછળ આવી પહોંચી. માથુ મને કંઈ કહે તે પહેલાં એ બોલી બિડી : ‘જુઓ સાહેબ, તમારી વાત અમે બધાં જાણીએ છીએ. મોટા સાહેબને પણ તમારે લીધે જવું પડ્યું એવા તમે બહાદુર છો. ધરના સુખી છો. મોટાના દીકરા છો. પણ તમારી વાદે ‘એ’ કંઈક કરે તો એમની નોકરી જાય અને અમારો રોટલો ટળે.’

કોઈ હાથતું ન હતું એટલે વાતમાં મર્મ હતો એતો હું સમજી ગયો હતો પરંતુ પુંજ આટલી બી ગઈ હતી એમ એતાં મેં બનેને મારી રૂમમાં બોલાવતાં કહ્યું : ‘તમે ગભરાઓ નહિ. હું કંઈ કોઈને

ખરાબ કરવા અહીં નથી આવ્યો. મારે એટલું જ જાણતું છે કે આ શું છે ? કેમ કેઈ બોલતું નથી ? એક બાઇ આમ ચીસો નાખતી હોય છતાં એના ધણીને કેમ કેઈ કેઈ કહેતું નથી ?

પુંછને વહેમ આવ્યો એટલે એ બહાર ડાકિયું કરી આવી, રખેને કેઈ કાન મંડી પોતાની વાત સાંભળતું તો નથી !

માધુ : ‘એ બાઇ આદમની પરચેતર નથી. હિંદુ બાઈ છે અને ભોળવીને નસાડેલી તે આ કસાઇવાડે ગાય બંધાઈ છે.’

હું : ‘જેટલા વખતથી અહીં છે ?’

પુંછ : ‘મહિનો થયો હશે.’

હું : ‘રોજ આમ ચીસો પાડે છે ?’

પુંછ : ‘પહેલું અડવાડિયું આવી ચીસો પાડેલી પણ કેઈ એની વધારે નહિ ગયેલું. એટલે હવે પછી આદમ દારૂ પીને એને મારે અને ન ચેકામ ત્યારે જ જૂઓ પાડે છે. પણ આદમ જાતનો એવો છે કે એને મારી નાખે તો પણ કેઈ એને હાડાવા ન ભય.’

માધુ : ‘આજ તો હું માનું છું કે તમારે લીધે એ બાઇ વધારે ચીસો પાડે છે.’

હું કમડી ગયો. બોલ્યો : ‘મારે લીધે એટલે શું ?’

પુંછ : ‘એવું મ હોય, તમે સારા છો, અને ખોટું ચાલવા દો તેવા નથી, એ બધી વાતો થયેલી એણે પણ સાંભળી હશે એટલે તમે એને દુઃખમાંથી હાડાવશો એવી આશાએ ચીસો પાડતી હશે’

હું : ‘બાઇ કર્યાની છે ?’

માધુ : ‘વાત મેં કહી છે એવું બહાર ન જવું ભેઈએ.’

પુંજ: 'હા, સાહેબ. અમારો રોટલો આમાં છે.'

હું: 'મને તમે સાહેબ ના કહેતા. હું'ય માધુબાઈ જેવો પોલીસ છું. હું તમને મુશ્કેલીમાં નહિ મૂકું એની ખાતરી રાખજો.'

માધુ: 'તમે જો છાપામાં વાંચ્યું હોય તો, અમદાવાદ જિલ્લાના અસલાહી ગામની એક વાણિયણ વાધરી સાથે નારી ગઈ છે એવું ત્રણ મહિના ઉપર આખું હતું.'

મેં વાંચ્યું ન હતું એટલે કહ્યું: 'આખું હશે.'

માધુ: 'એ વાણિયણને વાધરી કેટલો વખત રાખી રોકે? એ વાધરી આ બાનુ નારી આવેલો. પરંતુ એ વાત કૂટી ગઈ વાધરીને એ બાઈ સાથે પકડ્યો. ધરેણી સેઈ લીધાં અને બાઈને કબજે કરી એને ધમકી આપીને કાઢી મૂક્યો. અને ત્યાંથી એ બાઈને આદમે ધરમાં ધાલી છે. ગમે તેવી વાણિયણ, વાધરી જોડે બાગી ગયેલી હોય, પણ મુસલમાનના ધરમાં પેસતાં એનો શુભ કેમ ચાલે? એને હાર પીવા જોઈએ, માસ ખાવા જોઈએ. એક મહિનામાંજ અધીં સુધાર્ ગઈ છે.'

હું: 'પણ આદમે એક બાઈને આમ ગેરસામકેસર ધરમાં ધાલી તે ફાજદાર ચાલવા કેમ દીધું?'

પુંજ બોલી: સાહે તમે અહીં રહેશો એટલે બધું એની મેજે સમજશે. અમારી મેટિ શું કામ બેઠાવો છો?'

હું પણ વધુ આગ્રહ ન કરતાં બોલ્યો: સારું, તમતમારે હવે જાઓ. પેલી બાઈની ચીસો બધે ચર્ચ ગઈ હતી એટલે હું પણ વિચાર કરતો પપારીમાં પડ્યો. અમારી વાતચીતને કાપીને બધી નથી એવી ખાતરી થતાં પુંજ નિરાંતનો શ્વાસ લેઈ એની રમમાં ચાલી ગઈ.

પરંતુ મંલુ વાગે ફરી એ બાઈની ચીમો સર થઈ. રત્તે એક વાગે હું માનું છું કે આદમને કદાચ મારી બીક હોય કે આ વિચિત્ર માણસ આમો છે એટલે એણે તાસ ગુઝરવામાં મર્યાદા રાખી હોય, પરંતુ દરરોજની જોમ એ વખતે બાઈએ ચીસો પાડી છતાં હું પણ મૌન રહ્યો એટલે નિર્જીવ બની એણે આ બીજો જોરદાર હુમલો શરૂ કર્યો હોય એમ મેં માન્યું.

મારી ઈન્જા હતી કે થોડો વખત મૂંઝા રહી મારે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો. પરંતુ એક ગરીબ ગાય કસાઈવાડે છૂટકારા માટે ચીમો નાખતી હોય ત્યારે હું મારી મજબૂતી પ્રમાણે ચૂપ રી રીતે રહી શકું? અને જ્યારે એ બાઈ કેવળ મારી આશાએ જ આમ છૂટકારો મેળવવા ધા નાખતી હોય ત્યારે મારું હૈયું કાશ્યું પણ શી રીતે રહે?

હું જિત્તો થયો હાથમાં કાંજ લીધી અને ૨૧ નંબરની જે રૂમમાંથી ચીસો આવતી હતી તેને બારણે જઈને મેં પડકાર કર્યો: 'આદમ બારણું ખોલો.'

મેં પડકાર કર્યો હતો એટલે પોતપોતાની રૂમમાં જે જાગતા હતા એમને મારો અવાજ તરત જ કાને પડ્યો હતો. પોતાને પહેલે માટે આવી પહોંચેલી જોતાં બાઈએ કારમી ચીસ નાખી. હું ફફડી ગયો. મને માત્રો પડ્યો કે એ શક્તિ કદાચ ઝંડનમાં આવીને એને ધા કરશે તો!

અને મારો એ માત્રો ખોટો પશુ ન હતો મારા પડકાર સમો એ પુણામાં મૂકેલી બંદૂક છીકાવવા ગયો. એ સાથે જ બાઈએ કારમી ચીસ પાડી હતી, પરંતુ સાથે બારણાની સાંકળ ખોલી નાખવાની ચપગતા બતાવી એટલે એ બચી ગઈ. દોડીને એ મારી પાછળ આવીને કારમી ગઈ. આદમ બંદૂક લેઈને પાછળ આવ્યો, પણ વચ્ચે

મને અડગ જાહેલો ભેષ એ અટક્યો, કાદુ મકરાણી જેવો જ આદમનો દેખાવ હતો. પ્રથમ ફરે મારાં રોમાંચ પણ ખડા થઈ ગયાં. પરંતુ તરત સ્વસ્થતા જાળવતાં બીજી પળે મેં એના હાથની બંદક પકડી લીધી અને નગીનું ગોંડું બંધ કર્યું.

આદમ મારા હાથમાંથી બંદક ઝૂંટવવા જતો હતો, પરંતુ મેં એનો લાભ ન ફાવવા દેતાં કહ્યું: 'જો આદમ, તારે અને મારે કંઈ વેર નથી. આ બહેને દેવું ફાટી જાય એવી ચીસો ન નાખી હોત તો મારે અડી' આવવું ન પડત. તું આટલેથી આગળ વધવાનું અટકી જઈશ તો હું તને જલો કરીશ. બાકી તું એમ ના જાણતો કે આ બધા પોલીસ તારી મુંડાગીરીથી ચૂપ બેસી રહ્યા છે તેમ હું બેસી રહીશ.'

આદમ મારા હાથમાં બંદક ઊંડી દઈને રૂમ બહાર નીકળી ગયો. એ ફાગળાર પાસે જઈ રહ્યો હતો એમ મેં અનુમાન કરી લીધું. મેં પેલી બાઈને કહ્યું 'આલ બહેન, મારી રૂમમાં.'

એ બહેન બોલી: 'ના, તમે જાઓ. મેં ચીસો પાડી એ બહાર કરી. એ તમને હેરાન કરશે, મારે કોપે તમને હું શું કામ દુઃખી કરું?'

મેં એને હુકમ કરતાં કહ્યું: 'એ ગાંડપણ કરવાનો આ વખત નથી, કસાઈને ત્યાંથી ફરતું હોય તો આગળ ચા. મારો ચિંતા હું કરું એવો છું.'

તરત એ બહેને આગળ ડગ માર્યું. બાજુના ક્વાર્ટર્સનાં બારણાં ઉઘડ્યાં હતાં. પરંતુ એ બધા બીતા હતા એટલે મારે એમને બોલાવીને શું કામ હતું? છતાં એટલામાંથી બે જણ દિ મતવાળા નીકળ્યા. એ મારી રૂમે આવ્યા. કહે: 'જમારા પેટમાં ધણી લાલ હતી, અમે સમારા પક્ષમાં છીએ. અમે જરીજ માણસો, કાલ-

દામાં પીલાઈ જઈએ એટલે બોલતા ન હતા. બાકી યાણામાં અન્નાય ઝોઝો નથી. ફેજદારની ઝોથ છે એટલે આદમ એટલે બધો ફાટી ગયો છે. દેવ ઉપડી ગઈ છે તેમાં પણ આ લોકોનો હાથ છે.’

મને ખ્યાલ ન આવ્યો. બોલ્યો: ‘કયો દેવ?’

એક જથ્થુ: ‘કેમ કયો? લીડુડીની બહેન.’

હું: ‘આ ખૂણામાં (પ્રદેશ) બધા આવા જ ધધા ચાલે છે કે શું?’

ખીન્ને: ‘આ તો પારોરામાં પહેલી ખૂણી છે. અહીં’ રહેગો એટલે આખા નરકનો ખ્યાલ આવશે.’

હું: ‘તમે બે જથ્થુ મારી મદદમાં રહેશો તો મેં બસ છે. મારે ધણું મેં શાંતિથી રહેવું હોય છે, પણ પરિસ્થિતિ એવી આવીને બીજી રહે છે કે મારાથી ઝંપલાવ્યા વગર રહી શકાતું નથી.’

અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં આદમે ફેજદારને જઈને ફરિયાદ કરી એટલે ડ્યુટી ઉપરનો પોલીસ આવ્યો. મને કહેવા લાગ્યો: ‘બાઈને સાહેબને ઘેર મોકલો. બાસાહેબે કહ્યું છે કે, એને હું મારી પાસે રાખી બધી વાત પૂછી લેઈશ.’

હું અકળાઈને બોલ્યો: ‘બાસાહેબને કહેજે કે મહિનાથી એ બાઈ ચીસો પાડે છે પણ એની વાત સાંભળવાની નવરાશ નહોતી મળી તો હવે શી જરૂર છે? એની બધી વાત સવારમાં એ યાણે ફરિયાદ નોંધાવે ત્યારે સાંભળવી હોય તો આવજો.’

મારો જવાબ સાંભળી પેલો પોલીસ તો ડપાઈ જ ગયો, અને મારા પ્રત્યે મમતા હોય તેમ નમ્ર બનતાં બોલ્યો: ‘તમે મને ગમે તે કહો, પરંતુ એવું મારાથી ત્યાં જઈને બોલું કહેવાય છે?’

હું: 'કેમ ન કહેવાય? હું જે કદું તે તમારે તો કહેવાનું છે.'

પોલીસ: 'એથી તો સાહેબ ખિન્ન, બાસાહેબ એથી વધારે ખિન્ન એવા છે.'

હું: 'એમની દયા હિંચર હું જીવતો નથી પણ કસેને ખિન્ન, સાહેબને કહેજે કે એને જે કહેવાનું છે તે એ સવારમાં ફરિયાદ નોંધાવશે ત્યારે કહેશે.'

પોલીસ: 'તો તમે ત્યાં આવીને જાતે જે કહેવું હોય તે કહી જાઓ.'

હું: 'મને બોલાવ્યો નથી, પણ મારે શું કામ આવવું?'

પોલીસ નિરુપાય યઈ ચાલ્યો ગયો.

મારી વાત સાંજળતાં ફોજદાર સાહેબ ગભરાઈ ગયા હોય તેમ તરત મારા ક્વાર્ટરે આબ્યા. એમને આવતા જોઈ હું તરત એમની સામે ગયો. બોલ્યો 'આપે આવવાની તરફી શું કામ લીધી? કહેવડાવ્યું હોત તો હું ત્યાં આવત.'

ફોજદારને આવતાં અપમાન જેવું તો લાગ્યું હતું, પરંતુ અંદર પોતે પણ સંડોવાશે એ ખાતરી ને ફરિયાદ ન થાય એ મારણે સામા આબ્યા હતા. એટલે મેં વિનય કર્યો ત્યાં એ બોલ્યા: 'આસો ત્યારે મારે ત્યાં બેસીશું.' અને એમણે પાછા ફરવાની તૈયારી બતાવી.

હું બોલ્યો: 'સાહેબ, મને આવવામાં વાધો નથી. પણ બાઈનું રક્ષણ થતું જોઈએ. હું ત્યાં આવું અને અહીંથી તેને ઉપાડવામાં આવે...'

ફોજદાર: 'એટલો બધો તમને અવિશ્વાસ છે?'

હું: 'અવિશ્વાસ નહિ, એવું બાવા કિસ્સામાં બને તો નવાઈ નહિ.'

ફાજદાર: 'તમે કહો તેને અહીં પહેરા ઉપર મૂકીએ.'

પેલાં બે પોલીસો, જે મને હિંમત આપવા આવ્યા હતા તેમનાં મેં નામ આપ્યા—ગોવિંદ અને રઘુનાથ.

ફાજદાર સાંભળના આવતાં અગાઉ જ એ બંને જણ એમની રૂમમાં ગયા હતા. એમને બોલાવવામાં આવ્યા અને એ બાઈને એમના રક્ષણ તળે મારી રૂમમાં મૂકી હું સાહેબ સાથે એમને ઘેર ગયો.

મને જોતાં જ એમનાં સત્તા બોળવતા પત્ની—ગજરામહેન—ગાજી બીકપીં 'તમે નવી નવાઈના પોલીસ થઈને આત્મા લાગો છો....'

વચ્ચે એમને શકતાં ફાજદાર બોલ્યા 'તને વચ્ચે કહાપણ કંવાનું કાણુ કહે છે ? હું તારે ચૂપ બેસી રહે ને.'

પોલીસને અપ્પીમાં બાલીને ચોળી ન'ખાપ તેવું મગતરુ સમજતાં ગજરામહેન ચૂપ થી રીતે બેસી રહે ? એ બોલ્યાં 'રૂમ ના બોલું ? એ બાઈને મારી પાસે મોકલવાનું' મેં કહેવડાવ્યું છતાં ના મોકલી.....'

હું બોલ્યો: 'થી રીતે મોકલું ? એક વાણિયાની બાઈ હોવા છતાં આજ એક મહિનાથી પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં એક મુસલમાન પોલીસે ગેરકાયદેસર એને ઘરમાં બાલી છે. ત્રાસ યુગરે છે. એ કૈયુ ફાટી જાય એવી ચીસો નાખે છે છતાં તમારુ રૂંવાડું ફરક્યું નથી; અને આજે હું એને છોડાવું છું ત્યારે એ યુનેગાર તમને ફરિયાદ કરવા આવે છે એટલે તમે એને તેડાવો એમાં મને થી રીતે વિશ્વાસ બેસે ?'

ફાજદાર વચ્ચે બોલ્યા: 'તમે રણજીતબાઈ, અમરતા આકળાયાઓ છો. એનો તમે કહેશો એ રસ્તો કરીશ.'

છતાં ગજરાખહેન બોલ્યા વગર ન રહી શક્યાં. કહ્યું: 'એ જે વાણિપણ હતી તો વાઘરી સાથે નાસી શું કામ છટી હતી? એના 'ધધા વાઘરી કરતાં જૂંડા હોય તો મુસલમાન શું લંગીય એને પરમા ધાલે.'

હું: 'પણ પોલીસથી તો નજ ધવાય. અને ધાલે તો ફાજદાર સાહેબે એના ઉપર પગલાં લેવાં ન્હોંંએ. આપણી ફરજ શુના અટકાવવાની છે, કરવાની નહિ.'

ગજરાખહેન: 'એટલે તમે સાહેબના ઉપરી છો એમ ?'

હું: 'હું તો પોલીસ છું.'

ગજરાખહેન: 'દિમાગ તો સાહેબ કરતાં વધારે રાખો છો. આવ્યા તે રાતે જ ગ્રામિક્યા વગર ન રહ્યા. તમે એમ ન જાણતા કે મોટા સાહેબને તમે બદલાવ્યા છે એટલે ફાજદાર સાહેબ ખી જરો.'

ફાજદાર ખિન્ન થયા. બોલ્યા: 'તને ફતરીની પ્રેરે લવલવ કરવાનું શેષ કહે ?' અને મને ઉદ્યા: 'એનું બોલ્યું ન સાંભળતા મૂરખ છે. આપણી વાતમાં કંઈ સમજે નહિ...'

હું: 'તમે સાહેબ, ચિંતા ન કરો. કાંઈ મને કશું કહે તેથી ખોટું લાગવાનું નથી.'

ગજરાખહેન પણ ફાજદાર જે રીતે ખિન્ન થઈને બોલ્યા તેથી હતાઈ ગયાં. મારા આગળ એમનું અપમાન થયું એટલે એ અંખવાણું પડી ગયાં, એ ચૂપ રહ્યાં.

ફાજદારે પાછલી વાત ઊંચાવવા ન માગતા હોય તેમ આગળ અલાવતાં કહ્યું: 'બોલો, હવે તમે શું કરવા માગો છો ?'

હું: 'તમે જે કહો તે.'

ફાજદાર: 'હું શું કહું ? આપ તમારા હાથમાં છે એટલે એની ઈચ્છા તો તમે જાણી હશે ને ?'

હું: 'મારે હજુ એની સાથે વાત થઈ નથી. પણ મારે એવો કંઈ ખરિદો નથી કે ફરિયાદ જ કરવી. અંદર અંદર સમાધાન થઈ જતું હોય તો હું તે કરવામાં વધુ માનું છું.'

ફાજદાર: 'કવી જાતનું સમાધાન?'

હું: 'આદમ માણી માગે. એની જલ્લુશો જે એની પાસે હોય તે સોંપી દે એટલે આટલો વખત એને જવા દઈએ.'

ફાજદારના મોંમાં પાણી આવી ગયું: 'બાઈ પછી ઘેર જઈને ફરિયાદ નહિ કરે તેનો શી ખાત્રી?'

હું: 'એવી બીક રાખવાનું મોંઘ કારણ નથી.'

ફાજદાર: 'એ બાઈ ઘેર જવા ખુશી છે?'

હું: 'એ' એને ખૂબનું નથી. ખુશી નહિ હોય તો કોઈ આશ્રમમાં એને સોંપીશું.'

ફાજદારને તો એ બીક હતી કે હું બાઈ પાસે ફરિયાદ કરાવીશ અને તેથી આમાં પોતે પણ સડાવાશે. પરંતુ મેં એવી વાત ન કરતાં સીધી સમાધાનની વાત કરી એટલે ફાજદારને શાંતિ વળી. એમણે એ વાત સ્વીકારતાં કહ્યું: 'તમારી વાત બરાબર છે. આદમ પાસે એની જલ્લુશો હશે તે અપાવી દેઈશું. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં તમે કહેશો તેની માગફત મોકલી આપીશું.'

વાત પતી મઠ એટલે હું ઊઠ્યો. સાહેબ બોલ્યા. 'એ બાઈને તમે બધી વાત કરી રાખજો એટલે સવારમાં આપણે એનો બંદોબસ્ત કરી દેઈશું.'

'સારું' કહીને હું મારા ક્વાર્ટરે આવ્યો ત્યારે સાડા ચાર વાગ્યા હતા છતાં આખી પોલીસ લાઈનનાં બેર-હોકર્સ બધાં જાગી ગયાં હતાં, અને આ જ વાત ચાલતી હતી.

બીજી દિવસે તારાને મૂકવા મારે જવાનું થયું તેની એવા ઈચ્છા હતી કે જે કાંઈ બીજો મૂકવા આવશે તો એને ભય રહેતો હતો કે એ સહીસભ્યમત નહિ પહોંચે વળી એને ક્યાં રહેવું હતું તે પણ નક્કી ન હતું. એ ઘેર જઈ શકે તો જવા ખુશી હતી કારણ કે બુન કરી એ ધેગથી નાસતાં તો નાસી હતી પરંતુ ત્રણ મહિનાના અનુભવે એની સાન ટેકાણે આવી હતી અધુરામાં પૂરું એને એ બાળકો પણ હતાં નાની જીમરમાં એનાં લગ્ન તરીકે ધરના વાણિયા સાથે થઈ હતા અને એનો પહેરવા ઝોલવાનો શોખ પૂરો થયો ન હતો એટલે એ બીજી જઈ ચડી ગઈ હતી, તેમાં શહેરમાંથી ચોરી કરી લાવતા, અને ઉજળાં કપડામાં ઠાકથી રહેતા મામના છેલખટાઉ વાધરી સાથે એ ગમે ચડી ગઈ. એ વાધરીની લેવડદેવડ એના વરની દુકાને એટલે આ પરિચયમાં તે જ્ઞાન બૂલી અને બાળકો મૂકી એક દિવસ વર છોડીને ચાલી નીકળી

પછી એને વિતવામાં બાકી ન રહ્યું. ધણીએ પણ એનું નાલી નાખ્યું હોય તેમ ન તપાસ કરી કે ન ફાર્યાદ કરી, એવી બાઈને પગણે ઘેર લાવીને ૫ શુ કામ છે માની એ એનાં બે છોકરા, એક છ વરસનું અને બીજું ત્રણ વરસનું ઉછેરવા લાગ્યો અને દુકાન ચલાવીને ખેસી રહ્યો તારા આ બાળકો વાધરી સાથે અને આદમ સાથે બે ઘર માંડી પગ્તાઈ ચૂકી હતી વળી એને બાળકોની પાદ

સતાવતી હતી. એટલે ફૂણી ને સંધરવા તૈયાર હોય તો લોકોની ટીકા સહીને, મોં નીચું ધાલીને પણ ઘેર જવા તૈયાર હતી. એનો ધણી, બહેન અને કાઈ દુખાવીને કહેનાર હોય તો સંધરે એવો અસીલ હતો.

મારી પોતાની દૈન્ય પણ એવી ખરી કે એને ઘેર જાય તો એ સીધો રસ્તો છિકલ્યો કહેવાય. પરંતુ આ સંજોગોમાં કાઈ સીધો આદમી પણ પત્નીને સંધરવા તૈયાર થાય કે કેમ એ સવાલ હતો. એટલે તારાને મેં અમદાવાદમાં જઈ વનિતા વિશ્રામમાં મૂકી. અને હું મોટરમાં બેસી એને ગામ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં...ગામે મોટર ઊભી રહી ત્યાં ચાર નવા ઉતારુઓ ચડ્યા. એમાં એક સોળ-સત્તર વર્ષની ઉંમરનો વાને અને તંદુરસ્ત છોકરી ચડી. એણે કપડાં વાણિયા બાબલ પહેરે તેવાં પહેર્યાં હતાં. એના તંદુરસ્ત અને દેખાવડા સરીરને કિંમતી કપડાં ખરી રીતે શોભવાં લોહતાં હતાં, પરંતુ એને એવાં કપડાં પહેરવાની રેવ ન હતી એટલે જે હંમેશાં એ પહેરાવાં લોહજો તે રીતે એ એણે પહેર્યાં ન હતાં.

હું વિચારમાં પડી, નીચી નજરે એ છોકરીના મોંના વાવ જોઈ રહ્યો હતો. એની સાથે જે પુરુષ બેઠો હતો તે એના નજીકના હોદ્દોનો હોય તેવું બાહ્ય ચિહ્ન દેખાતું ન હતું. એ છોકરી પણ સ્વાભાવિક રીતે ન બેસતી જાંઘે શ્વાસે બેઠી હતી અને વારંવારે પેલા પુરુષ તરફ નજર માંડતી હતી. મને વહેમ પડ્યો કે છોકરીઓ વેચવાની ટોળીમતિ આ ગામડો છે કે શું ?

અને તે સાથે મને લીલુડીની નાની બહેન દેવ ઝાંચિંતી વાદ આવી. થયું એ તો નહિ હોય ? એની માની અને લીલુડીની મોંઝા જેમ મળતી આવતી હતી તેમ આનું ન હતું. એ બંનેનું મોં ગોળ લાડવા જેવું હતું ત્યારે આનું લંગગોળ હતું. આંખો અણિયાળી હતી. તંદુરસ્તી, ગોરો પાન અને બિચારી સરખા જેવાં દેખાતા

હતાં. હું એ લોકોને વહેમ ન પડે તે રીતે મનમાં ખાત્રી કરવાને રસ્તો ગોઠવતો ગોઠવતો બીજા વાતો કરતા હતા તેમની સાથે વાતોમાં બળ્યો હતો. મેં ગામડાનું બિહૂત પહેરે તેવો વેશ પહેર્યો હતો. એટલે મારાં જાડા, મેલાં ને અણધાર કપડાંથી બીજાઓનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચાય એવું પણ ન હતું.

વાતવાતમાં મેં એ છોકરી પાસે બોલ્યા અને મારી સામી સીટમાં સહેજ દૂર બેઠેલા બાઈને પૂછ્યું : 'ક્યાં જવું છે તમારે ?'

મારા સવાલ સમો એ માણસ એક વખત તો મારા સામે તાકીને બોધ રહ્યો, અને બોલ્યો : 'શું કામ છે તમારે ?'

મેં સહજ રીતે કહ્યું : '.....ગામ મારે જવું છે. પહેલી વખત જાઉં છું એટલે કાંઈ સંઘાત હોય તો ઠીક, એથી પૂછ્યું.'

મારી બાજુમાં બેઠેલા બાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'મોટર સડક ઉપર ૧૨ મા માઈલે ઊભી રહે ત્યાંથી જમણા હાથે સીધો રસ્તો છે. એક ગાઉ આસવાનું છે. કોઈના સંઘાતની કશી જરૂર નથી.'

હું મનમાં ને મનમાં આપણા લોકોના પરગજુપણા અંગે સમસમી રહ્યો. પેલા બાઈએ મારા એ પ્રશ્નનો જવાબ નહોતો આપ્યો એ હું જોઈ સક્યો હતોગામ આવતાં મોટર ઊભી રહી. પેલા બાઈએ એ છોકરી બણી નગર કરી કહ્યું : 'આપણે અહીં ઊતરવાનું છે.'

મેં મારો પાસો ફેંકતાં કહ્યું : 'દેવ ! ખબરદાર જો નીચે ઊતરી છે તો.'

મારે તો 'દેવ !' શબ્દથી એના મોં ઉપર સો લાવ બદલાય છે તેની ખાત્રી કરી લેવી હતી. એ નામ સમી છોકરી એકદમ ઝમઝમી બઈ. પેલો માણસ પણ મંછ ગયો. મોટરના બારણા આગળ જે એ જણાવે હતાં તે તે જીતરીને નાસવા જ લાગ્યા. મેં સમજી રાખ્યો.

વાપરી પેલા પુરુષનું કંઈ પકડી લીધું. પેલા નારી જતા લોકોને પકડના મેં પ્રયત્ન ન કર્યો—જૂમ પણ ન પાડી. પરંતુ ઓચિંતું આ તોફાન જોતાં મોટરમાં બેઠેલા લોકો વિભાસણમાં પડી ગયા. મેં મોટર ડ્રાયવર અને કંડકટરને કહ્યું : ‘આ લોકો આ છોડીને બગાડીને લાવેલા છે. નીકુરના રજારીની આ છોડી છે.’

પેલા પુરુષના શરીરે પરસેવો વળી ગયો. દેવ પણ ગભરાઈ ગઈ. ડ્રાયવરે તરત મોટર ગામમાં હાટી અને મેં ખેંચેને ગામના ચોરામાં લેઈ જઈને બેસાડ્યાં. ઉતારુઓમાંથી બે જણને સાક્ષી તરીકે નામ આપવા કહ્યું ત્યારે કોઈ આપવા તૈયાર ન થયું. કોર્ટમાં અમે ક્યાં ધક્કા ખાવા આવીએ એમ બહાનું કાઢ્યું. ઉવટે કાયદેસર સાક્ષીમાં આવવું પડશે એવી બે જણને ફરજ પાડી ત્યારે એમણે નામ નોંધાવ્યાં.

મેં દેવને કહ્યું : ‘તને ખજર છે, તારી મા તારા માટે કેટલો વલોપાત કરે છે તે ?’ દેવ કંઈ ન બોલી.

મેં કહ્યું : ‘તું ખીચ નહિ. તારે સાસરે નહિ જવું હોય તો હું ફારગતી અપાવીશ. તારે ફરી જેનું ઘર માંડવું હોય તેનું સુખેથી માંડજે. પણ આમ આ લોકો વેચી તારો અવતાર ધૂળ કરશે એનું તને હજુ બાન નથી. તારી બહેને નાક ખોડું અને હજુ ખાકી છે તે તારે શુભ બોલો છે ?’

એનાં બધાં ઝાળખીતાના હું નામ દેતો હતો એટલે એ નવાઈ પામતી હતી. એણે મને કહી જોયો ન હતો છતાં હું એને ઝાળખતો હતો—અધાને ઝાળખતો હતો.

મેં કહ્યું : ‘આદમ પોલીસે વાણિયણ ઘરમાં ઘાલી હતી તેની તો તને ખજર છે ને ? એને પણ મેં છોડાવી છે. તારી મા કાલે મને કહેતી હતી કે મારી છોડીના કંઈ પતો મેળવી આપો. એ તને યાદ કરે છે. અને આમ તું ધરથી નાસતી કરે તે સાંતું કહેવાય !’

અત્યાર સુધી કાગજુ કંઠસુ રાખી રહેલી દેવ, મેં આ બધી ત્રિગત ક્તી એટલે નરમ થઈ ગઈ. તરત રડી પડી.

મેં કહ્યું : 'તારે જે દુઃખ હોય તે મને કહે, તારો ધણી નાતો છે. તને એ ગમતો નથી એ બધું હું જાણું છું. એટલે તારે ફારગતી ભેષતી હશે તો હું અપાવીશ.'

દેવ આંસુ લૂછતાં બોલી : 'મારો સસરો ફારગતી આપે તેવો નથી.'

હું : 'પણ આમ તું જાનો રીતે કાકના ધરમાં પેસીશ તો એ જોડમાં પુરાવશે. અને આ લોકો તને ગમે તેને ત્યાં વેચી દુઃખી કરી નાંખશે. તું છેતરાઈને નાહી છે પણ એમાં તને દુઃખ આવવાનું છે. તને વેચવા નીકળ્યા છે તેમાંના એ તો નાસી છટવા છે, ત્રીજો પકડાઈ ગયો છે તેણે બધું કપૂલ કપું છે. તને એ લોકો બે હાનરમાં વેચવા જતા હતા. બધું નક્કી છે. એક દટ વર્ષના હક્કરને અત્યાર સુધી કન્યા મળી નથી અને ધેગ ધણી છે એટલે તારો ધાટ એની સાથે બેસાડ્યો છે. તું એનું ધર માંડત તો પણ આ લોકો તને કંપવા ન દેત. ત્યાંથી બગાડી પાછા બીજે દેત.'

દેવ કંઈ ન બોલી, મેં એનું મન જાણવા કહ્યું : 'તારે ઘેર ન આવવું હોય તો મારે પરાણે તને નથી લેઈ જવી. મારે તો તને એટલું જ કહેવું છે કે આમાં તું દુઃખી થઈશ.'

એ ધીમેથી બોલી : 'મારે ઘેર આવવું છે. તમે મને ફારગતી મળે એવું કરી આપો તો બસ.'

મેં કહ્યું : 'આમાં જે જન્યુ છે તે તું સાચું કહીશ તો હું તને બધી મદદ કરીશ.'

દેવ : 'સાચું મારાથી શી રીતે કહેવાય ? નસાડનારા મારો જીવ લે.'

હું: 'ફાજદાર સાહેબ પાસે ક્ષીને એનો બદીબસ્ત કરાવીશ.'

દેવ: 'ફાજદાર સાહેબ કેવા છે એનો મને જાતઅનુભવ છે.
'એ કશું નહિ કરી શકે.'

હું: 'તને મારા ઉપર વિશ્વાસ છે?'

દેવ: 'હા.'

હું: 'તો હું તારા વકીલાત નહિ થવા દઉં. થયે તો તે માટે
'હેંડ સુધી લડીશ.'

દેવ: 'એ ખરું, સાહેબ! પણ એ લોકો સામે ફરિયાદ કરતાં
મારી શક્તિ નહિ હોય. એ ધારે તો ધોળ દહાડે ખૂન કરે એવા છે.'

મેં મનમાં વિચાર્યું: 'તો પછી આ પકડાયો છું તે એકલાને
શિક્ષા કરાવવી અને ખરો ગુનેગાર રહી જાય તેનો શો અર્થ?' પણ
આ પોલીસ ગુનો હતો અને એમને ચોરામાં લાવવામાં આવ્યા હતાં
એટલે કેસ દાખલ કર્યો છૂટકો હતો. નીકુર યાજ્ઞાનો ગુનો હતો
એટલે બંનેને ત્યાં લેઈ જવાની મેં વ્યવસ્થા ગોઠવી.

આ લગતુ લેઈને હું નીકુર આવ્યો ત્યાં ફાજદાર મજરામાં ગયા.
એમણે દેવની મા ફરિયાદ કરવા આવેલી ત્યારે નોંધી પણ ન હતી, આ
દરમિયાં આવા અપહરણના કિસ્સા બનતા હતા, ઘોરની ચોરી થતી
હતી, છતાં એનો કાગ્યે પત્તો પડતો હતો અને પોલીસ એની દાદ
પણ દેતી ન હતી. મોટા બામના ગુના તો ફક્તર ઉપર નંધાતા
જ ન હતા.

દેવને હું પકડી લાવ્યો છું એ વાત ગામમાં જાહેર થતાં આખું
નીકુર હીસોળે ચડ્યું. બે દિવસમાં એવા બે બનાવ મારા નામ સાથે
જોડાયા હતા કે લોકો અને જોવા ચાલુમાં આવ્યા હતા. આદમ
ધોળ દહાડે દહ પી ગામમાં તોફાન કરે તો પણ એનું મોર્ચી નામ
લેવાતું નહિ. પોલીસ હોવા છતાં એની નાગ્યર્થ વિશે ચાલુમાં

ફરિયાદ થતી નહિ ફાજદાર ગ્રહિતા છતાં કંઈ કહેતા નહિ કલાલનો
પણ મરે હતો રોજ મરત દારૂ આપવો પડતો હતો એવા માણસના
વરમાથી મેં તાગને છોડાવી એ લોકોને પ્રથમ તો માન્યામાજ
નહોતું આણું. તેમાં મેં દેવ ગાધી આણી એટલે લોકો મને કાઈ મહા-
મહારથી ધારી બેઠા જ્યારે આ બંને કામ અચાનક બન્યાં હતાં
પરંતુ દેવને હું લાગ્યો તેથી ફાજદારને હું કાળ જોવો લાગ્યો હતો
પણ શું કરે ?

મને ખાનગીમાં બોલાવી કહે : તમે ગુનો પચાડી લાવ્યા તે
મારું કષ્ટ, પણ આની ફરિયાદ આપણે ત્યાં નધાવી નથી એટલે
આજે તે દાખલ કરવી પડશે.

મારાથી કલા વગર ન રહેવાયુ જોઈયો. 'સાહેબ, તમે ફરિયાદ
નોધી નથી એમ કહે, એની મા નધાવા તો આવી હતી હું જે
દિવસે આવ્યો તે દિવસે એ તમારી પાસે ફરીથી આવી હતી. એને
તમે તપાસ કરવાની ખાત્રી પણ આપી હતી એ બહાર પોલીસ
કોન્સ્ટેબલ સાથે વાત કરતી હતી ત્રીસી તો મેં એ હકીકત બાજી હતી.'

ફાજદાર ફેરનીને બોલ્યા 'જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું જો
તમે વાતો ન હોય તો ગઈકાલની કાવરીમાં એને નોધી દઉં

મેં કહ્યું. 'મારે વધી લેવાનું કાઈ કારણ નથી હું તો એટલું જ
સમજું કે આપણી હદમાં ગુના અટકવા જોઈએ અને લોકોના
જનમાવનું રક્ષણ થવું જોઈએ બીજું ન બને ત્યાં સુધી ઠીક, પરંતુ
આવા ધધામા આપણા ખાતાનો હાથ ન હોવો જોઈએ.'

ફાજદાર જરા તપી જઈને બોલ્યા એટલે એમાં મારો હાથ
છે એમ તમારું કહેવું છે ?

હું - 'મારું કંઈ કહેવું નથી પરંતુ એ બાઈએ ફરિયાદ કર્યા
છતાં એ આજ સુધી નધાવ નથી એટલે બીજાને શું લાગે ?'

ફાજદાર વળી એ મુદ્દો મળી ગયા.

મે કહ્યું : 'સરકારે ઘરખંધી કરી છે. તેને સફળ બનાવવા આપણે પણ મદદ કરવાની છે. છતાં આપણા ખાતાના માણસો જ ઘર પીતા હોય એની પ્રભુ ઉપર કેવી જાપ પડે ?'

ફાજદાર : 'બધા પોલીસ ઘેર શુ ધંધો કરે છે તે આપણે જાણી જાણીને ખેંઠીએ ?'

હું : 'ફરજ ઉપર પીધેલા આવે એ તો ન બનતું જોઈએ ને ?'

ફાજદાર પોતે જ હું હાજર થવા આવ્યો ત્યારે પીધેલા હતા એટલે શી રીતે પૂછે કે, એવું કેણુ તમને દેખાયેલું ? એટલે એ જોડ્યા 'જુઓ રણજીતભાઈ, આ પોલીસ બધા પછાત વર્ગમાંથી આવેલા, ધરના સાગ સસ્કાર નહિ, એટલે તમે તમારા જેવા એમને થવાનું કહો પણ એવા થતા એમને વખત લાગે ધીરે ધીરે એ બધુ બદલાશે.'

અત્યારે ફાજદાર સાથે લાખી ચર્ચા કરવાની જરૂર ન જોતાં મેં એ પ્રશ્ન ત્યાં જ પતાવ્યો. એમણે રાષ્ટરને મળી ફરિયાદ ગઈ કાલમાં નોંધી લીધી. બવિખ્યમાં મુશ્કેલી ન આવે તે માટે દેવની મા પાસે સ્ટેટમેન્ટ લેઈ અગ્રહો પડાવી લીધા કે છોડી વહેલીમોડી આવશે એમ માની મે તરત ફરિયાદ કરી ન હતી !

તારાને મેં એના ધણી પામે ધરમા ગખાવી તેથી નીકુરના
 દોષાને મોટી અગવડી થઈ વાણિયા જેવા ઉજળિયાત માણુમે
 વાવરી-મુસલમાનના ધરમાં રહે-તી મેળીને નજી મહિના પછી ધરમાં
 ધાવી એ જરી નવાઈ જેવું તો હતું હું પ્રથમ વખતે એના ધણી
 પાસે ગયો ત્યારે એણે એકદમ તો એને ધરમા સમજવાની ના પાડી
 પરંતુ મેં બાળકો માટે એને પેમવા દેવા વિનંતિ કરી બાળકોને
 મા મળે એ જરૂરનું પણ છે એમ જણાવ્યું બાળકો બહાગથી બા-
 ત્યારે મેં એમને પૂછ્યું 'તમારે બા પાસે આવવું છે ?'

તો બંને આનંદમાં આવી જઈ હાથ જોડ્યા કરી. 'હા, હા,'
 કહેવા લાગી ગયાં હત્યાં મ એકને કહ્યું 'જુઓ, બાળકોને મા ફેટલી
 વહાલી છે ? તમે એને ધરમા ન પેમવા દો તો આ બાળકોને વાજ-
 ગડને ધાવતાં વિખૂટાં પાડે તેવું થશે.'

। શેક. 'મારી આગરનું થ ?'

હું બધો ઇતિહાસ મેળવીને ગયો હતો કહ્યું 'આમરૂં તો તમે
 એને નહિ સમજો તો ન ગઈ છે અને સંધરશો તો ન ગઈ તે
 એાછી થવાની નથી, આમેય તમારું એકલ ધર ગામમાં છે એટલે એ
 નાતમા ક્યારેય હતી નહિ દરેક નજીત તમારી પેઢીને વેચાતી કન્યા
 લાવવી પડી વળી પછાત ગામમાં તમે રહો કે એટલે તમે બધે
 તમારી જાતને ઉજળિયાત માનતા હો પરંતુ સરકાર પછાત કેમો

જેવા છે. તમે અને તમારાં છોકરાંનો દેખાવ અને આ રહેણીકરણી
જોઈ કાણુ કહે કે તમે ઉજળિયાત છો ?

શેઠ : ‘જે તો સાહેબ, દેશ એવો વેશ.’

હું : ‘ત્યારે એવું જ બીજામાં માનો ને. અહીંની વસ્તી બેરી
નાસી ચર્ધ હોય તો એને પરાણે પકડી લાવી ધરમાં પાછી ધાલે છે,
તો તમારે ઘેર તો ઉલટી એ પસ્તાઈને પાછી આવે છે. તમારો ઉપર
હાથ રહે છે. એ ફરી એવું પગલું ભરે તેનો કહો તો હું જામીન થાઉં.’

શેઠ : ‘પણ એના ઉપર વિશ્વાસ શી રીતે મૂકી શકું ? કદાચ
મારા જીવનું જોખમ.....’

હું : ‘પણ એ એટલી નીચ ધાવ એમ તમે માનો છો ? હું
નથી માનતો. તમને બાળકો જોટલાં વહાલાં છે એથી એને ઝોળાં
વડાલાં નથી. એટલે એનું કરીને બાળકોને નબળાં કરવાનો એને વિચાર
પણ ન આવે છતાં તમારી એવી ઈચ્છા હોય તો હું એની પાસે
સોગન સેવડાવું. પરંતુ એમ કરી એના દેખામાં આપણે એનામાં
વિશ્વાસ નથી મૂક્યો એવી શકા જામત કરવી, તે કરતાં એનું કંઈ
ક્યાં વગર ખુશીથી એને ધરમાં આવવા દેવી એને હું સરળ રસ્તો
માનું છું.’

આ બધી ચર્ચા દરમિયાન બાળકો—મોટો ૭ વર્ષનો છોકરો
આસ-મને પૂછતાં હતો : ‘અમારી બા ક્યાં છે ? અમને ત્યાં લેઈ
જરો ?’

રોડને પણ એ બાળકોની લામણીની અસર ચર્ધ હતી. છેવટ
એ કબૂલ રચો અને હું તારાને વનિતા વિશ્વામર્શી ઘેર પહોંચાડી
આગ્યો. ફરીથી આ બી બુવ ન કરવાની એને સલાહ આપી ત્યાં

એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યા હતાં. ફરતો બરતા એવો હતો હતો કે, 'એ' તથા મહિના જે નરક ભોગ્યું છે તે પછી ફરી એવી ખૂસ કરું તો મારે જીવિતે શું કામ છે ?'

વાત આટલી ટૂંકી અને સરળ હતી, છતાં ત્રીકુરમાં લોકો એવી વાતો કરતા કે મારી પ્રાણે કંઈ સાધન છે. બાકી આદમ જેવો હાથમાં બંદૂક ઝાલી હોવા છતાં સામે બાર ક્યાં વગર રહે ? ગમે તેવો ગરીબ વાણિયો હોય પણ સમજાવવાથી એ બેટી ધરમાં ગંધરે નહિ. આ બધાનું કારણ લોકોને એ જ વસી મથું કે મારી પાસે કોઈ મેલી વિદ્યાની સાધના છે બાકી મોહનસીંગ કોળદાર એટલે કાળા ધંધામાં પૂરો; છતાં એ મોં વધસીતે રહ્યો અને તારાને લઈ જ શી રીતે જાઉં ?'

ગામમાં મારા વિષે શી વાતો ચાલે છે તેની વિગત પૂરેપૂરી તો સરોજ મારી સાથે રહેવા આવી ત્યારે મને મળવા લાગી. હું મુંડાલોકોને આંખના પાટા જેવો લાગતો હતો એ સાચું, પરંતુ પ્રગતી ૯૦-૯૫ ટકા ગરીબ-નિર્દોષ પ્રગતે તો હું આગ્યો એ આશીર્વાદ જેવું લાગતું હતું હું ગામમાં મળને જતો હોઉં તો બધા ખરા મને 'સાહેબ' કહી સલામ કરતા. હું દરેકને કહેતો કે, 'ભાઈ હું 'સાહેબ' નથી. તમારો 'સેવક' છું. બને એટલી મદદ કરરા આગ્યો છું. તમે મને સહકાર આપશો તો તમારાં દરેક કામમાં મદદ કરીશ.'

લોકોને જે મારું અહેસાસ વસી ગયું હતું તે, ગામનો ભાગોળે બેરો કૂવે પાણી બરવા જતાં હોય ત્યારે વડને આટલે ગામના જે પાંચ મુંડાઓ દારૂ પીને કે પીધા વગર બેસી જે ચેન-ચાળા અને કહા કરતા તે મારા આવર્તા ગ્રંથ ચર્ચ હતું તે મુખ્ય કારણ હતું.

તોફરીએ આવર્તાની સાથે મેં તારા અને દેવનું જે કામ પકડ્યું હતું એથી લોકો, મારી પ્રાણે કંઈ કંઈ આજ્ઞા રાખતા, સર્થ ગયા

હતા. ગામમાં મારા ગામના એક ઝોળખીતા 'વેપારી' રહેતા હતા. હું નોકરીએ આવ્યો ત્યારે જરૂર પડે તો એમનો ઉપયોગ કરી શકાય એ આશાએ બાંએ મને એમનું નામ આપ્યું હતું. હું એમને દીકરું પણ ઝોળખતો ન હતો. હું આ બધું બન્યા પછી એમને મળવા ગયો ત્યારે એમના પત્નીએ મને પ્રથમ જ આ વાત કરી : 'બાઈ, તમે હવે આવ્યાં છો, અને નબળા લોકોને વશ કરે એવા છો, તો અમારું દુઃખ ટાળો.'

મેં કહ્યું : 'તમારે શું દુઃખ છે ?'

બહેન : 'આખા ગામનાં જૈરાંને દુઃખ છે. નાગા લોક કેવા નજીક વડના ઝોટલે, બેસી ગમે તેમ બોલે છે. અમારે બધાને મોં નીચું કરીને જવું આવવું પડે છે.'

હું : 'હતાં ગામમાંથી કાંઈ બોલતું નથી ?'

પુનઃબાઈ : 'કાંઈ શી રીતે બોલે ? એ લોકોને સંજ તમારા પોલીસખાતાનો. ખુદ ફોજદારને મરઘા-ફૂકડાં પૂરાં પાડે. સસલા-કમ્પતરનો શિકાર કરીને આખી જમ. પોલીસવાળા જે દારૂ પીતા હોય તેમને ઘેર દારૂ ગાળીને પાચ પછી અમારા જેવો કાંઈ એમનું શી રીતે નામ દે ?'

હું વિચારમાં પડી ગયો હતો એટલે કંઈ ન બોલ્યો.

પુનઃકાર્મનાં પત્ની ગંગાબહેન બોલ્યાં : 'આ ચાલું અહીં ના હોય તો લોકો બિલટા સુખી થાય.'

હું બોલ્યો : 'એવું શા ઉપરથી માનો છો ?'

પુનઃબાઈ : 'સાચી વાત છે. પહેલાં અહીં ચાલું ન હતું અને એક જમાદાર ને જે પોલીસ રહેતા હતા ત્યારે ગામમાં આજે આસે

છે તેટલો જુગાર ચાલતો ન હતો. દારૂ ગળાતો ન હતો. અને સૌથી વિશેષ નુકસાન તો ચાલુ આવવાથી ગામમાં કાળશિયા પાડ્યા તે છે. ગામમાં શંક સાત જણા તો કાળશિયાના ધંધા વગર ખીજું કરતા જ નથી.’

ગંગાબહેન બોલ્યાં : ‘ગામમાંથી મોટાખાવાનું પાપ જાય તોય ખાર આની ખગાડ ટળી જાય.’

પુંજભાઈએ પછી મોટાખાવાનો માંડીને ઇતિહાસ કહ્યો. થાણાની બીટમાં ૨૫ ગામ હતાં એમાં જો કોઈ પોલીસ ગુનો થતો અને તેને રેળી મારવો હોય તો દરેક મોટાખાવાને મળતા. મોટાખાવા દરેક ફેજદાર સાથે મેળ રાખતા એટલે વચ્ચે દલાલી બાધને એ કામ પતાવી આપતા હતા. એમનો આ જ ધંધો હતો. અને જુગારનો અડ્ડો, દારૂ ગાળવાની બઢીઓ વગેરે પણ એ ચલાવતા. આ બધું ગામમાં કરતાં ન કાવે એટલે રહેરમાં જોમ શેઠિયાઓ વસ્તીથી દૂર બંગલાઓમાં વસે છે તેમ મોટાખાવા પોતાના ખેતરમાં મકાન બાંધીને રહેતા હતા. એમના ત્રણ ઓકરાઓ પણ નજીકમાં બીજાં ખેતરોમાં મુકામ નાખીને પડ્યા હતા એટલે એમ ચાર ઠેકાણે છટક છટક ધંધો ચાલતા હતા.

એ વાત પૂરી થતાં ગંગાબહેને કહ્યું : ‘રણજીતભાઈ ! આ તો ગામમાં શું ચાલે છે તેની તમને વાત કરી. બાકી મોટાખાવાની બોડમાં હાથ ન ધાલતા. એ મોઢે મીઠો અને શિયાળ જેવો લુચ્ચો છે. ઘરડો છે એટલે તમને ચાલ કે આ ઉમરે આ માણસ આવો ધંધો કરતો હશે ? પરંતુ એનું નામ ન દેતા. એ જે કરતો હોય તે કરી ખાવા દેજો. ગામમાં એની નાતની વસ્તી વધારે અને એ આગેવાન એટલે ખૂન કરાવતાં પાછો પડે નહિ. પાવો પાવાને પાપે મરે એટલે તમે તો મેં કહ્યું એટલું અમારું કુખ દાણા, બાકી

મૂઝા લોકે જુઝાર રમીને કે દારૂ પીને પાપમાલ થતા પતંગિયાં
જાતે દીવામાં જઈ ઝંપલાવે તેમાં બીજો કોઈ શું કરે ?

‘હું’ પોતે આ જઘાં કામનું બેખમ નહોતો સમજતો એમ
નહિ. હું ગમે તેવો નિર્જન હોઈ છતાં જાગી કીડીઓ સાપને તાણી
જાય તેમ મારું પણ કેમ ન બને ? અને હું જેમની સામે પડતો
હતો તે કીડીઓ ને હતી, પણ સાપના કથા હતા. એ ડંસવા લાગ
બેઠને બેસી રહ્યા હોય તે મારી ધ્યાનમાં હતું. તેમાંય સૌથી
વિશેષ એ તો ફેજદારને મારા ઉપર દોષ ને હું સમજતો હતો.
કારણ કે એની સત્તા ઉપર, એના કાળા ધંધા ઉપર, અને તાબામાં
પોલીસ ઉપરની પકડ ઓછા થતી હતી. એટલે એને બને તેટલો ઓછો
નારાજ કરીને કામ કરી શકું તો સારું એમ ગણતરી કરી હું જે
અન્યાયો ચાલતા હતા તેમાં તરત ઝંપલાવવા માગતો ન હતો.

પરંતુ સ્ત્રીઓનો કૂવે-તળાવ જતાં આવતાં થતી હોતી અંગે
હું શી રીતે મૂંગો બની રહું ? મંગાળહેને મને એ અંગે ફરિયાદ
કરી ત્યારથી મને એ ખટક્યા કરતું હતું. વચ્ચે એક દિવસ જવા
દ્રષ્ટ દં બોજે ડારસે કૂવા ભણી નોકળ્યો ત્યારે સામે જ ચાર જથ્થ
ગયા એટલે બેસી બમે તેમ બોલતા હતા. હું પાછળ થઈને આવ્યો.
હતો એટલે હું તેમની પાસે ગયો ત્યાં મુઘી એ લોકોની મારા ઉપર
નજર પડી નહતી. વળી મેં સારાં કપડાં પહેર્યાં હતાં એટલે બીજા-
ઓતું ધ્યાન પણ ખેંચાય તેમ ન હતું.

મને દીકો એટલે એ લોકો તરત ચૂપ થઈ ગયા. ‘એક બે જણે
કેમ સાહેબ !’ કહીને હાથ બિંચા કર્યાં. મેં કહ્યું : ‘અહીં બેસીને તમે
બમે તેમ બોલો તે સારું કહેવાતું હતો ? આપણી બહેનદીકરીઓ
જતી આવતી હોય તે રસ્તે બેસવાની શી જરૂર છે ?’

એ લોકોને બિડી જવાની ઈચ્છા તો થઈ, પરંતુ એમ કરે તો

પોતાનું નીચું પડી જાય એ જાણે કાઈ બિડયો નહિ. મેં એમની
અમાનવૃત્તિને ન છ'ડેડતાં વિદાય લેતાં ક્યું: 'હવે ફરીથી અડી'
ન ખેસતા.'

હું દૂર ગયો એટલે મારો ઉપદાસ કરતા હોય તેમ એ લેખિ
ખડખડાટ હત્યા. મને ઝંઝૂન તો વ્યાપી ગયું, પરંતુ સાતિ રાખી હું
ઓફિસમાં ગયો, બધી વાત ફાજદારને કહી, અને જણાવ્યું કે, એ
લેખિને બોલાવી તમે કહીદેજ, બાકી હું પોલીસ તરીકે નહિ, પણ એક
નાગરિક તરીકે પણ એમની આ ગુંડાગાજી નહિ આલવા દઉં.'

ફાજદાર: 'તમે ખાસી આકળા થાઓ છો.'

હું: 'જુઓ સાહેબ, હું આકળો થતો હોત તો મેં તે વખતે
જ એ લેખિને પકડીને અહીં આપ્યા હોત. પરંતુ હું જામી ગયેલા
ઝાટને ધીમે ધીમે ઉખેડવા માયું છું અને તેમાં આપની મદદ હોય
તો જ બને એ હું મમજુ છું એટલે ઉતાવળિયુ પગલું ન ભરતાં
આપને પરિશ્રિયતિ જણાવુ છું.'

ફાજદારે તે દિવસે ગોડેથી એ લેખિને બોલાવી એતવણી આપી
દીધી એટલે એ લોકો પણ કમજીને ખેસતા બંધ મધ ગયા અને
આખા ગામની સ્ત્રીઓની મુશ્કેલી દૂર થઈ. અને તેથી સરોજ આવી
એટલે ગામની સ્ત્રીઓ એને પોતાના ઘેર ખેસવા બોલાવવા લાગી. મેં
એને કહી દીધું હતું કે કોઈ ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તો પણ તારે
કંઈ લેવું નહિ. ફિરીટને આપે તો પણ ઇન્કાર કરવો. એ બધાના
પ્રેમ મેળવી આપણે કામ કરવું છે એટલે દરેકને ઘેર જવામાં
વાધો નથી.

એ કારણે મને ગામની જુદી જુદી જાતની પણ મળવા લાગી.
ઘઈ સાલ ફાજદારે ઘઉં પરહદમાં મોકલવી કેટલો વેપાર કર્યો હતો

તેનો રિપોર્ટ સરોજે મને લાવી આપ્યો હતો. નયેાં વેપાર કર્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ જે લોકો વેપાર કરતા હતા તેમાં પણ ફેજદારની દલાલી હતી. છેલ્લા ચાર વર્ષથી ફેજદારને આ ચાણું મળ્યું હતું એને એ આશીર્વાદ માનતા હતા. અને પોતાની આવી કમાણીને ટાણે બદલી ન ચાય તે માટે ઉધ્ધા હી. એસ. પી.ના ઇન્સ્પેક્શન વખતે ૧૯૦૦ રૂપિયા એક અડવાડિયાના મુકામમાં ખર્ચ કર્યું હતું. ડાવનેમા દ્વારા ઇલેક્ટ્રીક લિપ્ત કરી સાહેબને માટે મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. સુરતથી મદ્રાસ અને મિડલ્સ દરોજ તાજી લાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. સાહેબને મળરનો સિકર કરવાની ગોડવણ પણ કરી ગમ્મી હતી.

આ બધી હકીકત અમને મળતી તેમ ફેજદારને કાને પણ અમુક વાત જાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એમણે મને બોલાવીને કહ્યું : 'જુઓ રણજીતભાઈ, આપણે ગમે તેમ તોય અમલદાર કહેવાઈએ. આપણાં ખેરા ખીજાને થેર એસવા જાય તેમાં આપણે મોભો નહિ.'

હું : 'તમે સાહેબ, અમલદાર કહેવાઓ. હું તો એક પોલીસ કહેવાઈ' એટલે મારે અમલદાર જેવો મોભો રાખવાની શી જરૂર ?'

ફેજદાર : 'હું તો તમારા બધા માટે કહું છું. તમે બધેલા મહેલા અને બાકોચ છે. આવતી કાલે ફેજદાર થશો. અમલદારી મોભો નહિ જાળવો તો તમને જ આગળ જતાં મુશ્કેલી આવશે.'

હું : 'ફેજદાર ચર્ચિય તોય હું એ જગાને અમલદારની જગા માનીય નહિ, તો પછી મોભાનો સવાલ શી રીતે આવશે ?'

ફેજદાર : 'તમે બહેને ન માનો, પણ દેવરાજ્યમાં કે રામરાજ્યમાં સત્તા, હોદ્દા અને મોભો તો રહેવાનાં. ગવર્નર જનરલ થોડા વખત પછી ગુજરાતમાં આવવાના છે ત્યારે શું એ એક નામરિક જેવા આવશે કે એમના હોદ્દા પ્રમાણે બધી ગોઠવણ સાથે આવશે ?'

હું : ‘એ બરાબર છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નહિ કે અવર્નર જનરલ એક નાગરિક મરી જાય છે અને એમનું પદ એમના મિત્રને ત્યાં જતાં આડે આવવું ભેઈએ.’

ફોન્ટાને આમ આશ્વાત કરી પણ મેં નમતું ન મૂક્યું એટલે એમને જે કહેવું હતું તે કહી ચકાવું નહિ, હું એ સામજીકો હતો. પરંતુ મારે એમને મુસ્કોલીમાં મૂકવા શું કામ એવો રીધો સવાલ પૂછવો ભેઈએ ? પરંતુ એ પેટનું દુઃખ સરોજ ગજરાબહેન પાસે ગઈ ત્યારે એમણે બચ્ચા કયું.

ગજરાબહેનમાં મૂખાંઈની અને મોટાંઈની માત્રા વિશેષ પડતી હતી, અને ઉજ્જડ ગામમાં એરંડા પ્રધાનની જેમ એમણે પોલીસોની પત્નીઓની ખુશામતની મદિરા આજ સુધી પીધે રાખી હતી એટલે એમનાથી અમારું વર્તન સહી ચકાવું ન હતું. હું તો એને ખૂંચતો હતો, તેમાં સરોજ આવતાં એ વિશેષ ખૂંચવા લાગી કારણ કે પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં બધી સ્ત્રીઓ એની પાછળ મધમાખની જેમ ભમતી હતી. અને તેમાં નવાઈ પણ ન હતી. સરોજનો ખીજતું કામ કરી છૂટવાનો સ્વભાવ હતો. એને જાતિનું, સંસ્કારનું કે સેવાનું અભિમાન હતું. એ યોડી દવાઓ પણ ઘેરથી સાથે લેતી આવી હતી એટલે ક્વાર્ટર્સમાં કોઈને જરૂર પડે તો આપતી. એણે આવ્યા પછી કોઈ બાળકના નખ વધેલા જુએ તો તરત કાપી નાખવા માંડ્યા. અત્યાર સુધી ઘેર બાળકના નખ સામે કહી બેતાં નહિ, તેમને બાળકોના લાંબા નખમાં ભરાયેલો મલ ખતાવી એ કહેતી, બાળકોના પેટમાં આપણી સહેજ આગસથી આ ઝેર જાય છે !

પરિણામ એ આવ્યું કે, પોલીસની આ સ્ત્રીઓ પછી ગજરાબહેન પાસે જતી તો સામાન્ય રીતે સરોજનાં વખાણ કરતી, અને તે સાહેબનાં પત્ની તરીકે એમનાથી સહેવાતું નહિ. તેમાં સરોજને

ગામમાંથી ઘેરઘેરનું આમંત્રણ આપવા માંડ્યું એટલે ગજરાબહેન બળા ધીખી રહ્યા હતાં! એ સંજોગોમાં સરોજ એમની પાસે ગઈ એટલે એ બોલી ગયા: ‘ચાણાના સાહેબ’ રણજીતભાઈ હોય તેમ બેગ તમને માન આપવા લાગ્યા છે, ખરું ને?’

સરોજે મને આવીને કહ્યું: ‘આ બાઈ આપણને લોકો બોલાવે છે તેથી બળાધીખી રહી છે તેથી એ ધ્યાની મારી ફાજદાર સાહેબને ઉશ્કેરશે.’

હું: ‘પણ એનો ઉપાય શો? આપણે લોકોમાં ન ભ્રમવું!’

સરોજ: ‘એ તો શી રીતે અને? નિશાળમાં માસ્તરો પ્રૌઢશિ-ક્ષણવર્ગ ચલાવે છે તેનો ઉત્તેજ કરી મેં બેઠાને વાત કરી તો કહે, તમે જો બણાવો તો અમે જરૂર વર્ગમાં આવીએ. મેં હા પાડી છે. એ વાત આપણી પોલીસ લાઇનમાં મેં બેરત કહી ત્યારે એ કહે- ગામમાં બણાવવા જાઓ ત્યારે અમને શું કામ ન બણાવો? મેં એમને પણ કહ્યું કે હું બપોરે તમને બંધાવીશો એટલે આ બે વર્ગ હું શરૂ કરીશ એટલે ગજરાબહેન બહાર વધુ બળી જશે.’

મેં ધીમેથી કહ્યું: ‘અહીં ક્યાંસ ચાલે એટલે કહેવાતું કે તમારે બીજા હોય તો ચાલો.’

સરોજ: ‘તો તો સંજોગી જ જાય. માને કે મારું બણીને અપમાન કયું?’

હું: ‘એમાં અપમાન થાતું? અહીં છે એટલે બણે તો સારું.’

સરોજ: ‘સાહેબનાં વધુ કહેવાય. પછી એ પોલીસની સીએ બેગ શી રીતે બણવા આવે? ને તમારી વહુ બંધાવતી હોય ત્યારે તો...’

અમે બંને હસી પડ્યાં.

ફોજદાર અને મજરાબહેન મારા ઉપર દાંત કચકચાવી રહ્યા હતાં પણ એમને કંઈ નિમિત્ત મળતું ન હતું. તેમાં ગવર્નર જનરલ ગુજરાતના પ્રવાસે આવ્યા ત્યાં વ્યવસ્થા માટે દરેક થાણેથી અમુક પોલીસને જાણેના પ્રમુખ આવ્યા. ફોજદારે એ વાદીમાં ઈરાદાપૂર્વક 'મારું' નામ સામેલ કર્યું. જે ગામમાં તેઓ સરદાર સાહેબની પ્રતિમાની અનાવરણ વિધિ કરવા આવવાના હતા તે ગામ મારી સાસરીનું હતું. મારા અસરા તથા બા વગેરે સર્ગ અને કુટુંબીઓ મારા આ કામની વિરુદ્ધ છે એમ ફોજદાર ગણતા હતા. 'વળી એ વિરોધ પોલીસની હલકી નોકરીને લીધે છે એ પણ એમને ખબર હતી. એટલે જે સરદારને મારી નોકરી અંગે સ્પષ્ટ છે તેમના જ ગામમાં, ગવર્નર જનરલ આવ્યા હોય એટલે બીજાં સર્ગાઓ પણ એ નિમિત્તે પધાર્યાં' ત્યાં ત્યારે હું એક પોલીસ થઈને ત્યાં પહોંચે ભગતો જોએ રહું એમાં કંઈ અંશે મારા ઉપર વેર વળશે તેવી વૃત્તિ ફોજદારની હતી. આમ માનવાનું મને કારણ હતું કારણ કે, અમારા થાણામાંથી 'દેસ પોલીસને મોકલવાનો ડી. એસ. પી. નો ઓર્ડર' હતો, તેમાં નવ જણ આર્મ્ડ ફોર્સના હતા, બ્યારે મારું એક જ નાય અનાર્મ્ડ ફોર્સનું હતું ! અને મારા નામનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે ફોજદારના 'મુખ' ઉપર મેં સંતોષની સુરખી પણ જોઈ હતી.

મને પોતાને પણ આ કામ કપરું લાગ્યું હતું. હું પોતે પોલીસ

થયો હતો, સેવાવૃત્તિથી જોમ કોઈ સન્ધાસી જાળવાં પહેરે તેમ મેં
 ખાખી કપડાં પહેર્યાં હતાં છતાં આજ વેશમાં મારા ગામમાં ડુધડી
 ઉપર જવાનું થાય તો મને સંકેત તો થાય જ અને તો પછી
 સાસરીમાં જવાનું થાય એટલે પછી ? સ્વસરિયનિ થ લાગશે એનો
 મને વિચાર આવતો હતો એ ખરું પણ મને ખોતાને પણ દિલમાં
 સંકેત હતો સમાજ જે કામમાં આવડે માનતો હોય તેનાથી
 આપણે છૂટવા પ્રયત્ન કરીએ તો પણ છૂટી શકતા નથી એનો હું
 જાત અનુભવ કરી રહ્યો હતો અને એ વિચારમાં હું રૂમમાં પગ
 મૂકવા જતો હતો ત્યાં કિરીડ જૂમ પાડી બેઠો- 'આ ! પોલીસ !'

સરોજે 'કોણ ?' એમ કહેતાં બાગલાં લણી મો ફેરવ્યું અને
 મને જોતાં એ હસી પડી કિરીડ મને પોલીસ કહ્યો તેના જવાબમાં
 પગ મારામાં સામા હસવા જોડવી અવશ્યતા ન હતી હું શેતરજી
 ઉપર બેસી પડ્યો.

સરોજ બોલી બિડિઃ 'કમ ! કમ ! કઈ ચરીઝ ઠીક નથી કેમ ?'

સરોજ આમ ખૂબે એમા નવાઈ પણ ન હતી હું ઘેર આવતાં
 તરત પોલીસ ડ્રેસ બદલી નાખતો આવી રીતે કોઈ વખત એ
 રૂમમાં ઘેર આવીને બેઠો હોઉં તેમ આજ સુધી જન્મ ન હતું તેમાં
 આજે હું અકબીરને નીચે બેઠો એ પણ નવું હતું

કિરીડ પણ મારાથી ખીને સરોજની સોડમાં બરાઈ ગયો
 પોલીસ લાઈનમાં આવતાં એને કુનિયા વિચિત્ર લાગતી હતી. તેમાં
 મને એ પોલીસના ડ્રેસમાં બોળખી પણ શકતો ન હોય તેમ એ
 આમ કોઈ કોઈ વખત મને રૂમમાં પેસતાં 'આ ! પોલીસ !' એમ
 જૂમ પાડી બેઠો હું એ ડ્રેસમાં એને લેવા હાથ લંબાવું તો પણ
 એ મારી પાસે આવતો નહિ હું કપડા બદલી મારા અસલ પોશાકમાં
 આવું ત્યારે એ તરત મારી પાસે દોડી આવતો

મે' કહ્યું: 'શરીર તો કંઈ નરમ નથી. દિલ નરમ થઈ ગયું છે એટલે નીચે બેસી પડ્યો.'

સરોજ: 'દિલને શું થયું છે?'

હું ઊભો થતાં બોલ્યો: 'ઝેર વખત મને કપડાં બદલી નાખવા દે. કિરીટ એ વગર મારી પામે નહિ આવે.'

સરોજ: 'પોલીસ અંગે કેવી બપંકર સમ લોકોમાં પ્રવેશી ગયેલી છે? આટલા બાળકને શી ખતર છે કે આ કેસ નાપાક છે, બીવા જોવો છે-એ કેસવાળા સાથે ગેલ ન કરી શકાય.' /

હું: 'એ સ્ત્રોજ મારું દિલ નરમ થઈ ગયું છે. આ કેસ પહેરી તારા પિયરમાં શી રીતે જઈ શકીશ?'

સરોજ: 'તમારે એ પહેરીને ત્યાં જવાની શી જરૂર છે?'

મે' કારણ કહ્યું.

સરોજ પણ પ્રથમ ક્ષણે વિચારમાં પડી ગઈ બોલી: 'તમને બા આ પોપાકમાં ચોક્કી ઉપર જિનેલા જુએ તો એના કુખનો પાર ન રહે. અને બાપુજીને તો એમ જ થાય કે આના કરતાં મારું માથું કાઢીએ કાપી નાખ્યું હોત તો સારું.' /

મે' મારી નિર્જાળતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: 'એમના બહાને મારી નિર્જાળતા નહિ છુપાવું. મને પોતાને પણ એ રીતે ચોક્કી ઉપર લેવા રહેતાં ચોક્કી શરમ ન આવે. મારાથી પણ એ લોકો જતાં હોય તો મોં જીંચું ન કરી શકાય.'

સરોજ: 'હું તે વખતે પિયર જવાનો વિચાર કરું છું, તે મારો પણ બહેનપણીઓ ઉપહાસ કર્યા વગર ન રહે.'

હું : 'શેઠદારે એ બધા વિચાર કરીને જ આ લાગ સાધ્યો છે.'

સરોજ : 'હજી શેઠદાર સારા છે એમ કહ્યો. બાકી એમના કાળા ધંધા ઉપર જે તરાપ પડી તેથી તો એ તમને સીધા કરવા શુંકાઓ મારફત બીજા પણ પેંતરા રચે.'

હું : 'એવું બધું નહિ વિચારતા હોય તેની આપણને શી ખબર છે ?'

સરોજ : 'એવા અનુભવ નથી થયે. ત્યાં સુધી નથી વિચારતા એમ જ માનવું જોઈએ.'

હું : 'એ બધું વિચારે છે એમ માની આપણે જામત રહેવું જોઈએ. મારે કાને જે વાતો આવે છે તે બધી હું તને કહેતો નથી એટલે તને એવું લાગે છે.'

સરોજ ચમકતા બોલી : 'એવી શી વાત ?'

હું : 'વાત કંઈ અપ્રકર નથી. પણ શેઠદારે દાઢે પાણીએ ખસ કાઢવા એક પેંતરા રચ્યો હતો.'

સરોજ : 'શો ?'

હું : 'કલાલ રગને દિવસે છાનો દારૂ વેચાતો હતો. તે એ પકડીને ફરી એવી રીતે ન વેચવાની એનણી આપી હતી એટલે શેઠદારને લાગ્યું કે એ કલાલ હી. એસ. પી. ને દરિયાદ કરે તો માટું કંઈક યાગ. એટલે શાણામાં કલાલને બોલાવી સાદેમે કાપું કે તું હી. એસ. પી. ઉપર અરજ દા કે રજુજત પોલીસ થઈને પીકા ઉપર પીડીંગ કરે છે અને તેથી મારા ધંધાને મોટું નુકસાન પડેલું છે, અને સરકારને એ ને મોટી રકમ જારી પાડું દરાજમાં

રાખ્યું છે તે રકમ પણ આમ પીફિટીંગ બાકુ રહે તો મારી પૂરી થવી મુશ્કેલ છે માટે આ પોલીસને અહીંથી બદલવો જોઈએ.'

હું અટક્યો એટલે સરોજે પૂછ્યું: 'પછી ?'

કલાલે કહ્યું: 'મારાથી પોલીસ સામે ફરિયાદ ન થાય. આજે આપ છો અને કાલે બીજા ફાજદાર આજે જ આવે, પછી મારા ઉપર વિશ્વાસ ન મહે. અને આવતે વર્ષે તો પીકા મુશ્કેલ બંધ થવાનાં છે, પછી મારે શા માટે ખોટું કરવું જોઈએ ?'

સરોજ: 'આ વાત તમને કાણે કહી ?'

હું: 'કલાલે જાતે.'

સરોજ: 'તમને શા માટે કહી ?'

હું: 'હું એતતો રહુ તે માટે. ફાજદાર મારા ઉપર મુનો બિઓ કરી મને અહીંથી બદલી કરાવી ન'આવવા ફરે છે. પણ એ પેંતરે સીધો ન પડે તો એ બીજું છટકું પણ ગોઠવે.'

સરોજ: 'પણ કલાલને તમે જોરી રીતે દારૂ વેચતો બંધ ક્યો. જાના તમારા ઉપર આવુ હેત સાથી ?'

હું: 'કલાલ પણ માણસ છે કે નહો ? હંદાડે ઉધાર દારૂ મીવા આવનારને ન આપે એટલે રાત્રે ઘર ઉપર દેખાળા પડતા હતા, પરંતુ મારા આવ્યા પછી એ બંધ થઈ ગયું છે. એ બહીઓ દારૂની પકડી ત્વાસ્થી જાનો ગળાતો જોહો થયો છે એટલે બીજી રીતે જાનો વકરો વધ્યો છે. વળી આવતી સાલ પીકું બંધ થવાનું છે એટલે એ જમીન ખરીદી તેમાં ખેતી કરવા માગે છે. આવતી સાલ હજારો મળે તે માટે એણે માળણી કરી છે. એટલે ગામમાં

મારા જેવો હોય તો શાંતિ જળવાય તેમ એ માને છે એટલે એણે
મને ચેતવ્યો છે કે ગાયમા ચાનર્તા લગી મોટાબાવાનું નામ ન દેશો
જ્યારે ફાજદાર મને મોટાબાવાના સાહુસારી નાખવા ફરે છે'

સરોજ. 'આ બધી વાત તો તમે મને કહેતા જ નથી'

હું 'તું તારા પ્રૌઢ વર્ગોગાથી ઊઘી ના આવે, હું મારા
આવા કામોમા જિયો ન આવું પછી પ્રસન્ન નીકળ્યા વગર ઓછું
કહેવાય છે'

સરોજ 'મોટાબાવાનું શું છે?'

હું: એને અખાડે ગત્રે જુગાર રમાય છે ફાજદાર બધું જાણે
છે, એને સારો સબધ છે બીજા કેસોમાં પણ એ લાગ્ગા કરી
ફાજદારને પૈસા ખવડાવે છે આમ બંનેને સારો સબધ છે છતાં
ફાજદાર મને કહે—તમે હિમત કરી એ જુગારખાનું પકડો તો ગામ
બધું શાંત થઈ જશે'

મે ક્યુ: 'તમે તૈયાર થતા હો તો હું સાથે આવવા તૈયાર છું'

ફાજદાર 'હું તમને કહું છું એટલે તમારી પાછળ છું એમજ
માનોને. હું સાથે ન આવું એ બરાબર છે તમે જોઈએ હાથે એને
સાથે લેઈ જાઓ અને રૂં પાડો'

'હું પણ એમનાથી શું કામ જાઉં?' મે ક્યુ જોઈયુ ધીરે
ધીરે બધું ચર્ચ રહેશે'

સરોજ: 'તો તો ફાજદાર બપોર કહેવાય'

હું. 'મોટાબાવાનો હું કુરમન બનું તેની જ એ રાત જુએ
છે એ માહુસ એક તો બપોર છે, તેમાં આદમ જેવા દાખા મને

એટલે એમાં કામ થાય ફાળદારનું. હું અહીંથી કાંઈ દિસાએ જઈ
તેમ એ ઈચ્છે છે, અને એ બને એવું એને લેખ્ય છે.’

સરોજ : ‘તો મોટાખાવાનું નામ ન દેતા.’

હું : ‘હું નામ નથી દેતો એમા કાણ બદારના કામમાં માથું
ન મારવાની ઈચ્છા છે. વળી/એ જુગારથી રમનારા ખુવાર થતા હશે,
ખીજી પ્રજાને એથી હેરાનગતિ નથી. નિર્દોષને ગુફાન થતું હોય તો
તો મોટાખાવા સામે પણ બાથ બીડ્યા વગર શી રીતે રહેવાય ?
એટલે કઈ પગલુ ભરતા પહેલાં સોમેશ્વરની યાદ આવે છે. એ જો
મારી સાથે હોય તો મોટાખાવાના જુગારખાનાને પણ બંધ કર્યું હોત.
પરંતુ એકી સાથે સામટી બાથ ન બીડવાનું એ દરેક કામગીરીમાં
લખે છે.’

સરોજ : ‘ખરી રીતે, તમારે દાદાને કહી, બનેએ એક જગ્યાએ
નોકરી મેળવવી જોઈએ. આવા મેલા ત્રણમાં એકલ દોકલ કરતાં બે
હોય તો મદદ રહે. આ કાંઈ હાલના પોલીસના જેવી ચિટ્ટીના
ચાકરની માફક નોકરી નથી કરવાની, પંદુ દાદા પોલીસ પાસે જેથી
આશા રાખે ■ તેથી ફરજ બજાવવાની છે. તમને સંકાય થતાં હોય
તો હું દાદાને કામગીરી લખું.’

હું : ‘જરૂર પડશે ત્યારે સકલ સમયની સાંજની જેવા દાદા છે જ.
એટલે હાલ એવું લખવાની કઈ જરૂર નથી. આજે મારે તારી
પાસેથી જો કાંઈ ગ્રેન્જી જોઈતી હોય તો તે સંકાય વગર બવનર
જનરલ આવે ત્યારે તારા બારણા આગળ પોલીસ તરફ જિભા રહે-
વાનો પ્રસંગ આવે તો અડગ જિભો રહું તેથી નિ સંકોચતા જોઈએ છે.’

સરોજ એલો : ‘કલ નહિ કરુ. મારી પાસે રજુ મેલ્યું નથી.

તમે જો ત્યાં જશો તો મારો તે વખતે આવવાનો હિમ્મત કેટલો રહેશે તેનો હું પણ વિચાર કરું છું.

હું અને સરોજ એક બીજા સામે બોલ્યા વગર તાકી રહ્યાં કિરીટ અમારી બંનેની શિકલ સામે વાગ કરતી જોતો હતો.

છેવટે સરોજ બોલી. 'કિન્નદારને કહો કે હું નહિ જઈ શકું.'

હું. 'કારણ તો આવવું પડે ને?'

સરોજ. 'કારણ તો એ જાણે છે. પૂછે તો જુઠું શું કામ બોલવું? એટલું જ કહેવું કે તમે ક્યાં નથી ગયેલા કે મને પૂછો છો?'

હું : 'આ કઈ એવું ધર્મસ કટ છે કે આવી લાચારી બતાવવી?'

સરોજ. 'મારો કે તમારો સવાલ હોત તો હું આવું ન કહેત. પરંતુ હું જે વિચાર કરું છું તે બા-બાપુનો એમની ઇચ્છાને આપણે આપણા સિદ્ધાંત ખાતર ન સ્વીકારીએ એ બરાબર છે પરંતુ એમને કુખ ન થાય તેમ આપણે વર્તી શકીએ ત્યાં સુધી સારું.'

હું. 'પણ આવી પડે તો શ કગ? મને પોતાને પણ એ સ્થિતિમાં જિભા રહેતાં સકાય થાય છે એ હું ક્યાં છુપાવું છું? પરંતુ સકાય કારણે ફરજનો ઇન્કાર કગવો અગર સ્વાર્થ કગણે કરવો, એમાં બંનેમાં અંજો બેઠ જોતો નથી એટલે જ કોઈ બદલાવું કાઢતાં અચકાઈ છું.'

સરોજ : 'જો વાત પણ તમારી ખોટી નથી. એવા કરનારે જરૂર સ્વાર્થ છોડવો જોઈએ તેમ સકાય પણ તોડવો જોઈએ એ દાખલો બેસાડવા બાપુએ (મહાત્માજી) જાણુ સાફ કગવાનો દાખલો બેસાડ્યો ને ત્યાં પોલીસની ફરજ બજાવવામાં શા માટે સકાયાવું

હું દરત ધણો વખત માણસની કસોટી કરતી હોય છે. એ કસોટીમાં પાર ઉતરવાનો એનો નિશ્ચય જાણીને એની કસોટી કરવાનું કુદરત માંડી પણ વાળતી હશે. મારું જરાબર એવું જ થયું. મનનર જનરલ આવવાના હતા તે પહેલાં સરોજ પિયર ગઇ હતી. અમારે દસ પોલીસને પાંચ વાગે વહેલી સવારમાં નીકળવાનું હતું. એધામ મુક્યું હતું એટલે જરાબર ચાર વાગે હું જીડ્યો. બનવાનું હશે તેથી જ માની લ્યો ને, ઠાઈ વખત નહિ અને આજે હું અંધ પહેલાં વગર પાછળ વાડામાં પેસાળ કરવા ગયો. ખુલામાં બીંતમાં નળ હતો એ જળાએ હુ બોલો એવો જ અને વીંછીએ કંખ માર્યો. જીવનમાં પહેલી વખત વીંછી કગડો હતો એટલે એનો કંખ અને કંઈ તરત વરતાયો નહિ. કંઈ કરડ્યું એવું લાગ્યું.

તરત હું રૂમમાં ગયો. ફાનસ અને લાકડી લેઈને બહાર જોયું. વીંછી હજુ ત્યાં જ હતો. મેં ડાંગ એના ઉપર મૂકી દબાવી તે સાથે જ એ પીલાઈ ગયો. અને પેલી બાલુ અને વેલના વધવા માંડી જોડેની રૂમમાં માપુને બૂમ પાડી. એ આગ્યો. કમિયું--'મને વીંછી કગડો છે. સાહેબને જઈને કહે કે હું પાંચ વાગે કુકડીમાં નહિ જઈ શકું.'

માપુ કહે--'એની તમે ચિંતા ન કરશો. હું જઈશ. પરંતુ વીંછીને તમે માર્યો છે કે જીવે છે જવા દીધો ?'

હં : 'માર્થો છે.'

માલે : 'એ જોડું કયું'. હવે ઉલટો વધુ ચકશે.'

હં : ચડીને શું કરશે ? ચોપીસ કલાકે તો ઉતરશે કે નહિ ?
હાથમાં આવે તે ન મારું એ કેમ અને ? ફરી ખીજ કાઢને કરડવા
છવતો જવા હઉં ?'

માધુ : 'ક્યાં છે ? મને જોવા લી જોઈ કેવો વીંછી છે ?'

હં : 'પાછળ પેસાળ કરવાની જગ્યાએ જ પડ્યો રહેવા લીધો છે.'

માધુ ક્રાંતિ સેઈને જોઈ આવ્યા પછી કહે : 'આ તો જૂરો વીંછી
છે. વધારે ચડવાનો. જિભા રહો હું રઘુનાથને જોધાવું. એ વીંછી
ઉતારે છે.'

હં : 'વીંછી કંઈ એમ ઉતરતો હશે ? હું ડોક્ટર પાસે જઈને
એની દવા કરાવીશ. હું તારે ફાજદાર સાહેબને પ્રથમ ખબર આપી
આવતો. છેલ્લી થડીએ ખીજને જતાં ઉતાવળ ન કરવી પડે.'

ફાજદારે માધુને પૂછ્યું પણ ખરું કે, તે વીંછી જોયો છે ?

માધુએ જોવાની ખાત્રી આપી, ઉપરાંત જૂરો વીંછી છે એટલે
વધારે ચડવાનો તેવો પુરાવો આપ્યો. એટલે મારે ખલ્લે એને જવાનું
ફાજદાર સાહેબે જણાવ્યું. પુછ્યું પણ બિડી હતી એટલે મારી અનિચ્છા
હોવા છતાં એ રઘુનાથને જોવાની લાગી. મને વીંછી કરડ્યો. એ
જાણતાં એ તરત આવ્યો. સુલામાંથી રાખ લેઈ એણે મારા પગ
ઉપર મંત્ર લાગી એને યોગવા માંડી.

હું મોં મંબીર રાખી બેસી રહ્યો હતો એટલે પુછ્યું
'રણજીતભાઈ ? વીંછી બરાબર ચડ્યો નથી કે શું ?'

મેં કહ્યું: 'દેલો ચડ્યો છે તે મારું મન જાણે છે. આખો પગ ફાટી ગયો છે. પણ એથી બૂમો ઓછી પડાય છે?'

પુછ: 'આપરે ! મને જે વખત કરડ્યો છે એટલે વીંછીનું નામ સંભળતાં ચીસ પાડી બીડું છું. એટલે જ મારે પૂછવું પડ્યું કે તમને નથી મડતો કે શું ?'

રઘુનાથે પૂછ્યું: 'કેમ કંઈ ઓછું લાગે છે ?'

હું: 'ના, એમ કંઈ ઓછી અસર થાય !'

રઘુનાથ: 'મડતો તો બંધ થયો કે નહિ ?'

હું: 'વેદના પ્રબળ થાય છે.'

રઘુનાથે મંત્ર ઓઠો માછી ડગપથી રાખ પગનાં આંગળાથી છુટકું સુધી ચોળવા માંડી; માથુને જવાનું હાથ એટલે તૈયાર થવા માટે પ્રથમ જાગરુ જઈ આવ્યો. કાતલ્ય લેઈને એ આવ્યો અને મને કહ્યું: 'રઘુનાથના મંત્ર એટલે કાનમાં કમળું છે એમ માન્યતા જોતજોતામાં કંબમાં વેદના રહેશે.'

હું ઓઠ્યો: 'સહેજ ઓછું લાગે છે ખરું.'

માથુ: 'તમે કહેતા હતા ને મંત્રથી ના ઉતરે ?'

હું સાંભળી રહ્યો.

રઘુનાથનું મોં અપજતાથી ફફડતું હતું. પાંચ વાગે માથું વિદાય થયો ત્યારે હું અને રઘુનાથ આડીઅવળો પાતો કરતા હતા. પગમાં વેદના તો હતી. મરંતુ ઢેઠ જાંઘ સુધી ને વેદના વ્યાપી હતી એ ઝાઝી ચક્ર હતી એમ કહેવાય. રઘુનાથનું કહેવું હતું કે ધીમે ધીમે વેદના ઓછી થઈ કંબમાં રહેશે. એને મંત્ર ઉપર ને પ્રદા હતી અને ને ત્રેમથી જોઈ મહેનત લીધી હતી તે જોતાં હું ફવા પગર નહિ હતો એમ કહેતા અચકાતો હતો. ત્યાં ગોવિંદ આવ્યો. એ

રધુનાથને જગાડવા મળેો હતો ત્યાંથી એને ખબર મળી એટલે એ અહીં આવ્યો.

એણે કહ્યું : 'જમાદારને મોટાજાવાનો દોકરો તેજસંગ ખોલાવવા આવ્યો હતો. અર્ધા કલાક પહેલાં બંને જણ મળ્યા. કંઈક હોતું નેઈએ, ખાકી અત્યારે રાત્રે એ ખોલાવવા શું કામ આવે ?'

રધુનાથ : 'તેજસંગને તેં ખરાબર જાણ્યો હતો ?'

ગોવિંદ : 'હા, એ જ હતો.'

રધુનાથ : 'તને એમણે જાણ્યો હતો ?'

ગોવિંદ : 'ના, એ બંને ઝડપથી જતા હતા એટલે મારા તરફ એમની નજર ન હતી.'

હં : 'જે હશે તે સવારમાં ખબર પડશે.'

રધુનાથ : 'એવું કંઈ નથી. શુનો કેમણે કરી દે તો ખબર નાં પડે.'

ગોવિંદ : 'તે મારે તો એ જમાદારને જાના ખોલાવી મળે. ફરિયાદ હોય તો ઝોપીસે ન મળે ?'

હં : 'અહીં એટલો દાવાનળ સળગે છે કે આપણે ધંધીએ તો પણ એકદમ હોલવી ન શકીએ. અને એમાં આપણા માથુસો જ થી હોમતા હોય ત્યાં શું થાય ?'

રધુનાથ : 'આપણા માથુસોનો આમા દુકસો દોષ જોતો નથી. ખદાર લોકો પોલીસ ખગાજ છે તેમ માને છે ત્યારે ખરી રીતે પોલીસ અમલદારો જ જે કરતા હોય તે કરે છે. મારા જેવા પોલીસો તો કેવળ ચિઠ્ઠીના ચાકર હોય છે, કે બહુ બહુ તો બધા શુનાઓના મૂંગા સાક્ષીઓ હોય છે.'

ગોવિંદ 'કદાચ કાષ્ઠની લાગ કાંઈ આવતું હોય તો તે, કોઈક દારુ, કે પાકો વાદે ત્યારે વાધરી ભાગ આવે તેમ બેકાંક રૂપિયા'

હુ 'એ ખરુ, પણ આપણે આપણી ફરજ સમજીએ તેવા હોઈએ તો અમલદાર બીએ ને?' હુ આવ્યો તે પછી કેમ ફાજદાર સાહેબ ગેક પાઈ લેતા નથી

રત્નનાથ 'તમારા જેવા થોડા માણસો હોય તો જ બધું સીધું થઈ જાય બીજા હુ ખ તો ઠીક પોલીસની વેઠ જ ધણી ઓછી થઈ જાય'

ગોવિંદ 'પણ થોડા ખુશામત કરે એવા હોય એટલે બીજાનો ભય બગાડ છે આપણે ઓડવી (ફાજદાર પામે રહેતો ઓડવી પોલીસ) વેર સાહેબના હાકરાના પૂછડા હુએ પછી શુ બાકી રહ્યું?'

હુ 'જ્યાં સુધી આપણે દયાએલા રહીશુ, ગુલામી કરીશુ, ત્યાં સુધી પ્રજાના જનમાલનુ આપણે રક્ષણ કરી શકવાના નથી જ્યાં આપણે આપણા સ્વમાનનુ રક્ષણ કરી શકતા નથી ત્યાં બીજાનુ શુ કરી શકીએ?'

એ સમાજા ને સર્વામાં સવાર પડી ગયું ઝોરીસે ડુપટી ઉપર હતો તે પોલીસે લાઈનમાં આવતાં પી ટી આઈ ના તાજા સમાં ચાગ જાહેર કર્યા કે નવધણનુ એના લાઈ મનોગિયાએ ખૂન કર્યું છે અને એને લોકોવાળાં કપડાં સાથે પકડ્યો છે અને તેજસીંગ જમાતારો કેમ મોલાવી ગયો હતો તે તાળો તગત બેસી ગયો નવધણ અને મનોગિયો અને સનાટ હતા મોટાનાવાના અખાડા નજીક તે કુટુંબ પડ્યું હતું અને ભાઈઓને જોતાં જ ચોરકાકુની તેમની આંખ તરત વગ્તાઈ આવે ધધો કરે છે તે બતાવવા પૂગી જ પાંચદસ ઘટીઓ અને ચાર ગધેડાં એ ગાખી મૂકતા હતા બાકી એમનો

ધંધા ચોરીનો હતો. મોટાબાવાના આશરે જ્યાં બધું ચાલતું હતું. મારા ત્યાં ગયા પછી ગામમાં એક સુતારને ઘેર ચોરી થઈ તે વખતે જ મને બાતમી મળી હતી કે આ સલાટ વગર બીજાનું કામ નહિ.

મેં તે વખતે ફાજદારને કહ્યું હતું કે, આ પરદેશી કુટુંબ અહીં ધંધા વગર પડી રહ્યું છે. એને અહીંથી ઉચ્ચાગા બરાવો. ત્યારે સાહેબે જાણે કંઈ ન જાણતા હોય તેમ અજાણ્યા થઈને મને કહેલું—‘કાણે છે એ મોકા ? હું કંઈ જાણતો નથી !’

હું : ‘મોટાબાવાના અખાડા નજીક એમના ખેતરમાં જ પડ્યા છે.’

ફાજદાર : ‘હું મોટાબાવાને કહીશ.’

નવધણુ રસ્તામાં ભેગો થતાં મેં કહ્યું : ‘અત્યા તમે ગામમાં પરદેશી તરીકે પડ્યા છો તે સાહેબને ખબર આપી છે !’

નવધણુ : ‘હા, એમને કહીને તો અમે રહ્યા છીએ.’

હું : ‘સાહેબ તો ના કહે છે.’

નવધણુ : ‘ના કેમ કહે ? ચાર દહાડા ઉપર તો હરણું મારીને હું આપી આવ્યો છું.’

હું : ‘સાહેબને હરણું આપી આવ્યા એટલે ચોરીનો ધંધા કરવાનો, એમ ?’

નવધણુ નરમ પડતાં : ‘ના, સા’બ ! હું ચોરી નથી કરતો.’

હું : ‘તારા મુકામમાંથી મુદ્દામાલ નીકળશે તો ?’

નવધણુ : ‘હું જો શિક્ષા કરે તે વેઠવા તૈયાર છું.’

પણ એમ એ ઘરમાં શાનો મુદ્દામાલ રહેવા દે ? સાક્ષી પૂરાવા વગર થઈ પણ શું શકે ? મેં એને ખાલી ધમકાવીને જવા દીધો. એ નવધણુનું એનો ભાઈ મનોરિયો શુ કામ ખૂન કરે એ મારા માન્યામાં ન આવ્યું. અને એણે ખૂન ક્યું હોય તો તેજસીજ રાતે શું કામ જમાદાર પાસે આવે ?

મને થયું, વીંછી કરડ્યો તે એક રીતે સારું પણ થયું. હું બહાર ગયો હોત તો આ ગુનો સુધાર્ધ જાત. કાને બદલે કાણુ ગુને-ગાર બની જઈને અંદર ધકેલાઈ જાત.

મને થયું મારે સ્થળ ઉપર જવું જોઈએ બીજી રીતે લાગ્યું કે, ફેજદારે મને બોલાવ્યો નથી છતાં હું જઈને બિભે રહું તે બ્યાજખી પણ ન કહેવાય. એમને થાય કે મારા કામમાં હાથ કરે છે.

હું ડેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર પ્રથમ દાકતર પાસે ગામમાં ગયો. મને જોતાં દાકતર કહે : 'કેમ તમે ખૂન થયું છે ને અહીં ફરો છો ?'

હું : 'ખૂન થાય એટલે બધા પોલીસો ત્યાં જઈ પહોંચે એવું થોડું છે ?'

દાકતરે મને વીંછી કરડ્યો છે જણતાં હાથ ઉપર દવા મૂકી આપી. અને કહ્યું : 'તમે ત્યાં નહિ જાઓ તો કેસ સુધાર્ધ જશે ?'

હું : 'ખૂની કહે છે ને રેડહેન્ડેડ પકડાયો છે, પછી કેસ થું સુધાર્ધ જવાનો હતો ?'

દાકતર : 'એટલે તમે એમ માનો છો કે એના ભાઈએ ખૂન કર્યું છે ?'

હું : 'ત્યારે બીજો કોણ કરે ?'

દાકતર : 'એનો ભાઈ શું કામ કરે ?'

હું : 'એ બધી વિગત હજુ હું જાણતો નથી.'

દાકતર : 'મને તો રાત્રે જ સમાચાર મળી ગયા હતા.'

હું : 'સા ?'

દાકતર : 'મારું નામ બહાર ન જવું જોઈએ.'

હું : 'મને નથી ઝોળખતા. ?'

દાકતર : 'મોટાજવાનના ધરમાંથી જ કાઢીએ કપડું છે, પછી એ તેજસીંગ હોય કે એને બાઈ હોય. અને માથે પડ્યું છે મનોરિયા ઉપર.'

હું : 'પણ એ લોકો શું કામ એવું કરે ?'

દાકતર : 'ચોરની મા કાઠીમાં મોં બાંધી રહે તેવું, તેવું થયું હોય તો શું કરે ? એમના ધંધા તો તમે જાણો છો ?'

હું : 'જો હશે તે ઝોણું જાનું રહેવાનું છે ?'

દાકતર : 'તમારા કરતાં અને વહેલી ખબર પડશે મોડા દવાને અફાને આવળેને, એટલે હું જાતમી મળી હશે તો આપીશ.'

હું કેમ ઉપર ગયો ત્યારે ખબર મળી કે મને ફોજદાર બોલાવતા હતા. પછી હું શું કામ બીજી ગઈ જોઈ ? પછે અરાબર નહોતું ચકાસું છતાં ધીમે ધીમે હું ખૂનની જગા ઉપર પહોંચી ગયો.

મને જોતાં ફોજદાર સાહેબ બોલી ગયા : 'વીંછી કરડ્યો છે ત્યારે તમે શું કામ અહીં આવ્યા ?'

હું : 'હવા મૂકાવવા ડોક્ટર પાસે ગયો હતો. ત્યાંથી આવ્યો એટલે ખબર મળી કે આપ સાહેબ મને બોલાવતા હતા.'

ફોજદાર : 'ના રે ના, મં તો તમને વીંછી કરડ્યો હતો એટલે પૂછાયું હતું કે હવે કેમ છે.'

હું : 'ડાખમાં વેદના તો છે. પણ આટલું કામ હોય ત્યારે ઝોણું ખેસી રહેવાય છે ?'

ફોજદાર : 'ચલો આવ્યા તે સારું થયું છે. પંચકવાસ લખવાનો છે, તમે એ લખો.'

મોટાબાવાનો દીકરો ત્યાં સુધીમાં ચાલો પ્યાલો લેઈ આવ્યો.

મેં કહ્યું: 'હું' ચા નથી પીતો.'

મોટાબાવા બોલ્યા: 'અરે, દૂધ મૂકી લાવો.'

હું: 'ના, હું દૂધ પણ નહિ પીઉં.'

મોટાબાવા આગ્રહ કરતાં બોલ્યા: 'અરે સાહેબ, એવું કંઈ થાય. તમે કંઈ નહીં ને આજ આવ્યા છો.'

હું: 'એ ખરું. પણ મગફળી પડ્યું હોય અને મારાથી કાઈ વસ્તુ મોંમાં કેમ મૂકાય?'

મોટાબાવા: 'સાહેબે.....'

જાનદાર વચ્ચે બોલી જાયા: 'અરે તમે સમજો નહિ ને શું તાણ કરો છો? એક વખત તો કહ્યું કે એ કંઈ નહિ પીવે.'

મોટાબાવા અંબવાણા પડી ગયા.

હું બોલ્યો: 'કેમની શી વિગત છે?'

જાનદારે કહેવા માંડ્યું: 'મનોરિયાને અને નવવધુને રાત્રે સૂતી વખતે ધડીની એક જાણની ઉપરાણી બાકી હતી તે સાજીને નવવધુ દારૂ પી ગયો એ મારે બંને બાઈ વચ્ચે બોલવું થયું. એમાંથી વાત ગાળાગાળી ઉપર ગઈ. મોટાબાવાએ જાણ્યું એટલે જાનેને ડાડાબ્યા. મનોરિયાને શાંત પાડ્યો. નવવધુને ઠપકા આપ્યો અને રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગે એ વાતને ઠંડી પાડી. પણ મનોરિયા અંદરથી શાંત પડ્યો ન હતો એટલે રાત્રે નવવધુ બહાર ખાટલામાં બેસી રહ્યો ત્યારે એના ઉપર ધારિયાનો ધા કર્યો.....'

હું: 'એવું શી રીતે મનાય? એવી બાબતમાં બાઈ બાઈનું ખૂન કરે?'

જમાદાર : 'એ પોતે કબૂલ કરે છે કે કોથમાં એ ઠરી બેઠો.
એને પૂછો ને.'

ફાજલદારની, મોટાબાવાની અને તેજસીમની આંખો મારા સામે

તાકી રહી હતી એટલે મેં એ ચર્ચા ત્યાં આગળ ન ચલાવતાં જમાદારે
જેમ લખાવવા માંડ્યું તેમ લખ્યે રાખ્યું, પણ હું મનથી સમજતો
હતો કે આ બધું જમાદારે વહેલા આવીને એ લેફ્ટી સાથે મસલત
કરીને જોડવી કાઢ્યું છે. પણ તે વખતે બીજું ચાલ પલ્લુ શું પચાયાસ
ઠરી અમે બપોરે ઘણું પાછા આવી ગયા.

ખૂન મનોરિષે ક્યું હશે કે ખીનએ તેની યંદા જાય તેવું ખીજું કારણ પણ હતું. ખૂન થયું હતું એ સતો હતો તે હાંપરી બહાર ખાટલામાં, અને લાશ પડી હતી એક બેતરવા દૂર તેજસીંગના અખાડા નજીક. જમાદારે પંચક્યાસમાં એવું લખાવ્યું હતું કે તેજસીંગને માથે ગુનો લાદવા એ છૂપી રીતે લાશ ત્યાં મૂકવા ગયો હતો પરંતુ એવામાં ફતરાર લગ્યા તેથી એ પકડાઈ ગયો.

■ દક્ષિણ સાચી માતી લેઈએ તો પણ એ એકે રથગની વચ્ચે જે અંતર હતું ત્યાં લોહીનું એક ટીપું સુધાં પડ્યું ન હતું. તો એવી રીતે મનોરિષે એકલો લાશ મૂકી આવે તે સંભવિત હતું ?

મને આ પંચક્યાસમાં કંઈ ગોઠ્યું ન હતું. જમાદારે આ બાજુ ગોઠવી હતી પણ તેને પૂરી ખતાવટ કરતાં આવડી ન હતી. છતાં મનોરિષાને કાચામાં લાવવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી હું ચૂપ રહ્યો. એક વિચાર એમ પણ આવ્યો કે મોટાખાવાને આમાં સડોવવામાં આવશે તો હું જે ધર્મજીવી દૂર રહેવા માગું છું તે તરત આવીને જીભ રહેશે. આ જગતને બધો લાર મારે માથે લેઈને ફરવાની ક્ષી જરૂર છે ! ધણી અન્યાયો ચાલે છે તેને હું શી રીતે રોકી શકવાનો હતો ?

હું રૂમ ઉપર આવ્યો એટલે રઘુનાથ મારી પાસે આવ્યો. એણે ગામમાં ફરીને બાતમી મેળવી હતી. તે પોતે પણ મોટાખાવા અને

નવધણુનો સંયુક્ત ધધો જાણુતો હતો. એણે કહ્યું : ‘ખૂન કરનાર મોટાખાવાનો કાઈ એક દીકરો હોવો જોઈએ; અગર બધાંએ બેગા મળાને ક્યું હોવું જોઈએ.’

હું : ‘એ તો મને વ વસી ગયું છે. પરંતુ એનું કારણ જાણવું જોઈએ ને ?’

રઘુનાથ : ‘એના ધણાં કારણો હોવાનો સંભવ છે. કયા કારણસર ખૂન થયું એક ચોક્કસ કહી ન શકાય.’

હું : ‘કયાં કયાં કારણો છે ?’

રઘુનાથ : ‘જુગારનો અડો, ચોરી, દારૂ બાળવાનું, અને ચોપું જે ચોડા વખતથી બહાર ચર્ચાય છે તે નવધણુ તેજસીંગના ઘરમાં પેંચ્યો હતો તે.’

હું : ‘સઘાટ અને રજપૂત વચ્ચે એટલા સુધી બને ?’

રઘુનાથ : ‘તમે જ જાણ, એક દિવસ કહેતા હતા કે સોળત બંધાય તેમનામાં સરખાપણું ન હોય તો એ ટકે જ નહિ. પછી સઘાટ અને રજપૂતનો ભેદ શું કામ પાડો છો ? અને ખરી રીતે બને વચ્ચે ધાસમેલ પણ ઓછી ન હતી, તેજસીંગ નવધણુનો દેડો અને છુદ પહેરતો તો નવધણુ એનાં કપડાં પહેરતો, એ એ વચ્ચે એ લોકો એવો ઊંચોનીચો ભેદ માનતા હોય તો એવું કરે ખરા ?’

હું : ‘પણ આ સંજોગ લેખિ જણે છે, તો તેજસીંગે પં જાણુતો હશે ને ? પછી એ કારણ જ હશે એમ કેમ બનાવ ?’

રઘુનાથ : ‘હું એ જ કારણ છે એમ ક્યાં કહું છું ? આ તો શું શું ■ તે કહ્યું. કદાચ ચોરીની પ્રહેચણીની તકરાર પણ હોય... ગામમાં જે મોટી ચોરી થઈ છે તેમાં એ લેખિ હોય તેવી શંકા છે.’

હું : 'તો પછી મનોરિયો શું કામ માથે લે છે ?'

રઘુનાથ : 'ખીક બતાવી હશે. મારી નાખવાની ધમકી આપી હશે. અને એ પરદેશી માણસ, એમના આશરે પડી રહેતો, એમને વશ ન થાય તો કરે શું ? લાલચ આપી હશે કે તને ગમે તેમ કરી છોડાવીશું' માટે તું માથે લેઈ લેજે."

હું : 'પરંતુ એમ ક્યાં કરતાં એ લોકોએ લાશનો પત્તો ન પડે તેમ ઢેકાણે કેમ કરી ન નાખી ?'

રઘુનાથ : 'ખૂન કેટલા વાગે થયું તે શી ખબર ? એટલો વખત ન હોય અને એમ કરવા જતાં પકડાઈ જવાનો ભય હોય તો આમ ખીજા ઉપર ઢોલ્યું હોય. તેજસીંગ જમાદારને બોલાવવા આવ્યો હતો એ તો આ વાત બહાર આવી તે પહેલાં આપણે જાણીએ છીએ.'

હું : 'એ બાબતમાં તો જાણે શંકા જ નથી કે મોટાબાવાના ધરના આમાં સડોવાયેલા છે, ફક્ત એની ગડ બેસતી નથી એટલું જ.'

રઘુનાથ : 'મનોરિયાને ધમકી આપી હોય તો તરત માહિતી મળી જાય. એની વહુને જો સપાટા લગાવવાના હોય તો બને. પરંતુ એમ કરી દુકમન બનવાનું મોટાબાવાનું, એવો ધંધો આપણે શું કામ કરવો પડે ?'

તે વખતે હું કંઈ ન બોલ્યો. પરંતુ હૃદયમાં દુઃખ થવા માંડ્યું. શું મારી ફરજ નથી કે કોઈને જોડી રીતે ખૂની ઠેરાવાતો હોય તો એમાં વચ્ચે પડવું ? સત્ય શું તે જાણવા પ્રયત્ન કરવો અને નિર્દોષ માર્યો ન જાય તેવી કોશિશ કરવી ? મોટાબાવાની જગાએ આમાં ખીજા વ્યક્તિ હોત તો હું શું આમ દૂર રહેવાનો વિચાર કરત ? અને અંતઃકરણે જવાબ આપ્યો કે, સાચી વાત છે. મોટાબાવા સાથે વેર ન બાંધવાની વૃત્તિ જ આમાં પડતા રોકે છે. એનો અર્થ જ ગુંડાઓને તાબે થવું તે કે ખીજું ?

અત્યાર સુધી મારા મનમાં એક બીજી ગણતરી હતી કે, નવવણુ પણ ક્યાં સારો હતો ? એના પાપનો જલ્લો એને મળ્યો તેમા મારે શું કામ વેર બાંધ્યું ? તેમા પણ માંદછી ગણતરી એાખી દેખાઈ આવી પોતે મોટાબાવાની ગુડગાણથી કે જે એમા મિનમેળ નહિ અને તેથી નવવણુના સારાખોટા ધ ધાનું વચ્ચે મન જહાનું આણે છે બાકી ન્યાય મારે પ્રયત્ન કરવામાં મરનાર પાપી હતો કે શુંકે એનો વિચાર કરવાની શી જરૂર ?

હું અભય નથી, એમ ખાત્રી થતાં માગમાં ઝૂન આવી ગયું ન્યાય મેળવવાની લાવના કરતાં મારા હવેના પગલામાં ઝૂન હતું એમ કહું તે જ વ્યાજખી જે બાકી મનોરિયા સાથે મે જેલમાં પૂછપરછ માડી ન હોત

મે મનોરિયો કહું - 'નાદક શું કરવા તું નિર્દોષ મારો જાય છે ? તે ખૂન ક્યું' હોય તેમ હું માનતો નથી હું તો તારા લાલમા કહું છું પચક્યાસમાં જાણે તે ગમે તે ક્યું, પણ ઉખુગી હી, એસ પી નો મુકામ આવે ત્યારે તું જે સાચું બન્યું હોય તે કહી દેજે લાઈને મારીને તું લાશ ફર નાખી આવ્યું અને પાઠો શુનો કબૂલ કરું, આમાંની એકેવાત નાનું ભોખું માને તેરી નથી '

મનોરિયો મારા સામે મૂઠની જેમ તાકી ગયો એણે કઈ જવાબ ન આપ્યો મને લાગ્યું કે એ પણ હવે પસ્તાતો હોવો ભેઈએ બાકી પચક્યાસ વખતે જમાદારે માગ મોઢા ઉપર એની પાસે કહેવડાવેલું કે મે ખૂન ક્યું છે, તે અત્યારે કેમ મૂગો રહે ?

મે એને વિચાર કરવાનો વખત આપતાં કહું 'જો તું સાચું કહીશ તો છૂટી જઈશ તું આ ગામમાં હોય તો તને મોટાબાવા ખીવ ડાવી શકે પણ બીજે ગામ તારું નામ નહિ દેઈ શકે બીજે ગામ જવાની હું તને મોકલવું કરી આપીશ મારે આમા કઈ લેવાદેવા

નથી, પણ હું જાણું છું કે તું નિર્દોષ માર્યો જાય છે એટલે તને કહેવા આવ્યો છું. તું થોડો વખત વિચાર કર, પછી હું આવું ત્યારે જો હોય તે મને કહેજે.’

હું એના મોં આગળથી ખસ્યો ત્યાં સુધી એ મારી સામે ટગર ટગર તાકી રહ્યો હતો. હું ઝૂનમાં હતો એટલે એ જ ધૂનમાં ને ધૂનમાં જમાદાર પાસે ગયો. એ રૂમ ઉપર હતો. મેં એના ધરમાં પણ મૂક્યો કે એ ફરડ્યો હોય તેમ મેં એના મોં ઉપર કાવ બદલાયો તે જોયો. એ હીમો ચઢી ગયો. ‘મેં કહ્યું: જરા ખાનગીમાં કામ છે. મારી રૂમ ઉપર આવોને.’

અમે બંને મારી રૂમમાં ગયા. મેં ધીમેથી કહ્યું: ‘જુઓ જમાદાર સાહેબ, મારો તમને ખરાબ કરવાનો ઇશિદો નથી. તમે બધા જે કરતા આવ્યા છો તે એક રાતમાં સુધરી જ જાઓ, તે હું સમજું છું, પણ તેથી કોઈ નિર્દોષને તમે મારી જાઓ તે જોઈ પણ ન રહું.’

મને વાત સંજાવતો જોઈ જમાદાર બોલ્યો: ‘પણ છે શું?’

હું: ‘આ મનોરિવાતે તમે જોડો જલમાં બેસાડ્યો છે. એ ગુનેગાર નથી.’

જમાદાર: ‘શાથી?’

હું: ‘એ કહે છે. મેં એને હમણું જલમાં પૂછ્યું, એણે બધું જે હવું તે કહી દીધું.’

જમાદારના મોં ઉપર અંખ ખાલી મઈ છતાં એકદમ નરમ ન પડ્યા. એટલે કહ્યું: ‘શું કહ્યું એણે?’

હું: ‘જુઓ જમાદાર સાહેબ, એણે ન કહ્યું હોત તો પણ તેજસીંગ તમને થોડાવવા આવ્યો હતો તે મારી જાણ જમાદાર નથી,

મારે ગવર્નર જનરલના બદિગસ્તની દુકડીમાં જવાનું હતું એટલે વહેલો લિફ્ટો હતો તે વખતે તેજસીંગ આવ્યો હતો. એટલે મેં પંચક્યાસ વખતે શંકા જતાવી હતી. પરંતુ ફોજદાર સાહેબ અને તમારું જાહેરમાં ખોટું ન દેખાય તે માટે હું મૂંગો રહ્યો હતો. તમને ખાનગીમાં બોલાવીને કહું છું કે મનોરિચે ડેપુટી આગળ તમારું નામ દેશે તેમાં તમે ખરાબ થશો, હું સાક્ષીમાં છું, મેં તમને અને તેજસીંગને જતાં જોયા છે એટલે તમારે હવે સીધા ચાલવું કે વાંકા એ તમારા હાથની વાત છે. પાછળથી તમે મારો વાંક ન કાઢતા કે મેં તમને ખરાબ કર્યા કે નોકરી ખોવાવી.’

તેજસીંગ બોલાવવા આવ્યો હતો અને મેં તમને બંનેને જતા જોયા હતા, એ વાક્યથી જમાદાર દબાઈ ગયો એમ હું ચોખ્ખું જોઈ શક્યો. એ પહેલી ક્ષણે મને જવાબ ન આપી શક્યો.

મેં એ તકનો લાભ લેઈ એની ઉપર ચઢી બેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: ‘તમે જાણો છો કે હું તમારી માફક કેવળ નોકરી કરવા ખાતર નોકરી કરવા નથી આવ્યો. હું તો જ્યારથી આમાં દાખલ થયો ત્યારથી માથું ધડથી જુદું મૂકીને જ ફરું છું. ડી. એસ. પીના અન્યાય સામે ઘડતાં હું પાછો નથી પડ્યો તો તમારી કે ફોજદારની સાહેબ સામે પણ ન્યાય માટે લડતાં પાછો નહિ પડું.’

જમાદાર નરમ થઈ જતાં બોલ્યો: ‘આલો આપણે ફોજદાર સાહેબ પાસે જઈએ. તમે જેમ કહેશો તેમ હું કરવા તૈયાર છું.’

હું: ‘એમ એમની પાસે જવાનો કશો અર્થ નથી. તમને જો મારી વાત ગળે ઉતરી હોય તો પ્રથમ જો હકીકત બની છે તે મને કહેા, મારે ખાત્રી કરવી છે કે મનોરિચે મને કહ્યું તેમાં અને તમારી વાતમાં કેટલું મજતાપણું આવે છે ને તમે કેટલું સાચું કહ્યું છે.’

જમાદાર કંઈ બોલ્યા વગર નીચું જોઈ રહ્યો.

મેં કહ્યું: 'તમને મેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે હું તમને ખરાબ કરવા નથી માગતો, એવું હોત તો મેં તમને ખાનગીમાં બોલાવી ત્યાં પૂછ્યું ન હોત. સીધી ડેપુટી આવત ત્યારે જ બધી વાત રજૂ કરત. મારે ફરી કહ્યું છું કે મારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં ગુમાવવા એવું કશું નથી, કેવળ નફો જ છે.

જમાદાર કહેતા બીતો હોય તેમ બોલ્યો: 'વિશ્વાસ મૂકીને કશું છું.....'

હું: 'બેધડક કહો. વિશ્વાસભંગ નહિ થાય તેની ખાત્રી રાખજો.'

જમાદાર: 'પૂનઃ યથા પછી મને તેજસીંગ બોલાવવા આગ્યો હતો.'

હું: 'પણ તમને એણે બધી વાત કહી દેતે ને?'

જમાદાર: 'જે કહી છે તે હુપાબ્યા વગર તમને કહીશ.'

અને તે પછી જમાદારે હકીકત કહી. ચોરીની વહેંચણી મારે તેજસીંગને નવધણ સાથે ગણે ત્રણ દિવસ ઉપર તકરાર ચર્ચા હતી. એનું એમ કહેવું હતું કે પોતાને ચોરીમાંથી ચોરો બાગ પણ ન મળે એ કેમ ચાહે! તેજસીંગનું કહેવું એમ હતું કે ચોરીના માલમાં અર્ધો બાગ તો ધડાના કળસિયા કરવામાં જતો રહે અને પોતાને સંધરવાનું જોખમ લેવાનું એટલે તું એમ વેપારના જેવો આર્થા બાગ શોધુ તે ન બને. અમારે આશરે તમે પડી રહ્યા છો એટલે તમારું કાર્ક નામ નથી ફેલું, બાકી...

નવધણ અને તેજસીંગની તે વખતે જ વાત વધી જત. પરંતુ મોટાભાવા રૂબરૂમાં હતા એટલે બંનેને વાળ્યા હતા. છતાં બંને જાણુ તે પછી એકબીજા સાથે બોલ્યા ન હતા એટલું મન બિંચું હતું. તેમાં રાત્રે નવધણ તેજસીંગના ઘરમાં પેડો. તેજસીંગ તે વખતે જુગારના અડ્ડામાં હતા. રાત્રે બન્ને વાગ્યા સુધી એ અડ્ડો ચાલતો એટલે એ આવી પહોંચશે તેવી નવધણની ગણતરી ન હતી. પરંતુ

દાવમાં ધંસા ખૂટ્યા એટલે એ લેવા થેર આપ્યો. નવઘણુ સપડાઈ ગયો. પરંતુ બીજી ક્ષણે એ ધરમાંથી નીકળી આવ્યો ગયો. તેજસીંગે તે ઘડીએ જ પાછળ પડી ઘા કર્યો હોત. પરંતુ જુગારના આક્રમક બળને ખચર પડી ગયો અને વાત છાની ન રહે એ બધે એ તે વખતે ગમ ખાઈ ગયો.

પરંતુ એનાથી આ ઝેર શી રીતે છુટવું જાય? નવઘણુને પણ શાંતી એકદમ ઊંઘ આવે? છેવટે રાત્રે ત્રણ વાગે તેજસીંગ અને તેનો ભાઈ ભૂપતસીંગ, નવઘણુ અને તેનો ભાઈ બહાર મૂતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ભૂપતસીંગે મનોરિયાની છાતી સામે બંદૂક તાકી રાખી અને તેજસીંગે નવઘણુના ગળા ઉપર ઘા કર્યો. એ સાથે એનાથી ચીસ નીકળી ગઈ. મનોરિયો ઝગમગને બેઠો થવા જાય છે ત્યાં એની સામે બંદૂક તકેયેલી જોઈ. એની બાઈ પણ એ દશ્ય જોતાં ગભરાઈ ગઈ.

પછી તેા મોટાભાવાએ જાણ્યું એટલે એ આવી પહોંચ્યા. અને કંઈ કરતા પહેલાં જમાદારને બોલાવવા મોકલ્યો. મોટાભાવાને થાણા સાથે એવો ગાઠ સંબંધ હતો કે પોલીસખાતાને બેગવી જે કરવું હોય તે પહેલેથી કરતા, કે જેથી પાછળથી કંઈ મુશ્કેલી ન આવે. બીજને કંઈ હોય તો આ સંબંધોમાં ખૂનને ઠેકાણે કરવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે મોટાભાવાએ આ રસ્તો લીધો હતો. જમાદાર અને મોટાભાવાને ફાજદાર કરતા પણ સારો મેળ હતો. જમાદારને ખાવા જોઈતું અનાજ કાયમ એ પૂરું પાડતા, ને બીજું પણ ઘણું ધસાતા. એટલે તેજસીંગ જમાદારને જાનોમાનો પ્રથમ બોલાવી ગયો.

જમાદારે મનોરિયા ઉપર યુનો ઢોળવાનું મોડવી આપ્યું. અને તેને ધમકી આપી કે જો તું બીજું બોલ્યો છે તો જીવતો નહિ રહે તારી વહુની પણ એ જ વડે થશે. માટે તું ખૂન માથે લઈ લે. જે બે પાંચ વરસ સજા થાય તે બોગવી આવ. તને છોડાવવા મોટાભાવા

ખર્ચ કરશે. મનોરિયાનો બીજો ઉપાય ન હતો એટલે એ સમત થયો અને પચક્યાસમા જેમ ગોઠવ્યું હતું તેમ બધું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

વાત પૂરી કરીને જમાદારે મ્હુ 'પણ આ બધું મેં તમને કહ્યું છે તે વાત બહાર ન આવવી જોઈએ મોટાબાવા જેવા માણસ જોડે વેર બાધવું મને પોષાય તેવું નથી.'

હું 'એ કેમ મને ? આપણે પોલીસ થઈને ગુડાઓ સામે નહિ થઈ શકીએ તો સામાન્ય પ્રજા શું કરી શકે ? તમારી નોકરીને નુકશાન ન થાય તેવું હું કરી શકું, પણ તમે મોટાબાવાથી બીજો એ નહિ બને તમને એવી બીજી દરો તો હું તમારી બદલી કરાવી નાખવા પ્રયત્ન કરીશ દાદા માગ્ફત તે કામ થશે તેની મને ખાત્રી છે એટલે તમને બીજી જગ્યાએ મોટાબાવા શું કરી શકશે ? ખાતું પણ આ સંજોગો જોઈ નફાની કરશે. પણ તમારે આ બધી હકીકતનું રેકૉર્ડમેન્ટ આપવું પડશે.'

જમાદાર 'તો તો મારી નોકરી જાય.'

હું નહિ જાય, તમારે એટલું જ કહેવાનું કે એ માણસ અને એના દીકરા ગુડા છે એટલે શાંતિનો લાભ ન થાય તે માટે મારે આ રીતે કામ લેવું પડ્યું હતું એટલે કેમ્પુગી આવતાં તમારે અને મનોરિયાએ જે બન્યું છે તેનું નિવેદન કરવું પડશે.'

જમાદાર પીછેહઠ કરવાનો કંઈ રસ્તો શોધતો હોય તેમ મને લાગ્યું પરંતુ એ વખત સત્ય હકીકત હાથ લાગી હતી એટલે મને શ્રદ્ધા હતી કે હવે હું પહોંચી વળીશ.

[૨૪]

કુચીનો મુકામ આવતાં આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. મોટાબાવાને, કફપના પણ નહિ આવી હોય કે પોતાને હાથે ખેડી પકડશે. તેજસંગ અને જૂપતસંગને પણ પકડવામાં આવ્યા. મહાત્માજીનું ખૂન થયું ત્યારે દેશમાં જે આઘાત થયો હતો, તેના કરતાં વિશેષ આઘાત આ લોકોને પકડ્યા તેથી જામે અનુભવ્યો હતો ! ચાણેથી હાથકડી કરીને ત્રણેને લેઈ જવામાં આવ્યા. લોકોએ સગી આંખોએ એ દૃશ્ય જોયું છતાં તેમના માન્યામાં આવતું ન હતું કે એમને પોલીસ પકડી શકે !

એ વખતે તો સજાદો બાપી ગયો હતો, પણ તેની અસર એ નહિ ધારેલી તે થઈ. ગામ રજપૂતોનું ગણાતુ એટલે મોટાબાવા જેવા આગેવાન અને બીજાના ગુના શેણી મારનાર રણીધણી આમ પકડાયા તેથી નાતવાજાને ઘણું ખાટું લાગ્યું. જાણે એમનું મૃત્યુ થયું હોય અને આજુબાજુના ગામથી પણ લોકો મોં ઢાંકવા આવતા હોય તેમ ઊઠાસ અહરે તપાસ કરવા એ દિવસ સુધી માલુસ ચાલુ રહ્યું અને પરિણામે ગુપ્ત દરાવ થયો કે મારા બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. મને કરી વસ્તુ આપવી નહિ.

મારે કાને આ દરાવ આવ્યો એટલે પ્રથમ ક્ષણે મને ક્રોધ આવ્યો. જે લોકોને મટિ હું આ બધું જોખમ ખેડી કરી રહ્યો છું તે જ મને આ સિરપાવ આવે ? જોઈ છું, કોણ મને વસ્તુ આપવાની ના પાડે છે ? પરંતુ એ ક્રોધ બીજી ક્ષણે જાણે થઈ ગયો. થયું કે આ-

નિર્ણય કરનાર કંઈ પ્રજા નથી મોટાનાવા જેવા જે ધાલમેલમાં હશે તેમણે પોતાની પાખ કપાઈ જવા જેવું લાગતા આ નિર્ણય કર્યો હોય તેમાં પ્રજા શું કરે ? પ્રજા કાયમ એવા લોભાથી કરતી હોય છે એટલે એમની પામેથી માટે વગ્ન લેઈ એમને મુશ્કેલીમાં મૂકવાનું શું કાનલું ? જીવનની જરૂરિયાતવાળી ચીજો તું બહારથી લાવી શકે તેમ હતો ફક્ત દૂધ દરોજ ગામમાંથી લાવતો હતો તે મેં સંજો ન મંગાવ્યું આપનાર મિચારો ફફડતો હતો કે પોતે ના શી ગીતે કહી શકે ? પણ હું લેવા ન ગયો કે કોઈને મોકલ્યું પણ નહિ એટલે એની આપત્તિ આપોઆપ ટળી ગઈ

મોટાનાવાના પક્ષના લોકોને આટલો વળ મડવાનું કારણ એ પણ હતું કે ફોજદાર તથા જમાદારે સારા દેખાવા મારો દોષ કાઢ્યો હતો અને ખરી રીતે આ બધું કરાવનાર હું હતો એટલે મારે તેમાં છુપાવવાનું પણ શું હતું ? એ લોકો તો નિર્મળ હતા, અને એ નિર્બળતા યુનેગારી હતી એટલે જ મારે તાબે થયા હતા બાકી જમાદાર કે ફોજદાર મારી હિંમતને ગઠિ એમ માનવાનું કંઈ કારણ ન હતું પરંતુ પોતે એમાં કંઈ સચવાઈ જશે એ બીકે એમણે સમય સચકતા વાપરી હતી અને બીજી બાજુ સાગ દેખાવા લોકોમાં મારા ઉપર આરોપ ટોળ્યો હતો, એમ ન કરે તો જમાદારને મોટાનાવા સાથે બબ્બે ચાપુ ગમ્મવો મુશ્કેલ હતો અને આ ગામ છોડવાની ઈચ્છા ન હતી એટલે એમને માટે બીજે ઉપાય ન હતો

હું બહિષ્કારને તો પહેલી વખત એની સૌને ખાની હતી પરંતુ આમાં કોઈ વખત મારા જીવનું જોખમ ॥ એમ માની રમુનાય, પુત્રમાઈ અને હોમ્લર અને અલામહ કરના હતા કે મારે અહીંથી બદલાઈ જવું જોઈએ, કાગલું કે જે લેખિ નજીવા કાનલર ખૂન કરતા પાછા ન પડતા હોય તે આવો પ્રસંગ જનતાં વેર લીધા વગર ન રહે. અને પોતાને દહે દરિયાર વગર બદાર ન નીકળવાની

પણ એ બધા સલાહ આપતા હતા. હું પણ જોખમ નડોતો સમજતો
એમ નહિ. પણ મારી પાસે શું હથિયાર હોય ? સરકાર તરફથી તો
અનામત ફોર્સને હંડા વગર બીજું હથિયાર મળતું ન હતું. ચાણામાં
અનામત રહેતી રીવોલ્વર જરૂર પ્રસંગે પોલીસ કોન્સ્ટેબલને આપવાની
ફોજદારને સત્તા હતી. પરંતુ હું માંગણી કરુ અને ફોજદાર કાયદાની
મુરોલી બતાવી ન આપે તો ?

એ દિવસોમાં હું પણ પછી બી મથો. સરોજને આ સંલોગોમાં
હાથ અહીં ન આવવા મેં લખી દીધું. સોમેશ્વર પણ પાછળથી
મને કપકો ન આપે કે તમે મને આ હકીકત કેમ ન લખી એટલે
મેં એને પણ પત્ર લખ્યો. દાદાને પત્ર લખ્યો. રોહિતને પણ કોલેજના
શિરનામે પત્ર લખી જણાવ્યો.

સરોજ થોડા દિવસ પિયર રહેવાની હતી, છતાં મારો પત્ર
મળ્યો એટલે એ જોલદ તરત આવી પહોંચી. મેં એને કહ્યું: 'આ
સંલોગોમાં તારે અહીં આવવાની જરૂર ન હતી.'

સરોજ : 'ભયને લખતે જ માણસને સાચની જરૂર કે આડેહાડે ?'

હું : 'પણ અહીંનું વાતાવરણે ખતર છે'

સરોજ : 'તો રજા લ્યો.'

હું : 'એ વિચાર તો મને ક્યારનો આવી ગયો છે. પરંતુ જે
ગુંડાતરવોથી હું બીવા નહોતો માગતો તેને વશ થયો એવું જ એ
કહેવાય કે બીજું ?'

સરોજ : 'ગુંડાતરવોને વશ ન થવું એ ખરું, પણ સાથે
સમયસચક્તા ન ગણવી એમાં અભયનો ગુણ આવી જતો નથી.
પતનનો પ્રપાટો આવે ત્યાં રક્ષણ મેળવવા નીચા નમી જવું એમાં
ખેલું શું છે ?'

હુ • ‘મે બધી પરિસ્થિતિ જાણાવતો દાદાને પણ લખ્યો છે એ જાણાવશે તેમ કરીશ’

સરોજ : ‘મોત સામે જાતી કાઢીને જાણી ઝીલે એવા દાદા તમને બીજી શી સલાહ આપવાના હતા’

હુ : ‘તો પછી મારાથી મોઝ્યો ન છોડાય પાંચ વર્ષ એમના કહેવાથી આ ખાતાને ચાપ્યા છે એમાં હવે પીડેહહ શી રીતે થાય’

સરોજ : ‘તમા ! એ સ્વભાવને હુ જાણજુ છુ એટલે હુ પણ મળનાંદોડી આવી’

હુ • ‘તે તું આવીને મારું શુ રક્ષણ કરીશ’

સરોજ ‘તે કહેવાની શી જરૂર છે’ કેવુ રક્ષણ કરુ છુ તે તમે જ જોશો’

એ રાત્રે જ ગામમાં લોકોના ઘર ઉપર ઢેખાળા પડા તેમાં મુખ્યત્વે હુ જેમને ત્યાં બેસતો બેઠતો તેમના જ ઘર ઉપર વળી બીજો દિવસે ખમગ મળ્યા કે દૂરે-તળાવને રસ્તે આટલા ઉપર જે તોફાનીઓ બેસતા બધ થયા હતા તે આજે બેઠા હતા બપોરે કપાલના પીઠા આગળ તોફાન પણ થયુ

સરોજ અને રઘુનાથે એવુ કહીને મને પકડી રાખ્યો હતો કે, આ બધા પાછળ તમને મેદાનમાં બેચરાની મુક્તિ છે ઝૂનમાં આવી તમે ત્યાં જઈ પહોંચો એટલે એ શબ્દોનામાં એ લોકોને હાથ ઉપાડતાં ફાલે એટલે ફરજ આવી ન પડે ત્યાં સુધી તો મારે આ વાતાવરણમાં ફેદી પડતુ નહિ હુ પકડાઈ ગયો હતો તેમા મારી નિર્નજના નહોતી એમ કહુ તો આત્મવચન જ કહેવાય છતાં મારી પાસે હથિયાર હોત તો હુ આટલો વિવશ ન થઈ જાત એમ તો આજે પણ કહી શકું છુ. એનો અર્થ એ પણ ખરો કે અહિસામાં મારી એટલી જોષી થઈ હતી

તેમાં વળી રાહિત આવ્યો ત્યારથી એણે આખું વાતાવરણ જ હિંસામય બનાવી દીધું. હું આ ખાતામાં જે લાવનાથી હાખલ થયો હતો તેનો એ પ્રથમથી જ વિરોધી હતો. એટલે આવતાં સાથે જ મૂળ વાત મૂકી એ આ જ વાત કરવા લાગ્યો: ‘મોટાભાઈ! તમે બલે આજે ન માનો પણ એક દિવસ તમારે તમારી બૂલ માટે પસ્તાવું પડશે, મોટાભાઈનો રસ્તો કદાચ સાધુ-ચંત-સંન્યાસી માટે આદર્શમય કહી શકાય, પરંતુ મન સમસ્ત માટે એ રસ્તો અવ્યવહારુ છે. એની ક્ષણ નિષ્ફળતા ગાંધીજીનું પોતાનું જ મૃત્યુ છે.’

સરોજ: ‘પરિણામ હિપરથી કર્મનું માપ ન કાઢી શકાય.’

રાહિત: ‘ગીતામાં કયું છે તેટલા પૂરતું એ ગરાબર છે, પરંતુ જગતને પરિણામ સાથે લેવાદેવા છે. કર્મ સાથે નહિ.’

હું: ‘ગાંધીજીને રસ્તે જ આપણે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું તે કળ પણ ક્યાં આપ્યું છે?’

રાહિત: ‘સામ્યવાદ એ વાત સ્વીકારવો નથી એમને રસ્તે જ મો મળ્યું હોત તો હિંદના જાગતા ન પડત, જે હોનારત યર્ધ તે ન થાત. સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, સામ્યવાદની ક્રાંતિએ.’

સરોજ: ‘સામ્યવાદનું હિંદમાં હજુ ચિહ્ન જણાતું નથી ત્યાં સ્વરાજ્યનો જશ એને માથે શી રીતે મૂકે છે?’

રાહિત: ‘સ્વરાજ્ય આપણી સક્રિયતા મળ્યું નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને કીધે મળ્યું છે. અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એટલે સામ્યવાદનું એશિયામાં વધતું જતું બળ, ચીન આજે પકડ્યું તે આપણે જોઈએ છીએ. જામીને તે વસ્તુ વહેલી જોઈ શક્યા હતા એટલે હિંદને સ્વરાજ્યનું દાન કર્યું તે એશિયામાં મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા ગળાવી રાખવા. હિંદ તેના પક્ષે રહે તે માટે.’

સરોજ: ‘તમારા સામ્યવાદને સ્વરાજ્યનો જશ લેવા દેઈએ, પણ તમારે શું કહેવું છે?’

રોહિત: 'મારે એ જ કહેવું છે કે દેશની આ રીતે સેવા કરવાનું
ગાંડપણ હોડી ઘો. આ રીતે તો તમે દેશની કુસેવા કરી રહ્યા છો !'

હું: હસીને બોલ્યો: 'આમ્યવાદની સરકાર હાથ તો તું પ્રચાર
મંત્રી નીમાવા જેવો કહેવાય. અંતની પ્રચાર તું સારો કરી રાકે.'

રોહિત: 'હંમેશાં વિરોધી પક્ષના પ્રચારને બીજા પક્ષ અંતની
માને છે.' પરંતુ તે વખતે એ જુદી જાણ છે કે પોતે અંતની બની
રહ્યો છે માટે વિરોધ પક્ષનું જોર છે. સ્વરાજ્ય મેળવવું હતું ત્યાં
સુધી કેંગ્રેસને પ્રજાએ ટેકો આપવાની જરૂર હતી. હવે નવસર્જનમાં
એ દેશની સેવા કરી રાકે તેમ નથી એમ આપણે સમજી જવું
જોઈએ. બિટીંગ પ્રજા દક્ષ એટલે ચર્ચાએ પુરૂ પછી એને સ્થાને-
થી ગોડાડી મૂક્યો. હિંદી પ્રજા અધઘટકાણુ છે એટલે સ્વરાજ્ય માટે
સડનાર પક્ષ સુરાજ્ય સ્થાપશે એમ અઢા સેવી રહી છે. અને તમારા
જેવા આમ પોતાની શક્તિ તંત્રને સુધારવા માટે વેડી રહ્યા છે.'

સરોજ: 'તો શું કરવું જોઈએ ?'

રોહિત: મોટાભાઈ જેવા સક્રિયશીલુ યુવકોએ આ તંત્રને
ઉથલાવી પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.'

સરોજ: 'સ્વાધીન થયેલા હિંદુ લોકો પોતાની શક્તિ આવા
વાદવાદમાં ન ખર્ચે નાખતા કેંગ્રેસને મજબૂત બનાવી તે દ્વારા
દેશને મજબૂત બનાવવો જોઈએ.' /

રોહિત: 'આ બધી ખરી રીતે જાણે પ્રચાર છે.' કેંગ્રેસ આજે
જાણે સમગ્ર દેશના હિતનો વાત કરે, પણ એના અમલમાં અમુક
સ્થાપિત હિતના મુદ્દાને સંકોચનું હિત સંધાઈ રહ્યું છે. બાકી
સામાન્ય પ્રજાની કોઈ મુશ્કેલી હલ થઈ હોય તેમ હું માનતો નથી.'

હું: 'જો રોહિત, આ તારી ચર્ચાનો ક્યારેય અંત નહિ આવે.
તારો અને મારો રસ્તો જુદો છે. એટલે હાથ વસોવવાનો શું
અર્થ છે ?'

રોહિત: 'હું' છાશ વલોતું છું કે 'હી', તે તમારી નજરોનજર:
નોરો એટલે કળ્લ કરશે ને ?'

હું: 'એટલે તું' શું કરવા માગે છે ?'

રોહિત: 'હમણાં જ ગામમાં ખઉ છું. જોઉં છું કે કાણ વસ્તુ.
હોય છતાં મને નથી વેચાતી આપણું ?'

સરોજ: 'જુઓ રોહિતભાઈ, મેં તમને કેવળ ધરમાં જો
તમ'ચો 'દરની ચળવળ વખતનો છે તે આપી જ્યાં જ લખ્યું હતું.
કંઈ તમને અહીં નથી ચળવળ જોઈ કરવા નથી જોલાગ્યા.'

રોહિત: 'એ તમ'ચો એની મેળે તો નથી ફટવાનો ને ? કાઈ
ફાડનાર તો જોઈશે ને ?'

સરોજ: 'એ ફાડવા માટે નથી મંગાવ્યો. જરૂર પડે હથિયાર
પાસે છે એટલી હિંમત મેળવવા જ એનું અહીં કામ છે.'

રોહિત: 'પણ મોટાભાઈને જેમ પોતાનું મિશન છે એમ મારે
પણ છે. જો એમની રીતે પ્રજાની સેવા કરવામાં માને છે, તો હું
મારી રીતે માનું છું. પ્રજાના અન્યાયનો પ્રતિકાર અને તો અહિંસાથી,
અગર હિંસાથી પણ કરવાનું મહાત્માજીએ કહ્યું છે. કાપરની અહિંસા
એમણે નથી બોધી. એટલે હું અહીં રહું અને મારે જે મીન
જોઈતી હોય તે લેવા જવી કે નહિ ?'

હું: 'જો રોહિત, આ ગાંડપણ તું અહીં ન કર. તું સામ્યવાદી:
હોય તેનો મને વાંધો નથી. સરકાર એ પક્ષને ગેરકાયદેસર જાહેર
કરી તમને પકડે નહિ ત્યાં સુધી તમે તમારો પ્રચાર કરવા સ્વતંત્ર
છો એની પણ મને ના નથી. પરંતુ તું મારા કામમાં વચ્ચે ન
પડીશ. હું મારી રીતે લડું છું અને એ રીતે જ હું લડી લેઈશ.'

રોહિત: 'મોટાભાઈ ! તમારો શિષ્ય બહાઈ ચ્યો પણ તમે.
એના એ જ રહ્યા.'

સરોજ 'કયો સિધ્ધ ?'

રોહિત 'કેમ જૂલી ગયા ? વેર લેવા નાક કાપનાર જીવાભાર્ધ'
એ યાદ આપતા મે પૂછ્યું 'એની ખબર પૂછતી તો રહી ગઈ કેમ
મજામાં છે ને એ ?'

રોહિત 'અમને તો એ ધણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે મહાદુર
માણસ ■ એની વધુ પણ હિંમતવાળી છે '

સરોજ 'એની પામે શું કરાવો છો ?'

રોહિત 'એની રૂમમાં જ અમારી બધી પત્રિકાઓ છપાય છે
ગામડે પહોંચાડવા પણ એને મોકલીએ છીએ સાવકસ નહોતી
આવતી તે તથુ દહાડામાં શીખી ગયો અને રોજ દસ દસ ગામ
એ ફરી વળે છે'

હું 'ન્યા પ્રજાકીય સરકાર દ્વારા ત્યા પ્રજાને છૂપી હિસાબ
વાળતી એ ખતરનાક છે'

રોહિત જુઓ મોટાભાઈ, આ વાત મે તમને બાઈ તરીકે
કરી કે, પોલીસ કોન્સ્ટેબલ તરીકે નથી કરી'

હું 'મે એ જ અર્થમાં લીધી છે, પણ હું તો આવું ગાંડપણ
ન કરાવી ટોકર કરું છું એટલું જ'

સરોજને એકદમ વિચાર આવતાં એણે પૂછ્યું 'માનો કે કદાચ
રોહિતભાઈને પકડવાનું અહીં વોન્ટ આવે, અને પોલીસ તરીકે
તમારે જ પકડવાનું થાય તો શું કરો ?'

હું મોં મળીત ગમીતે બોલ્યો 'એમાં વિચાર આં મગાનો
ગહે છે ? ફરજ તરીકે પકડવો જ ગણો'

રોહિત હસીને બોલ્યો 'પરદેશી સરકારના વખતમાં જેલમાં
જવાનો જે દલાવો નથી મળ્યો તે એ રીતે મોટાભાઈને દાથે મળ
એ તો ધન્યભાગ્ય કહેવાય !'

ત્રીજો દિવસે ચેથાપગામ મેળો હતો. આ મેળો તોફાન, વુઝાગ, ચઢકોળ, અને મગાળ ચાઘી નવણીતો. એની વ્યવસ્થા માટે દર સાથ પંદર પોલીસ યાજ્ઞામાંથી મોકલવામાં આવતી હતી. ફોજદાર અને જમાદાર પણ જતા હતા. મોટાજાવા મર્દ કાલે સાંજે છટીને આવી ગયા હતા. ખૂન કરવામાં લેજસંગ અને મદદ કરવામાં જુવતમ ગને જ ગુનેગાર ગણી મોટાબાવાને છોડી મૂક્યા હતા. એટલે આ મેળામાં હું જાઉં તો તોફાન થાય એ બીકે ફોજદારે પંદર નામમાં મારું નામ મૂક્યું ન હતું.

રહિત એ મેળામાં જવા તૈયાર થયો. મને ભય હતો કે એ કંઈ ઉપાધિ ઊભી કરશે એટલે મેં એને ન જવા જણાવ્યું. પરંતુ એણે કહ્યું કે પોતે મેળામાં જવા માટે તો રાકાયો છે

મે પૂછ્યું 'મેળામાં એવું શું કારણ છે ?'

રહિત: 'મેળાને આ વખતે અમે પશ્ચિદના રૂપમાં ફરવી નાખવાના છીએ.'

હા: 'એટલે ?'

રહિત: 'દરસાવ જુદી જુદી જગ્યાએ કેટલાય મેળા ભરાય છે. હળવો-લાજો માણસ એમાં આવે છે. કોઈ મેળા જગ્યાએ તથુ તથુ દિવસ પણ ચાલે છે, પરંતુ લોકોમાં પ્રચાર કરવાનો આ અવસર

‘કેાઈ એ ઝડપી લીધો નથી. અમારા પક્ષે નક્કી કર્યું છે કે આ મેળા વખતે જઈને લોકોમાં પ્રચાર કરવો.’

હું નવાઈ પામતાં બોલ્યો: ‘અમે તો કેંઈ જાણતા નથી.’

ગૃહિત: ‘આગળથી જાહેર કરવામાં આવે તો તમારી સરકાર મેળો ન. લાવવાનો હુકમ કાઢે એટલે ગુપ્તતા જાળવવામાં આવી છે. આથી તમારી પોલીસ ત્યાં આગળ આવશે અને લાઉડસ્પીકર વગેરેની બવસ્થા જોશે ત્યારે નવાઈ લાગશે.’

ગૃહિત એના સામ્યવાદી પક્ષ તરફથી જવા માગતો હતો. આગળથી બધી ગોઠવણ હતી એટલે હું એને ના પણ શી રીતે કહી શકું? અને જો હું સાથે જઈ તો પોલીસના માન્ય તરીકે ખોટું ગણાય. છેવટ મેં અને સરજો એને જવા દેતાં કહ્યું: ‘સાવચેની રાખીને જજો, અને મોકુ ન થાય તેમ આવતો રહેજો. પોલીસ સાથે અથડામણમાં ન આવો એટલું કરજો.’

પરંતુ આ સજાની ગધ સી. આઈ. ડી. ને આવી ગઈ હતી એટલે એમની હુકમી ગામડિયાઓના વેશમાં મેળામાં દાખર હતી તેની ખબર સામ્યવાદી પક્ષને આવી ન હતી. અડવાડિયા ઉપર મધ્યસ્થ સરકારે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિની હિંસાનો ખ્યાલ આપતી ૧૫૦ પાનગી વિસ્તૃત હકીકત બદાર પાડી હતી. મદ્રાસ, બંગાળ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં સામ્યવાદી પક્ષ ઉપર પ્રતિબંધ જાહેર થયો હતો ગુજરાતમાં પણ અમુક જુવાનોને સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તરીકે જોડમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એટલે આ પક્ષ તરફ સરકાર ખારીક નજર રાખી રહી હતી.

સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિનાં લાવણો એટલે ‘આજની સરકાર મુડીવાદી છે, આમ પ્રગનું કલ્યાણ તેનાથી થવાનું નથી. દિસા વગર રથાપિત રીતો નાખી ધનનાં નથી.’ એવો પ્રગને ઉશ્કેરનારો સામાન્ય પ્રચાર તેમાં ઉદ્દેશો પ્રચાર એમને દામ આવી ગયો તે ખાંડ, -ગોળ

અને તેલનો કીબી થયેલી તગીનો મગકા જે પ્રગ્નને જીવનની જરૂરિયાત પૂરી પાડવામા નિષ્ફળ ગઈ હોય તો એને સત્તા ઉપર આધાર રહેવાનો શો અધિકાર છે ? એવું એમનું કહેવું હતું ખીજે વિષય હતો, જેલમા સામ્યવાદી કુવકો ઉપર થયેલો ગોળીમાર અને મૌથી વિશેષ લોકોને પોતાના પક્ષમા એચવાનું સાધન-ખેડે એની જમીન દલાવી કરતો જમીનમાલિક વચ્ચે ખેડૂતોને શું ફામ જોઈએ ? અને એ કારણે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિનું જોર અચાનક પ્રજામાં વધારે જામતું હતું.

મેળામા લાહિડ સ્પીકરની બ્યવસ્થા હતી એટલે લોકોને એ દૂર દૂર સંભળાતા અવાજના જુગળા જ એક જોવાના પ્રદર્શન જેવા બની રહ્યા હતા એટલે જ વર્ષના એકધાન મેળામાં આ નવી વસ્તુ તરફ સ્વાભાવિક રીતે બધાનું આકર્ષણ જામ્યું હતું અને એ ગીતે સામ્યવાદી પક્ષની આ યોજના સફળ થઈ હતી એમાં ના નહિ પરંતુ એ ભાષણો સાંભળનાર સી આઈ. ડી ના માણસો પણ હતા તે એ જીવાન પ્રયાગોને ખ્યાલમા ન આવ્યું એ ભાષણોમા કોણ કોણ છે અને કયા કયાથી આવ્યા છે તે બધી બાતમી મેળાવી એમની પરિચય ચાલુ હતી અને સી આઈ ડી ના જે માણસો સિવાય બીજા ત્યાથી વિદાય થયા હતા.

સાજે મેળા વેરાઈ ગયો રોહિત ઘેર પાઠો ફર્યો તો પણ એને કે થાણાની પોલીસને ખબર પડી ન હતી કે મેળામા સી આઈ ડી ના માણસો હતા, ફોજદાર મેળામાં જે પ્રચાર થયો હતો તે અને તેમા બોલનારનાં નામ પણ નોખ્યા હતા પરંતુ એ રિપોર્ટ ફોજદાર ખીજે ક્વિસે ડી એસ પી ઉપર રવાના કરે તે પહેલાં રોહિતને પકડ્યા વોરન્ટ લેઈને પોલીસ થાણે આવી પહોંચી.

ફોજદાર, જમાદાર અને જે પોલીસ મારી રૂમ ઉપર આવ્યા ત્યારે હું, સરોજ અને રોહિત વાતો કરતા હતા ફોજદારને આવેલા જોઈ હું તરત વિચારમાં પડી ગયો બહાર વગડામા આવનાં એ પૂછ્યું 'શું છે ?'

રોહિત અને સગેજ પણ અદૃષ્ટ ગેર હતાં તે જિભા યર્ષ
ગયા હતા

ફોનદારે ક્યારેય નહોતો તેટલો વિનય વ્યક્ત કરતાં કયું.
'માફ કરજો રોહિતભાઈને પકડવાનું પોરત છે અને તમારા ઘરની
ઝડતી કરવાનો હુકમ છે'

ગઈ કાને સરોજે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે આમ ખીજે
દિવસે જ સાચું પડવાનું હતું તે કાને ખબર હતી? કમભાઈ રોહિત
ભાઈઓ હતા તે તમચો નીકળ્યો અને એની યેઢીમાંથી ગોમના પક્ષને
લગતી પત્રિકાઓ નીઘળી. પત્રિકાઓ પ્રેસનોટ સાથે છપાયેલી હતી
એટલે એમાં ગેરકાયદેસર જેવું દર્ષ હતું નહિ છતાં સરકાર કાયદાની
આંદોલનીથી એનો અર્થ શ્રે તો અનર્થ બનવા જગાવનારુ એ
લખાણ છે એમ સાબિત રી રાકે

ફોનદારે તમચો હાથમાં લેતા કહ્યું 'આ તમચો કાનો છે?'

અમે બંને ભાઈઓ સાથે બોલી જડ્યા 'મારો જી?'

ફોનદાર માગ સામે જોઈને બોલ્યા 'આમાં મારે સાચું
કેનું માનવું?'

મે જે હકીકત હતી તે કહી

ફોનદારને હું સાણસામાં સપડાઉં તેવું મળી ગયું મેંઆ
'તમે કરો છો તેવો રિપોર્ટ' કરું તો તમે શુનેશ્વર દગો મગકા
તમને નહોત્ય ને, તમારી પત્ની સુદાને કાવત્રામાં આમેય ગણશે.

મે કહ્યું 'મે જે હકીકત છે તે કહી કે મધ છુપાવ્યું નથી
રક્ષણ માટે જરૂરી માની સગેજે તે લેતા આવવા રોહિતને લખ્યું હતું'

'જદાર 'માફ માનો તો તમચો પણ રોહિતભાઈના નામ
ઉપર જવા દો બાકી તમે પોલીસના માણસ એટલે નારક
હેગન થરો'

હું: 'એ હું સમજું છું. પરંતુ જે હકીકત હોય તે મારાથી કેમ છુપાવાય ?'

રોહિતને મારું આ સત્યવાદીપણું મિલકુશ નહોતું ગમ્યુ તે હું એના મોંના લાવ ઉપરથી જોઈ શકતો હતો પરંતુ એનો અને મારો રસ્તો ઉત્તર-દક્ષિણ દુવ જેવો હતો. એટલે હું એની રીતે કેમ વિચારી શકું કે આચરી શકું ?'

દોશદાર: 'તો પછી સરોજનહેને લખ્યું હતું અને તે લાખ્યા હતા તે શબ્દો કાઢી નાખો એમાં સગેજનહેન પણ કદાચ મંડાવાય'

સરોજ: 'મને એમાં ત્રાધા નથી. જે અન્ય હોય તે જ કહેવું જોઈએ. સત્યનો જ જ અમારે માટે પણ સરખો જ હોવો જોઈએ'

દોશદાર આ બધું વિવેક પૂરતું કહેતો હતો એની મને ખબર હતી હું જે સાચું હશે તે નહિ મૂકું મારી એ મારા હિતેચ્છુ હોવાનો ખાલી ડોળ કરતો હતો. એટલે એણે કમળિયા તૈયાર કર્યા અને મને વાંચી સહગમ્યાં રોહિતને મારી શરમ રાખી થાણાની જલ્દમાં ન પૂરતા જમી લીધા પછી વિદાય કર્યો. સાચે જ મારી અને સરોજની આખો તે ધડીએ બીની યથ ગર્ભ.

સરોજ અફસોસ કરવા લાગી કે પોતે કમળ લખીને એને અહીં ન બોલાવ્યો હોત તો સારું થાત ! એ આમ પકડાત નહિ અને આપણે માથે નિમિત્ત ન ચોટત

મે સરોજને કહ્યું: 'એ પદ્ધતિ તમા અફસોસ કરવાનો ન હોય એ જે કામ કરી રહ્યો છે તે એ નથી સમજતો એમ નહિ ગાંધ સાહેબ એ પરીક્ષામાં નવાસ થયો તેનું કારણ પણ એની આ પ્રવૃત્તિ છે. એને જાણતું હોત તો એણે નિયમિત કાલેજ આણું રાખી હોત, પરંતુ એ મહાગ્ના વિદ્યાર્થી તરીકે પરીક્ષા આપવાનો ઉમેદવારી રાખે અને સામ્યવાદના પ્રચારકાઈમાં પડી જાય એમ કમળતર આવે જ નહિ !'

સરોજ: 'શરુઆતમાં એ પગદેશ જવાની વાત કરતા હતા અને હવે એ કંઈ રસ્તે જશે તેવું જ નક્કી ન ગયું.'

૬૦. એનો યશ એના ગુરુનો છે એમના પ્રિન્સિપાલ કમ્યુનિસ્ટ વિચારો ધરાવે છે થોડા પ્રેક્ષિતો પણ એ મતના છે એમના લાપણો જુવાન માનસ હિપર પ્રજાગ અસર કરે છે અને પરિણામે રોહિત જેવા હોનહાર વિદ્યાર્થીઓ આ રસ્તે ચડી જાય છે'

સરોજ. 'જે લોકો મોટા મોટા પગારો લે છે તે પોતાને સામ્યવાદી છે એમ શી રીતે કહેવડાવતા હશે ? એમના પ્રિન્સિપાલ ચૌદમો રૂપિયા પગાર લે છે પછી એ મુડીવાદના નાશની શી રીતે દલીલ કરતા હશે ?'

૬૧. 'એમ તો આપણા દેશમાં મિનમાનિક નવનીતલાલ ગેડ પણ પોતાને સામ્યવાદી કયા નથી કહેવડાવતા ? અને સામ્યવાદી ગણાતાં જાણે મુડીવાદી ધધાની ગઢેજ ખમર લેછે એ જ ધધાઓને પોપણુ કયાં નરી આપતાં ? ખરી રીતે આજે બધાના વાદ બેસવા માત્રમાં છે એટલે જ રોહિત જેવાની શક્તિ વેડફાઈ જાય છે તેનું કુ ખ થાય છે'

પરંતુ રોહિતે આટલાથી શાવ ન ગ્રહેતાં આમજી તોફાન લીધું હતું' એને પકડીને લેઈ જતા બે પોલીસોને રોહિત નાસી જવા પ્રયત્ન કરશે એવો ખ્યાલ ન હતો અને એ નારો એ પણ નવા પ્રસંગ હતો એટલે પોલીસો છેતરાય તેમજ એમનો ઘાંક ન હતો. રસ્તે જતાં એક મોટરનો ખટારો મળ્યો. પોલીસને જોતાં એણે જોનાં ગાખ્યો એમ પોલીસોએ માન્યું ખગી રીતે રોહિતને જોઈ ડ્રાઇવરે એ જોનો રાખ્યો હતો. લાઉડસ્પીકર અને બીજો ચરસામાન મધકાને આ જ લોરી મેળામાં લાવી હતી અને અંત્યારે એ મૂકી આવીને એન ટેકાણે જતી હતી બંને જણાએ જાણે એકમીજનને ન ઓળખતા હોય તેવો ટેખાવ કર્યો લોગી જોની રાખતાં ડ્રાઇવરે પોલીસને ઉદેશી કહ્યું 'એસી જાઓ અદર ૧૫મા માઈન ઉપર કુ તમને ઉતારો પાડીશ ડ્રાઇવરની બાજુમાં બીજો એક માણસ બેડેનો હતો એટલે ત્રણે જણ અદર લોરીમાં બેઠા મોટો પચિસ માઈન મધ અને ખગડી મધ રોય તેમ જોની રહી પા ક્યાં ડ્રાઇવર મથો જતાં એ

ન ઉપડી એટલે એ નીચે ઉતર્યો ને પાછળ ગયો. છેવટ ખેલ્યો: 'જગ નીચે ઉતરીને ચોડુ' ઠેવો. તો તરત ઉપડશે અને પોલીસ અને ગેદિત જિલ્લા થયા. ડ્રાયવરે રોહિતને ઉદ્દેશી કહ્યું: 'તમે બેમી રહો. હાથે બેમીઓ છે તેથી તમારે ચડવા ઉતરવાની જરૂર નથી. બે પૈડે સહેજ ધક્કો મારો એટલે તરત ઉપડશે. ડામગની સડક છે એટલે ધક્કાવામાં બળ નહિ પડે.

બે પોલીસ અને ડ્રાયવરની બાલુમા બેઠેલા બાઈ નીચે ઉતર્યા. પોલીસે પાછળના પૈડાએ બળ કરવા માડ્યું અને પેલા બાઈએ આગળના એક પૈડે મોટર ચોડી ખસી કે તરત ઉપડી. પેલા બાઈ દોડીને અદર બેમી ગયા પોલીસો એ માન્યુ કે હમણા જિભી રાખશે એટલે એ બેમી જશે, પણ પછી મોટર જિભી જ ન ગઈ કેવળ રોહિતે એમને વધુ મુશ્કેલીમાં ન મુકવા અદરથી અનેની બદ્દકો નાખી તે એમણે જોઈ, અને તે લેવા અને ચક્ર ઉપર દોડ્યા ત્યારે મોટર નબર જોવાનો એમને નિયમ સ્પષ્ટ થયો. પણ તે પહેલા તો અક્ષર દેખાતા અધ થયા હતા એટલે તે વાચના તેમને માટે શક્ય ન હતી, અને વહેંચુ જોધુ હોત તોપણ એ પ્રયત્ન ચક્ર થવાનો ન હતો. પ્રથમ નીચે ઉતરીને ડ્રાયવર પાછળ ગયો ત્યારે જ એણે નબરની ફેરવી શકાય તેવી પ્લેટને અવગી કેવી નાખી હતી એટલે પોલીસે પહેલાં નબર જોવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ એ નિષ્ફળ ગત.

પોલીસોના હાથમાથી ગેદિત છટકી ગયો એ હકીકત મેં અરોજને કહી ત્યારે એ બોલો જીડી 'મને એવો વહેમ જ હતો કે એ રસ્તામાં ચાપાડી કર્યા વગર નહિ રહે.'

હુ: 'તો તે મને ચેતવ્યો કેમ નહિ?'

અરોજ પોલીસ એમને લેઈ ગઈ ત પછી મને એવો વિચાર આવ્યો એ વહેમ આવ્યો પડશે એવી ઝાંછી મને ખબર હતી?'

હુ ગભીર બની ગયો હતો.

એટલે મને મને મૂંઝો રહેવો જોતા કહ્યું: 'કેમ શા વિચારમાં પડી ગયા છો?'

કુઃ 'રોહિતે આવું નહોતું કરવું નોંધતું.'

સરોજા: 'એ તો હું અને તમે બંને ય જાણીએ છીએ. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે એ યતે તો એમણે સામ્યવાદમાં જ જાગવું નહોતું નોંધતું.'

કુઃ 'એ વિષય જ્યાં દેખાતો તોય, જ્યારે એ આપણે ત્યાંથી પકડાઈને જતો હતો ત્યારે એણે આવું નહોતું કરવું નોંધતું.'

સરોજા: 'સરકારને આપણા ઉપર વહેમ આવશે?'

કુઃ 'સરકારને તો 'પોલીસ અમલદાર ને રિપોર્ટ' કરે એ ઉપર જોવાનું રજૂ. ફોજદાર તો આવું કાય એ ઇચ્છે છે. ડી. એસ. પી. હવે શું કરે છે તે ખબર પડશે. સોમેશ્વરે મારી નિમણૂક થઈ ત્યારથી સાહેબ ઉપર વહેમ ગમ્યો છે. હું પોતે એવું નહોતો માનતો. નોંધએ હવે શું પરિણામ આવે છે.'

સરોજા: 'દાદાને પત્ર લખી ઘો.'

કુઃ 'એ તો લખીશ. પરંતુ એ એમના અનેક કામમાં હોય ત્યાં વારે વારે તકલી આપવાની કે બીજી? પ્રથમ પત્ર લખ્યો ત્યારે ય એમણે તો લખ્યું હતું કે મારી જરૂર હોય તો હું આવી જાઉં. પરંતુ આપણા મનિ એ કામ મૂકી બહાં આવે તો આપણે નીચું બાંધવાનું તે! વળી આમાં તો એવી કાઈ બાબ નથી. જે યશે તે સરકારી રાહે થશે.'

સરોજા: 'તમને સિદ્ધા થશે તેમ માનો છો?'

કુઃ 'સરકાર સામ્યવાદની પ્રવૃત્તિ ઉપર અત્યારે કરડી નજર રાખી રહી છે એટલે એ શું પગલાં લેશે તે કહી સકાય નહિ.'

સરોજા: 'કદાચ ડીસમીસ પણ કરે.'

કુઃ 'આક પર પીડા છે, ઘડો ઉતારવો હશે તો ય અને ગામર ઉતારવી હશે તો ય ખાતું ઉતારી ચકશે.'

અને બીજે દિવસે ફોજદાર ઉપર દુકમ આવ્યો કે પોલીસ કોન્સ્ટેબલ રજીસ્ટરને નિકુરની સરહદ છોડવા ન દેવી!

મોટાળાવા, જમાદાર અને ફાજદાર દિવસમાં એક વખત ભેગા થવા લાગ્યા હતા. પ્રથમ તો મેં એમ માન્યું હતું કે એમના ખૂન કેસ અંગે ચર્ચા થતી હતી. પરંતુ એ લોકો મારા માટે ભેગા થયા હતા. હું પણ સામ્યવાદી પક્ષનો છું અને હાલ જેવા ગાંધીવાદી માણસને ઉત્તરીને પોલીસમાં દાખલ થઈ પ્રજાને તેમજ લોકોને ઉત્ક્રેષ્ટી રહેવા છું અને સરોજ પણ એ પક્ષની છે અને તે સ્ત્રીઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ વર્ગને નામે પ્રચાર કરી ગઈ છે. એવા પુરાવા તેઓ ભેગા કરતા હતા.

મોટાળાવાનો મામ ઉપર કેવો કાણુ હતો તે તો મારી બહિષ્કાર થયો તે ઉપરથી ખ્યાલ આવી જાય તેમ હતું. એમણે હું પ્રજામાં ખેંદીલી ફેલાયા રહ્યો છું તેવાં ફાજદાર તૈયાર કરી આપેલાં જુદાં જુદાં નિવેદનો ઉપર લોકોની સહિઓ લેવા માંડી હતી. જે સ્ત્રીઓએ પ્રૌઢ વર્ગમાં પણ નહોતી આવતી તેવી સ્ત્રીઓના અંગૂઠા લેઈ સરોજ વિરુદ્ધ પણ નિવેદન લેવામાં આવ્યાં હતાં.

પોલીસમાં પણ હું તંત્ર તૂટી પડે તેવો પ્રચાર કરી રહ્યો છું તેવાં આદમ અને તેના જેવા ત્રણચાર ફાજદારના કલ્પાગરા યુલામ પોલીસના નિવેદન પણ લેવામાં આવ્યાં હતાં પરંતુ આ બધી વિગત મને પાછળથી ખબર પડેલી, તે વખતે તો એટલી જ ગણ આવેલી કે મારા વિરુદ્ધનો મશાલો ફાજદાર અને જમાદાર તૈયાર કરી રહ્યા છે.

મને તે ઉપરથી ડી. એસ. પી. ઉપર પણ વહેમ જતો હતો. કારણ કે ફોજદાર અને જમાદાર ભયંકર હોવા છતાં તેમને મારા આવ્યા પછી તેમના વર્તનમાં ફેર કરવો પડ્યો હતો અને હેલ્થ મોટાભાવાના કેસમાં તો જમાદાર અને ફોજદારને મારી ઈચ્છાને તાજે થઈ આપો કેસ સીધો ઉતારવો પડ્યો હતો. આમાં મરી બહાદુરી હતી તેમ છતાં માનવો ન હતો. મૂળે જનિ જણા ગુનેગાર હતા. એમણે આ થાણામાં જ એવાં કૃત્યો કર્યાં હતાં કે એ જદાર પડે તો એમને જોલ ભેગા થવું પડે. એટલે બદલાયેલા તંત્રમાં પોતાની જાતને બચાવી લેવા તેઓ બંને મારી આગી વાત ફરીકારી લેતા અને મારો રસ્તો પાછળ પોપડા ઉઘામવાનો ન હતો. તેમ જ જે કામ સીધી રીતે થતું હોય તેમાં કાયદાને સડોવીને ભારે દરવાની મારી પદ્ધતિ ન હતી એટલે અનિચ્છાએ પણ એક પોલીસી તરીકે એ મારે ધરણે આવતા. જ્યાં એ મારો ઘાટ આવે તો છાંડે નહિ તેની મને ખબર હતી.

એટલે આ ઘાટ આવ્યો તેથી એ મારી વિરુદ્ધ પ્રવલ્ન કરી રહ્યા. પરંતુ એમને જો છતવાની ખાત્રી ન હોય તો આમ જાહેર રીતે મારી વિરુદ્ધ જાય તેમ છતાં માનવો ન હતો. કારણ કે મારી પાછળ દાદા હતા, અને ખાતાને મારા જણાવ્યા પ્રમાણે એ લખે તો છતાં થાય તેની એ બંનેને પૂરેપૂરી ખબર હતી. એટલે મને એ પણ વહેમ હતો કે ડી. એસ. પી.એ નિકુરની હદ ન છોડવાનો મારા ઉપર દુક્રમ ફરમાવ્યો તે સાથે ફોજદારને એમ પણ લખ્યું હતું કે જો એ આ માલુસ અંગે જે પુરાવા પ્રખ્યાત થશે તેવા દોષ તે ભેગા કરવા બાકી ફોજદારની આટલી ખુશી રીતે મારી વિરુદ્ધ પડવા ની જિજ્ઞાસ ન થાય. એમ મારું અનુમાન હતું. પરંતુ આજ સુધી મને એ અંગે કંઈ જાતની મળી શકી નથી એટલે એ દફતરને છતાં આજે પણ વહેમ-સંકાપ રૂપમાં જ લડે છે.

રઘુનાથ અને ગોવિંદ મને આમલ ક્યો કે ડી. એસ. પી.

આગળ આ મુદ્દો આવે ત્યારે તમે અમારી સાક્ષી મૂકજો. એ પક્ષને જેમ પોતાનાં નિવેદનો રજૂ કરવાનો હક છે તેમ તમને પણ છે. જામમાંથી જોઈએ તો પુંગલાઈ, ડાક્ટર, વગેરેને તમે કહેશો તો ના નહિ પાડે.

મેં કહ્યું: 'જરૂર પડશે તો હું પુંગલાઈ અને ડાક્ટરને પૂછી તેમનાં નામ રજૂ કરીશ. પરંતુ તમારાં જાનેનાં નામ નહિ આપું.'

રઘુનાથ: 'કેમ?'

હું: 'સોમેશ્વરની ચણતરી પ્રમાણે ડી. એસ. પી. ને પણ હું 'પ્રેમ' છું. એ કારણે જ આ તોફાન અને ડિફાલ્ટર પોલીસ રેશને મને એમણે જાણી મૂક્યો છે. ડી. એસ. પી. એ અમે ટ્રેડિંગમાં હતા ત્યારે જે વિચારો બંધત ક્યાં હતા તે પ્રમાણે તે નથી વર્તતા તે તો એમના મુકામ વખતે ફેજલરને મોટા ખર્ચ કરવા પડે છે તે ઉપરથી હું જોઈ શક્યો છું. એટલે એમના ઉપર આક્ષેપ તો ન મૂકી શકાય, પણ સંકો લાવી શકાય કે આ બધું કરાવવામાં એમનો હાથ કે એમની ઈચ્છા હોય પણ ખરી. તો એ સંતોગોમાં તમે મારી સાક્ષીમાં આવી મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ જાઓ ને અકારણ એમની આંખે ચડે.'

ગોવિંદ: 'ભલેનં ચડીએ. તમે કહો છો તેમ પોલીસોએ કેવળ જડ ચિઠ્ઠીના આકર નં બનતાં, સજીવ પ્રજાસેવક બનવાની જરૂર છે. અને તે ત્યારે જ બને કે આવા કામમાં બીક ગાખ્યા વગર નિર્ભય બનીને અમે વહારે ચડીએ.'

ગોવિંદની એ દલીલ બ્યાજબી હતી એટલે મેં સામેો જવાબ ન આપ્યો.

રઘુનાથ: 'જો અમે આવી તૈયારી ન જતાવીએ તો એ રીતે અમને પોતાને જ નુકસાન છે. તમારા જેવો એક વીરલો જે પોલીસોને કંટાળાનું અને ફરજના પાડ લાણવવા આણ્યો છે તે કામ તે'

અંમે વળેલી કમેરમાંથી' દટાર થવા નર્ધ એ છીએ તે એટલી નર્ધએ.'

હું : 'એમ કરવા જતાં તમારી કમર જ લાંગી તો ?'

રધુનાથ : 'કમર લાંગાવતાં શીખીશું તો જ જામત થઈ શકાશે.'

મેં એમની એ વાત સ્વીકારી લીધી. પરંતુ ખાતું જો મારો કાંટો કાઢી નાખવા માગતું હોય તો એને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ રહી હતી એમ છેલ્લા અડવાડિયાના બનાવો કહેતા હતા.

સામ્યવાદીઓએ ચોમેરથી હુમલો શરુ કર્યો હોય તેમ આ અડવાડિયુ ગયુ હતું. અમદાવાદમાં મજૂરોની કતારોની કતારોનેશનલ સેવીંગ સર્ટીફિકેટો વટાવવા પોસ્ટ ઝાપ્તીસો આગળ લાગી હતી. સામ્યવાદી પક્ષે એવો જ્નેરેશરથી પ્રચાર માંડ્યો હતો કે પૈસા લેઈ લ્યો નહિ તો ડાહર મેધિા થયો તેની મુસ્કેલીમાંથી ઉમરવા સરકાર રૂપિયાની કિંમત દેશમાં પણ ઘટાડી નાખવાની છે. રૂપિયાની ખાર આની જે દશ આની થઈ જશે !

ખીજ ખાતું મુંબઈમાં એકવા ભીની કરી કે ખાંડ-ગોળ અને તેલની જેમ મીઠું અને દીવાસળી પણ મેધિા થવાનાં છે. મળવાનાં નથી. એટલે મજૂરોની કતારોની કતાર દુકાનોએ મીઠું, દીવાસળી, ખાંડ, ગોળ, અને તેલ ખેંરીદવા લાગી ગઈ હતી. અને આવા મોટા ટોળાં ભેગાં થાય એટલે તોફાની વૃત્તિ જન્મવળી સંદેહી હતી એટલે થોડા તોફાનીઓએ દુકાન લૂંટવા હુમલો કર્યો ને પોલીસને ગોળાખાર ગંધો પડ્યો.

પેચાપરાના મેળામાં કરેલો પ્રચાર તાજો હતો. તેમાં બાપજો કરનારને સરકારે પકડ્યા હતા એટલે એ સામે પ્રજાએ વિરોધ કરવો જોઈએ એવો પ્રચાર પેચાપરા અને આનુબંધુનાં ગામડાંમાં સામ્ય-વાદીઓએ પૂર જોડમાં કર્યો. પરિણામે લોકોએ ગાંધીજી કરી જરમ

કરે તેમ ખેતરોમાંનાં ફલાઈ જાડ કાપી નાંખ્યા, ડાંગર તૈયાર થઈ હતી તે કોપી જવોં માંડી અને એ રીતે ગામના જમીન માલિક સામે બગવો શરુ કર્યો.

ફાળદાર અને જમાદારને મારા વિચારો કરવા પડતા મૂકી એ તોફાન દાખી દેવા માટે ખ્યાન આપવું પડ્યું. ગામડે ગામડે પ્રગ્ન રક્ષક દળ ઊભાં કરવાની યોજના કરવી પડી. અને આગેવાનોને દરેક ગામમાં બંદૂકનાં લાયસન્સો આપવાની લલાચેશ્યુ કરવી પડી. આવું તોફાન ચાર દિવસ ચાલ્યું અને પછી પોલીસોએ રાત્રે ગામડાંએ દરવા માંડ્યું, બોફા પછુ રાત દરવા લાગ્યા એટલે તોફાન કાબુમાં આવી ગયું.

એક અડવાડિયામાં જે વાતાવરણ ઊભું થયું તેથી એમ જ લાગે કે બીજા પ્રાંતોની જેમ મુંબઈ પ્રાંતને પણ સામ્યવાદી પક્ષ ઉપર પ્રતિબંધ મકલો પડશે. એ સ્થિતિમાં બરાબર કાળી ચૌદસને દિવસે મારે ડી. એસ. પી સમક્ષ હાજર થવાનો હુકમ આવ્યો. ફાળદારે ઝાતે ઝાતે લેધને આવવું તેવો હુકમ હતો એટલે મને પાકો વહેમ હતો કે એમણે જે નિવેદનો મારી વિરુદ્ધ તૈયાર કર્યાં છે તેના ઉપયોગ થવાનો હોવો લેધ્યો.

સરોજે આ સમાચાર જાણતાં કહ્યું: ‘શુકન સારા થાય છે ! કાળી ચૌદસનો દિવસ જ એવો છે કે માણસને અર્થજાનો જ વિચાર આવે.’

હું : ‘બંધા દિવસો મરખા માનવા બાઈએ કાળી ચૌદસ કે દીવાંગી આપણે બનાવ્યાં છે. બાકી કુદરતને ઘેરથી તો એ પણ રાજનાં નેટલો જ તાળી અને તેજ લેધને આવે છે.’

સરોજ : ‘એ તો બધા સમજે છે. પરંતુ વહેમ પડે તેવો બયંકર દિવસ કાળી ચૌદસ જ કહેવાય. સાહેબને આ વગર બીલો દિવસ જ ન જડયો ?’

હું : ખાતાને તો બધા દિવસ સરખા. ત્યાં ઝોંઝો આપણે
દેશી દિવસ જોવામાં આવે છે ? તારીખ પ્રમાણે કાર્યક્રમ તૈયાર થવાનો.'

સરોજ : 'પણ મને અમંગળના લાલુકારા વાગે છે.'

હું : 'તો એમા તારો દિવસો જ મુખ્ય હશે.'

સરોજ : 'કારણ ?'

હું : 'એક બાબતમાં આપણે ગુનેગાર છીએ.'

સરોજ : 'કયી ?'

હું : 'તમચો આપણી પાસેથી નીકળ્યો તે. અને રોહિતને
લેઈને આવવાનું તે' લખ્યું એટલે તું જવાનહાર છે.'

સરોજ : 'જો એ ગુનો હતો તો તમે એ યેં રાખ્યો શું
કરવા હતો ?'

હું : 'પહેલેથી હતો એટલે હતો. આમ જો વાત ગુઆઈ ન
હોત તો એ બહુ મોટી વાત પણ નથી સરકાર હવે આપણી છે
એટલે એને લેશિને છૂટથી હથિયાળ આપવા નોંધાવે. પણ જો તો
આડ વાત થઈ.'

સરોજ : 'પણ તમે કવી સકો ને કે એ તમચા પાછા
સ્વરૂપ વગર બીજો ઉદેશ ન હતો ?'

હું : 'કહીશ તો બહુ ય. પરંતુ આ આખું ખાતું કાળજની
કાટડી જેવું છે. કાચ પડ્યા વગર અદર કોઈ મારા જેવો રહેવા માગતો
હોય તો કેટલું મુશ્કેલ છે તે દોઢ વરસના માગ અનુભવથી તને પૂરતી
ખબર છે. તેમાંવ ધક્કો મારી કાચ પાડવાનો મોકો મળે તેવો સાર
બીજા ગોધી રજા હોય ત્યાં આવી તક કોઈ જવા કે !'

સરોજ : 'કાળજની કાટડી શુદ્ધ દવાવાળી હોત તો કંઈક રહી

શકાય; પરંતુ એમાં જોઈતો પ્રાણુવાયુ પણ નથી એટલી હવાડ છે. એટલે આ મુશ્કેલી છે.’

હું હસીને બોલ્યો : ‘એવી હવાડ જ્યાંમાં માણસના જતાં પાંદડાં દીવો દાખલ કરવામાં આવે છે. એ હોલાર્થ જાય તો ખબર પડે કે માણસને જોઈએ એટલો પ્રાણુવાયુ એમાં નથી. એ રીતે આ કાગળ કેટડીમાં દાદાએ મને દીવા જેવો મૂકી જોયો છે. હું હોલવાર્થ જતો તો દાદાને ખબર પડશે કે પોતે જે વર્ગને તેમાં દાખલ કરાવવા ટહેલ નાખે છે તે વર્ગ રહી શકે તેટલો પ્રાણુવાયુ આ કાગળની કેટડીમાં નથી!’

....મુકામે કાળી ચૌદશના બપોરના બે વાગે મને ફોન દારે

ડી. એસ. પી. સમક્ષ રજૂ કર્યો. તે પહેલાં ફોન દારે ડી. એસ. પી. સમક્ષ અર્ધો કલાક વાતચીત કરી હતી. આ મારી મુલાકાત મરોબર દોઢ કલાક ચાલી. સાહેબ અને મારે જે સવાલ જવાબ થતા હતા તે મીટ કારકુન નોંધતો હતો.

સાહેબ સમક્ષ હું સલામ કરી પોલીસની દળ પ્રમાણે એટેન્શનની રિયતિમાં ઉભો ગ્લો એટલે સાહેબે વિનયથી હિંદીને બદલે ગુજરાતીમાં કહ્યું : 'તમારી પાસે મેં રજૂઆતબાઈ! ધણી આચારાખી હતી. જ્યારે તમે એવે વખતે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિમાં બળ્યા કે જે વખતે સરકાર તે પ્રવૃત્તિ ઉપર આંખી નગર રાખી રહી છે.'

હું બોલ્યો : 'આપ સાહેબ જે મને સાંભળ્યા વગર જ ગુનેગાર માનતા હો તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી.'

સાહેબ : 'આમાં માનવા ન માનવાનો સવાલ નથી. સરકારને તો જે પુગવા મળ્યા હોય તે ઉપરથી ન્યાય કરવાનો હોય. તમારો બાઈ રોહિત સામ્યવાદી છે એનો તમે ઈન્કાર કરી શકો ખરા?'

હું : 'ના પણ એણે ક્યા વાદમાં માનવું તે નક્કી કરવા એ સ્વતંત્ર હોઈ એમાં મારો ગુનો નથી.'

સાહેબ : 'પણ એ પેથાપુરામાં પ્રચાર કરવા આવ્યો હતો એ સંજોગમાં તમે એને સંધ્યો તેનું શું?'

હું : 'સામ્યવાદી પક્ષ ઉપર પ્રતિજ્ઞા નથી મૂકાયો ત્યાં સુધી એમાં મારો ગુનો નથી થતો એમ માનું છું.' એ બાપજી થયાં ત્યારે પણ પોલીસે 'એમને પકડવા ન હતા. બીજો 'દિવસે વોરન્ટ આવ્યું ત્યારે એને પકડવામાં આવ્યો એનો અર્થ' એ-કે પોલીસે પણ ત્યાં સુધી એમને ગુનેગાર માન્યા ન હતા. પછી બાઈ તરીકે એ -મારે ત્યાં રહ્યો 'એમાં મારો ગુનો શી રીતે ?'

સાહેબ : 'એ તમારો સગો બાઈ ચાલ્યો એટલે એ ગમે તે પક્ષનો હોય છતાં તમને એમના પર ગ્રેમ-હોય એ તો ખરું ને ?'

હું : 'એ તો સ્વાભાવિક.'

સાહેબ : 'એટલે એ પોલીસના હાથમાંથી નાસી છૂટ્યો એમાં તમારો હાથ હોય એમ ખાતાને શંકા જાય તો ?'

હું ચમક્યો. મેં કહ્યું : 'એનો અર્થ તો એ થયો કે હું પણ એ રાજીનો છું એમ માને છે.'

સાહેબ : 'એ જુદો સવાલ છે. એ પણ આગળ આવશે. હાલ તો એજ કે તમારો બાઈ હોઈ પોલીસે એ એને નાસવાની તક આપી હોય તેમ કેમ ન ખબર ?'

હું : 'હું એવું માનતો નથી.'

સાહેબ : 'કારણ ?'

હું : 'હું સિદ્ધાંતમાં માનું છું એમ જાણ પોલીસે જાણે છે. મારે ખાતાને એને પકડાવે લઈ જવાની ફરજ આવી હોત તો પણ હું એને ન નાસી જવા દઉં એટલે બીજા પોલીસોને એવો વિચાર આવવો શક્ય નથી.'

ફાજદારના બાપી જોઈ સાહેબે કહ્યું : 'લાવો એ પોલીસોનું રેટરમેન્ટ.'

ફાજદારે એમની પામે જે કાગળિયાં હતા તેમાંથી એક કાઢીને સાહેબને આપ્યું.

સાહેબે માગ હાથમા આપતા કહ્યું : 'વાયો આ રોટમેન્ટ'

મે વાચ્યુ તો એમાં રેહિત જે પોલીસોના હાથમાથી નામી ગયો હતો તેમણે જવાન આપ્યો હતો કે, રેહિત અમને થાપ આપીને છટકી ગયો. હે એમા અને ત્રિવકુલ બેઠકારી બતાવી નથી અમારો કોઈ ધરાદો એને એ તક આપવાનો ન હતો પરંતુ રણગત કોન્ટેનરે અમને કહેવું ખરું કે એને નાસી જવાની તક આપજો !

મે કાગળ સાહેબના ટેમ્પ ઉપર મૂર્ત્તા કહ્યું : 'મારે આ સન્નેગોમાં કંઈ કહેવું નથી.'

સાહેબ - 'જુઓ ગણગતભાઈ ! મારી તમારા પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુમૂર્તિ છે હું તમને ગુનેગાર માની બેઠો છું એમ નથી હું તો જે પ્રત્યગ મની ગયો છે, અને પુરાવા ગ્રંથ થયા છે તે ઉપગ્રંથી આ પૂછી રહ્યો છું તમે જો જવાન આપવા ના પાડશો તો તમે પોલીસ-ખાતાના નિયમ પ્રમાણે સિમ્નલગ કરો છો એવું કહેશે અને જવાન ન આપી ગુનો છુપાવો છે એમ માનવાને કારણ મળશે.'

હું - 'પોલીસોનું આ નિવેદન હડહડતું જુઠાણું છે પછી હું શ જવાન આપું ?'

આફેમ - 'તમે એનો ઈન્કાર કરી શો છો ?'

હું : 'જે ફાજદાર સાહેબ અને સારી રીતે ઝાગબે છે, તે આનું જૂઠું નિવેદન રૂઝ કરે છે પછી એનો ઈન્કાર કરવાનો મો અર્થ' ગ્રહેશે ?'

ફાજદાર બોલ્યા - 'સાહેબ, આપની સમક્ષ મારા ઉપર આપપ ક્યો છે તેની નોંધ લેજો.'

સાહેબ મારા તરફ પક્ષપાત બતાવતા હોય તેમ સીટ કાઢકુનને ઉઠાડી બોલ્યા - 'એવી કોઈ નોંધ લેવાની જરૂર નથી'

હું - 'જો બધી જ નોંધ લેવાની હોય તો ફાજદાર સાહેબરાગા એ ચબ્દોની નોંધ ન લેવાનું કારણ નથી.'

સીટ કારકુને સાહેબ સામે જોયું. સાહેબે કહ્યું : 'એમની ઈચ્છા હોય તો નોંધ લ્યો.' અને મને ઉદ્દેશી. 'અહીં જે સવાલજવાબ કે નિવેદન થાય તે છેવટનાં છે એમ માનવાનું નથી તમે પણ એ અંગે તમારા પુગવા રજૂ કરી શકો છો.'

હું : કંઈ ન જાણ્યો એટલે સાહેબે પૂછ્યું : 'જીવાભાઈ તમાનો પોલીસ ટ્રિટ રાશ્નનામું આપ્યા વગર તમારા વખતમાં કમ્પર્માથી જાણ્યો ગયો હતો તેનો તમને ખબર છે ?

હું : 'હા.'

સાહેબ : 'એ શા માટે નાસી ગયો હતો એ વાત તમે જાણતા હતા છતાં આજ સુધી જાહેર કરી નથી એ ખરું ને ?

હું : 'હા.'

સાહેબ : 'એ જીવાભાઈને તમારો બાઈ રાહિત કાલેજની હોસ્ટેલમાં નોકર તરીકે લેઈ ગયો હતો એ સાચું ?

હું : 'હા.'

સાહેબ : 'એ માણસ પણ પત્રિકાઓ સાથે ગામડે જતાં સાયકલ ઉપર પકડાયો છે. એટલે ટૂંકનીમમાંથી નાસી જવાના કાગ્યુમાં આ સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિ અંગે કોઈ કારણ હોવું જોઈએ અને તે તમે છુપાવ્યું હતું એ સાચું ?

હું : 'ના.'

સાહેબ : 'તો એવું જે કાગ્યુ તમે જાણ્યો છો તે કહી શકશો ?

હું : 'ના.'

સાહેબ : 'તમે પોતે પોતે '૪૨ની જૂનર્લ પ્રવૃત્તિવખતે હિંસામ માનતા હતા અને તેથી એમ જોડાયા હતા એ સાચું ?

હું : 'હા.'

સાહેબ : 'તમે સરકારી તત્ત્વ ખોરવી, નાખવાના એક લાગે તરીકે પોસ્ટ, ઓફીસો અને ચાણાં લૂંટવામાં લાગી પડેલો ?'

હું : 'હા.'

સાહેબ : 'એવી દિસામાં તમે આજે માનો છો ?'

હું : 'આજે આપણી સરકાર છૂંદેલે એવો કાંઈ વિચાર રહેતો નથી.'

સાહેબ : 'એ સાચું' પરંતુ કમ્યુનીસ્ટની માફક તમને એમ લાગે કે કોમિસ સરકાર પ્રગતિ હિત કરી નહિ શકે તો તમે એ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવો ખગ ?'

હું : 'જરૂરી અણવળ પછી મારા વિચારો બદલાયેલા છે. હું અહિંસા અને રમનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા સુધારામાં માનતો થયો છે અને એ કારણે જ આ તત્ત્વમાં દાખલ થયો છું એટલે, જે પક્ષો સરકાર બદલવા માગતા હોય તેમણે બધારણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવી માન્યતા ધરાવું છું એટલે કમ્યુનીસ્ટની બગવા પદ્ધતિ પ્રત્યે મને સહાનુભૂતિ ન થાય.'

સાહેબ : 'જ્યાં તમે પોલીસ મથળે ગેરકાયદેસર તમચો રાખો છો. પછી તમે અહિંસામાં માનો છો એ કેમ ચીકારો શકાય ?'

હું : 'સ્વરક્ષણ માટે હથિયાળ અને હિંસાનો ઉપયોગ અનિવાર્ય હોય ત્યાં હું એમાં વધી જાઉં નથી. મારો અહિંસાની એટલી મર્યાદા જો ગણવી હોય તો ગણાય એવું ન હોત તો હું આ તત્ત્વમાં જ દાખલ થઈ ન શક્યો હોત.'

સાહેબ : 'તો પછી ગેરકાયદેસર, લાયસન્સ વગરનો તમચો તમે શું કામ ગણો છો ?'

હું : 'આમે મારો બદ્ધિશાળ ક્યો અને વાતાવરણ તમ હવે એ

સંજોગોમાં મારી પત્નીએ સ્વરક્ષણમાં દુર રહે તે માટે એ ઘેર પકડ્યો હતો તે મંગાવ્યો હતો.’

સાહેબ: ‘પણ તમારા બાઈ કમ્યુનિસ્ટ હોય તે સંજોગોમાં પગના વડીલ તરીકે તમે એવો તમચો ઘેર રાખી રહ્યા છો એનો ગો અર્થ કરવો? તમારી પત્ની તમારા કાર્યમાં રસ લે એનો અર્થ એ પણ ખસેને કે એ પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં કામ કરે છે.’

હ: ‘પત્ની પતિની પ્રવૃત્તિમાં રસ લે એમાં હું નવાઈ જોતો નથી ખરી રીતે રસ ન લે એ નવાઈ જેવું છે.’

સાહેબ: ‘પણ તમારી પત્ની સુદ્ધાં પ્રૌદસિક્ષણને નામે ઓળિયોમાં આજની સરકાર સામે અસંતોષ જગાવે છે.’

હ: ‘તદાન જૂદું. પ્રૌદસિક્ષણને સરકાર ગ્યનાત્મક પ્રવૃત્તિ માને છે.’

સાહેબ: ‘એ અક્ષરજ્ઞાનની સાથે સાથે આજની રાજતજનાં પોતાના વિચારો ઓળિયોને ક્ષી મંગળાવે છે.’

હ: ‘પ્રૌદ સિક્ષણમાં એ પણ આવી જાય છે કેવળ અક્ષરજ્ઞાન એ પ્રૌદસિક્ષણ નથી એમ સરકાર મૂઢાં માને છે.’

સાહેબ: ‘પણ એ સિક્ષણમાં એ એવું પણ કહે છે કે કોયેસ સરકાર દેશમાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે અને સરકાર સામે બીજો મજબૂત પક્ષ હોયો નહિ થાય ત્યાં સુધી રાજતત્ર સુધરશે નહિ.’

અને સાહેબે ફાજદાર પાસેથી ઓળિયોના અંગુઠા અને સહીઓ-વાળું નિવેદન લેખને મને આપ્યું મેં વાંચ્યું. ઓળિયો આગળ સરોજે જે કહેલું તે એ જ અર્થનું સામાન્ય રીતે હતું.

મેં કહ્યું: ‘એમાં હું સરકાર વિરુદ્ધ હોય તેમ કશું જોતો નથી આજની સરકાર કાર્યાલયર, વહેચણી, માધ્યમેય વગેરે કાપઝ પ્રમણે

આથા રાખી દત્તી તેટલો કાળ નથી મેળવી શકી એવું કહેવું એમાં ખોટું કશું નથી. વર્તમાનપત્રો રોજ તે અંગે લખે છે, પ્રજા વચ્ચે કાઢે છે, પડિતજી અને સરદાર સાહેબ પણ એ સ્વીકારે છે અને સફળતા મેળવવા પ્રયત્નો સહકાર માગે છે. વિરોધ પક્ષની જરૂર લોકચાસનમાં અગત્યની છે એ પણ ગણીતું છે; એટલે સરોજી વિરોધ પક્ષની અગત્ય ઉપર બાર મૂક્યો હોય તો એનો અર્થ એવો નહિ કે એ કમ્યુનિસ્ટપક્ષની જરૂર છે એમ એવું કહેવું છે.

સાહેબ: 'જરૂરી અગવળ વખતે તમારી પત્નીએ તમને સાથ આપ્યો હતો એ બરાબર છે?'

હ: 'હા.'

સાહેબ: 'એનો અર્થ એ પણ હિંસામાં માને છે એ ખરું ને? અને આજે હિંસામાં માનનાર પક્ષ કમ્યુનિસ્ટ છે એટલે એ વિરોધ પક્ષની વાત કરે ત્યારે એ માનનાર પક્ષ કમ્યુનિસ્ટ છે એટલે એ વિરોધ પક્ષની વાત કરે ત્યારે એ પક્ષ યાદ કે ખીન્ને?'

હ: 'જરૂરી અગવળ વખતે તો સમાજવાદી પક્ષ પણ હિંસા દ્વારા સરકારને ઉચ્છાદી નાખવામાં માનતો હતો.'

સાહેબ: 'એટલે એ સમાજવાદી છે એમ?'

હ: 'એ સમાજવાદમાં માને છે. આધીવાદમાં જ એ સમાજવાદ જુએ છે.'

સાહેબ: 'તમે ખરું એવા જ વાદમાં માનો છો?'

હ: 'હા.'

સાહેબ: 'એટલે તમે સમાજવાદનો પ્રચાર કરો છો?'

હ: 'ના હું સરકારી માણસ તરીકે એવું ન કરી શકું. હું પ્રચાર કરું છું તે આજના કાયદા પ્રમાણેના તંત્રનો.'

સાહેબ. 'ખેડૂતોને તમે જમીનોનો કમજો ન ડોકવાની સલાહ આપો છો એવો ગામ લોકો તરફથી જવાબ છે'

સાહેબે તે નિવેદન ફાજદાર પાસેથી લેઈ મને આપ્યું મેં ઉપર ઉપરથી જોયું મેં કહ્યું 'પોલીસને હું પ્રજાનો સેવક માનું છું અને તે કામમાં મેં પ્રજાની સેવા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ ગીતે જે ખેડૂતોને જમીનમાલિકો ગેરકાયદેસર જમીનનો કબજો હાકાવવા ધમકી આપતા હશે તેમને તે ન હાકવા સલાહ આપી હશે તેમ હું કબૂલ કરું છું'

સાહેબ 'પ્રજાની સેવા કરવાને તો કામગીરી, સમાજવાદી, કમ્યુનિસ્ટ, બધા દાવો કરે છે અને દરેક પોતપોતાની રીતે કામ કરતા હોય છે. પગલું સગકારી નોકર સ્વતંત્ર રીતે સેવા ન કરી શકે એની ફરજમાં આવે તેટલું જ એ પગલું ભરી શકે જમીન માલિકોને ખોલાવી તમે ખેડૂતના હિતમાં ધમકાવી ન શકો'

હ. 'મેં કાંઈને ધમકાવ્યા નથી, અને જો હું એ જાતનો માણસ હતો તો બધા નિવેદન આજે કેમ ગૂંચળાયા, તે પહેલાં તેવી કાંઈએ ફરિયાદ કરી નથી એનો અર્થ એ કે નિવેદન પ્રજા પાસે લેવામાં આવ્યા છે'

સાહેબ 'તમે એ અંગે તમામ સાક્ષી કે નિવેદન લાવી શકો છો ?'

હ. 'હું એવું કંઈ કરવા માગતો નથી, આપ જે નિર્ણય કરવો હોય તે કરવા સ્વતંત્ર છો'

આ મારી મુલાકાતનો મેં તદ્દન વિગતવાર પત્ર લખી દીધો હતો મને પોતાને તો ખાતરી હતી કે મારે પાળ્યો છતિદાસ, હાથ લાગેલો તમચો, અને શહિદની પ્રવૃત્તિ, છાલાચાઈની મેં ન જણાવેલી ખાનગી વાત, વગેરે છંટો ગો'ની સાહેબ કમ્યુનિસ્ટ પ્રવૃત્તિમાં મારે હાથ છે એમ જરૂર મહેર કરગે, તે માટે ફાજદારે પ્રજામાંથી નિવેદનો

પણ બેગા કયા હતો એટલે દાદા માટે કેસ આગળ ગંજૂ કરશે તો એનો પ્રથમના જેવો જવાબ મળવાની મને પહેલેથી જ ઓછી આશા દેખાતી હતી

તેમા લાલ પાંચમને નિવે દાદાનો જવાબ આપ્યો 'મેં ધાર્યો હતો તેવો જ. 'તમારી આસપાસ જે પ્રસંગો ગૂંથાયા છે એ જોતા ખાતુ જે નિર્ણય કરે તેમા ઉપશુ તરુ આ વખતે દરમિયાનગીરી કરવા માનવું નથી. કાગળ કે, આખવાદની પ્રવૃત્તિ ઉપર સરકાર આપતી નજર રાખતી હોય ત્યારે એ શક્ય પડતી વાત ન ચલાવી શ્યે તે બગબગ છે તમાગ વિશે મને પૂરતી ખાતરી છે, પરંતુ મારી ઊપ પ્રધાનો આગળ ગમે તેટલી જીચી હોય છતાં એમના તરફમા દખલ કરવાનો કે દયાણુ કરવાનો મને પણ હક્ક હોવો ન લેઈએ સરકારી તરુ હમેશ પડેલા પુરાવા ઉપરથી જ ન્યાય કરી શકે, એ રીતે ગમે તેટલી ખાતરી આપી હોય છતાં એની જગ્યાએ ખીજી રીત જડે નહિ બગર સરકાર સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી પુરાવા ઉપરથી ન્યાય કરનારનો દોષ મદવાતુ કારણુ નથી

એટલે જો તેમણે ખાતુ છૂટા થવાનો હુકમ આપે તો છૂટા થયા પડી મને મળી જશે જીવનનાં પચ વરસ તમે મને આપ્યા છે એટલે બાકીના સમયનો માટે કેવો ઉપયોગ કરવો તેનો આપણે મળીને નિર્ણય કરી લેઈશું'

અને એ દિવસ પડી, સાતમને દહાડે ડી. એસ. પી.નો મને હુકમ મળી ગયો 'ખાતાને તમારી કમ્યુનિસ્ટ પ્રવૃત્તિ અંગેની શ મ તમારા ખુલાસાથી નર્મૂળ થઈ નથી એટલે તમને પોલીસ સ્ટેન્ડે બધમાયો છૂટા કરવામાં આવ્યા છે'